

■ ПОДІЇ*Олесь ПОШИВАЙЛО***20 РОКІВ У АВАНГАРДІ УКРАЇНСЬКИХ КЕРАМОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ 5****■ ПУБЛІКАЦІЯ МАТЕРІАЛІВ***Анна ЮРЧЕНКО***БАКЛАГИ САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ЗБІРЦІ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ
ІМЕНІ ДМИТРА ЯВОРНИЦЬКОГО 48***Леоніг КОЛЕДИНСЬКИЙ***КУХОННИЙ І СТОЛОВИЙ ПОСУД X–XVII СТОЛІТЬ З ВІТЕБСЬКА
(за матеріалами дослідження Верхнього замку) 59***Оксана КОВАЛЕНКО, Юрій БЕРЕСТ***ВКРИТІ ЗЕЛЕНОЮ ПОЛИВОЮ ГЛИНЯНІ БАКЛАГИ XVII СТОЛІТТЯ
З ГЕТЬМАНЩИНИ ТА СЛОБОЖАНЩИНИ 89****■ ІСТОРІЯ Й ТЕХНОЛОГІЯ ГОНЧАРСТВА***Юрій ПУГОЛОВОК***ТЕХНОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ГОНЧАРСТВА РОМЕНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ:
СИРОВИНА Й МАТЕРІАЛИ 99***Анатолій ГЕЙКО***ГЛИНЯНИЙ ПОСУД У ПОХОВАЛЬНО-ПОМИНАЛЬНІЙ ОБРЯДОВСТІ
ЛІСОСТЕПОВОГО НАСЕЛЕННЯ СКІФСЬКОГО ЧАСУ
ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ 111***Дмитро КУШТАН***КОМПЛЕКСИ ГЛИНЯНИХ ВИРОБІВ XVIII СТОЛІТТЯ З ЧЕРКАС
(за матеріалами розкопок 2020 року) 126****■ ДЕКОР***Віталій ОТРОЩЕНКО***ЕФЕКТ МУЛЬТИПЛІКАЦІЇ В ДЕКОРУВАННІ ПОСУДУ ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ 137****■ МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ***Антон КОРЖ***ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІПЛЕНОЇ КЕРАМІКИ З БАСІВСЬКОГО ГОРОДИЩА 145***Сергій ГОРБАНЕНКО***ХЛІБОРОБСТВО, ЗАСТИГЛЕ В ГЛИНІ 153**

■ **МЕТОДИКА КЕРАМОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

Анатолій ВОЛКОВ, Поліна ПЕТРАШИНА

**ОСОБЛИВОСТІ РЕСТАВРАЦІЇ ВЕЛИКОГАБАРИТНИХ ЛІПЛЕНИХ ПОСУДИН
(досвід використання 3D-моделювання в реставрації) 171**

Віталій ЖИГОЛА, В'ячеслав СКОРОХОД

ЗАСТОСУВАННЯ ФОТОГРАММЕТРИЧНИХ МЕТОДІВ У КЕРАМОЛОГІЇ 181

■ **ДЖЕРЕЛА КЕРАМОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

Людмила ОВЧАРЕНКО

**ШТРИХ ДО ПОРТРЕТА МИКОЛИ МАКАРЕНКА
(рецензія 1924 року на працю Вадима Щербаківського
«Мальована неолітична кераміка на Полтавщині.
З додатком щоденника розкопів»)..... 192**

EVENTS

Oles POSHYVAILO

20 YEARS IN THE VANGUARD OF UKRAINIAN CERAMOLOGICAL STUDIES5

PUBLICATIONS OF MATERIALS

Anna YURCHENKO

CLAY WATER BOTTLES OF SALTIV CULTURE IN THE COLLECTION
OF THE DMYTRO YAVORNYTSKY NATIONAL HISTORICAL MUSEUM
OF DNIPRO 48

Leonid KOLEDINSKY

KITCHENWARE, DINNERWARE AND CONTAINER WARE
OF THE 9TH–17TH CENTURIES
FROM VITEBSK (on the Materials of Excavations of the Upper Castle) 59

Oksana KOVALENKO, Yuriy BEREST

THE GREEN-GLAZED CLAY FLASKS OF THE 17TH CENTURY
FROM THE HETMANSHIP AND SLOBODIAN UKRAINE 89

HISTORY AND TECHNIQUE OF POTTERY

Yurii PUHOLOVOK

TECHNOLOGICAL PECULIARITIES OF THE POTTERY CRAFT
OF THE ROMNY CULTURE: SOURCE BASE AND MATERIALS 99

Anatolii HEIKO

CLAY WARE IN THE FOREST-STEPPE POPULATION'S BURIAL
AND MEMORIAL RITUALS OF THE SCYTHIAN TIME ON THE DNIEPER
LEFT-BANK REGION 111

Dmytro KUSHTAN

EARTHENWARE COMPLEXES OF THE 18TH CENTURY FROM CHERKASY
(on the Materials from Excavations in 2020) 126

DECOR

Vitaliy OTROSHCHENKO

MULTIPLICATION EFFECT IN THE DECORATION OF LATE BRONZE WARE 137

INTERDISCIPLINARY RESEARCH

Anton KORZH

STUDIES OF THE HANDMADE CERAMICS FROM THE BASIVKA HILL-FORT 145

Serhiy GORBANENKO

AGRICULTURE, HARDENED IN CLAY 153

■ **METHODS OF CERAMOLOGICAL RESEARCHES**

Anatoliy VOLKOV, Polina PETRASHYNA

**SOME FEATURES OF THE RESTORATION OF LARGE HANDMADE WARE
(an experience of using of 3D modelling in the restoration) 171**

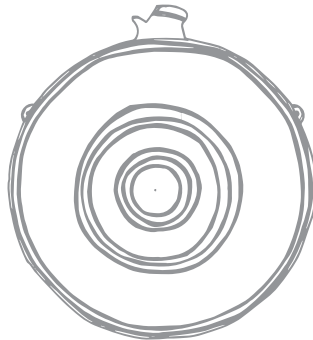
Vitaliy ZHYHOLA, Viacheslav SKOROKHOD

APPLICATION OF PHOTOGRAMMETRIC METHODS IN CERAMOLOGY 181

■ **SOURCES FOR CERAMOLOGICAL STUDIES**

Lyudmyla OVCHARENKO

**A STROKE TO THE PORTRAIT OF MYKOLA MAKARENKO
(review of Vadym Shcherbakivsky's paper of 1924
*Painted Neolithic Ceramics in Poltava Region.
With the Addition of an Excavation Diary*) 192**

УДК 061.1:738.3]:001.89(477.53)

DOI <https://doi.org/10.52213/archaeologicalceramologyv1i1-260>

© Олесь Пошивайло, 2021

Доктор історичних наук, професор,
керівник Відділення керамології Інституту народознавства НАН України,
генеральний директор
Національного музею-заповідника українського гончарства
ORCID: 0000-0002-3899-152X
oles_poshyvaylo@ukr.net (Опішне, Україна)

20 РОКІВ У АВАНГАРДІ УКРАЇНСЬКИХ КЕРАМОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ

Про заснування унікальної академічної наукової установи не лише на пострадянському просторі, а й у всій Європі – Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, з якою пов'язане становлення в Україні нової наукової дисципліни – керамології. Упродовж 2001–2020 років активна діяльність відділення фокусувалася на посиленні міждисциплінарності керамологічних студій і використанні досягнень, методик і методів досліджень інших наук для комплексного вивчення гончарної культури від найдавніших часів до сьогодення; інтенсивній комунікації вчених-керамологів з носіями народної й академічної культури; популяризації української керамології, керамологічних знань серед різних професійних і вікових груп населення, науковців, художників-керамістів і народних майстрів-гончарів; практичних кроках зі збереження пам'яток гончарної спадщини, музеєфікації глиняних виробів, інструментів гончарів, теплотехнічних споруд, їх консервації та реставрації.

За цей період часу установа стала провідним національним осередком дослідження українського й світового гончарства, кераміки. Цьому сприяли завершення процесу організаційного структурування української керамології; виділення керамології в окрему наукову дисципліну; формування наукової школи української керамології; розробка основоположних теоретичних питань, формування сучасної уніфікованої керамологічної термінології; започаткування нових напрямків керамологічних досліджень (історіографічні студії; керамологічна біографістика, керамологічна компаративістика, керамологічна критика, археологічна керамологія, керамофольклористика, керамолінгвістика).

Новою сторінкою в історії української керамології стали започатковані монографічні дослідження гончарства доби середньовіччя, у тому числі доби козаччини, гончарного шкільництва, запровадження викладання курсів керамології в навчальних програмах закладів середньої та вищої освіти.

Охарактеризовано провідні напрямки наукових студій учених, специфіку діяльності установи, основні монографії й фахові періодичні видання («Бібліографія українського гончарства», «Українська керамологія», «Український керамологічний журнал», «Археологічна керамологія»), керамологічні ресурси в мережі Інтернет; сформульовано першочергові завдання керамологічних студій в Україні на наступні десятиліття.

Ключові слова: керамологія, українська керамологія, культурна керамологія, історична керамологія, археологічна керамологія, етнографічна (антропологічна) керамологія, мистецтвознавча (художня) керамологія, музеєзнавча керамологія, керамофольклористика, керамолінгвістика, Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, Опішне.

Двадцять років тому (листопад 2000 року) було засновано першу на європейському просторі академічну керамологічну наукову установу. Саме тоді, «з метою створення більш сприятливих організаційних умов для розвитку в Україні фундаментальних та прикладних досліджень проблем гончарства, його ролі й місця в традиційно-побутовій і сучасній культурі українців та інших народів світу» (Пошивайло, 2007b, с. 264), Президія Національної академії наук України підтримала клопотання Полтавської обласної державної адміністрації про заснування на базі Науково-дослідницького центру українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному Інституту керамології як відділення Інституту народознавства НАН України (спільне рішення № 391 від 22.11.2000 та №1-9/840 від 23.11.2000). Уже 18 грудня перший заступник голови Полтавської облдержадміністрації Володимир Данченко, а 21 грудня того ж року – віце-президент Національної академії наук України, академік Іван Курас – затвердили Положення про Інститут керамології (про перипетії створення й перших років діяльності наукової установи див.: Пошивайло, 2007b, с. 243–316).

Уже через незначний проміжок часу Президент НАН України, академік Борис Патон із гордістю констатував: «Приємно відзначити, що саме з цим полтавським закладом нині пов'язується становлення в Україні нової наукової дисципліни – керамології, що в Опішному створено потужний науковий колектив, який дедалі активніше заявляє про себе науковими дослідженнями, що здобули визнання не лише в нашій країні, а й на всьому пострадянському просторі. Існування подібного науково-дослідного центру в сільській місцевості є справді винятковим явищем в межах нашої

держави і прикладом ефективності наукової діяльності...» (2005) (Пошивайло, 2007b, с. 14).

Бюро Президії НАН України постановою від 23.05.2002 року № 121 ухвалило рішення про надання Інституту керамології – відділенню Інституту народознавства НАН України права юридичної особи, фінансування його діяльності за рахунок видатків Державного бюджету України, що виділяються НАН України, та включення установи з назвою «Відділення керамології Інституту народознавства НАН України» (далі в тексті – Відділення) до складу Відділення літератури, мови та мистецтвознавства НАН України. 02 лютого 2017 року затверджено оновлений статут самостійної академічної установи.

Нині Відділення – унікальна академічна керамологічна наукова установа не лише на пострадянському просторі, а й у всій Європі. Саме з України дефініція «керамологія» поширилася й нині стала звичною в усіх пострадянських і постсоціалістичних країнах. Вона стала яскравим прикладом успішної реалізації Національною академією наук України піонерського наукового проєкту розвитку на європейських обширах новітньої наукової дисципліни – керамології – й відповідної національної керамологічної академічної інституції.

Упродовж 2001–2020 років академічна установа стала провідним в Україні осередком дослідження українського й світового гончарства, кераміки. Завершено процес організаційного структурування української керамології; виділено керамологію в окрему наукову дисципліну; сформовано наукову школу української керамології; розроблено основоположні теоретичні питання, сформовано науковий термінологічний апарат. Започатковано нові напрямки керамологічних студій: історіографічні студії

з проблематики української керамології, керамологічну біографістику, керамологічну компаративістику, керамологічну критику, керамофольклористику.

**ЧОМУ
АКАДЕМІЧНА КЕРАМОЛОГІЧНА
УСТАНОВА
ПОСТАЛА САМЕ В УКРАЇНІ?**

Інститут керамології постав саме в Україні внаслідок того, що гончарний промисел, як і гончарна культура загалом, стали однією з визначальних ознак традиційно-побутової культури українців. На початку ХХ століття в Україні було зафіксовано більше 700 гончарних осередків! Такої чисельності не виявлено в жодній іншій країні Європи! Саме це дало підстави директору Інституту мінеральної сировини АН УРСР, академіку Борису Лисіну ще 1918 року стверджувати: «Коли Фінляндію називають царством гранітів і озер, то Україну по справедливості можна величати країною каолінів і глини. На Україні нема губернії, в котрій не було б каолінів, нема повіту, в котрому не було б глини» (Лисін, 1918, с. 7). Того ж року Н. Денисюк констатував: «Якщо слов'янське плем'я взагалі виявляє здібності до художньої творчості і розуміння краси, то малорос в цьому значенні повинен бути поставлений у перші ряди... В царині гончарного мистецтва малорос виявив усі властиві йому риси...» (Денисюк, 1918, колонка 150). Тому пізнання вітчизняної гончарної культури, кераміки – це, насправді, є пізнанням правдивої етнічної історії України від найдавніших часів до сьогодення.

З останньої чверті ХІХ століття Україна тримала першість у наукових студіях вітчизняного гончарства на території Російської імперії. Саме в нас з'явилося перше в Центральній і Східній Європі

образотворче видання, що представляло традиційні форми й орнаменти глиняних виробів: йдеться про альбом харківського агронома, професора Анастасія Зайкевича «*Мотиви малоросійського орнаменту гончарних виробів*» (1882) (Мотивы..., 1882). Учений також здійснив і **першу в Україні керамологічну польову експедицію**, обстеживши впродовж **1879–1881** років осередки гончарного промислу Полтавщини (див.: Пошивайло, 2010а, с. 102–103). Майже одночасно директор Львівського міського промислового музею Людвік Вежбіцький опублікував альбом «*Взори промислу домашнього. Вироби глиняні селян на Русі (Косів)*» (1882) (Wierzbicki, 1882).

Перше монографічне дослідження одного гончарного осередку теж з'явилося в Україні. Це були невеликі, але ґрунтовні польові студії відомого етнографа, керамолога й краєзнавця Віктора Василенка – «*Містечко Опішнтя Зіньківського повіту Полтавської губернії: Статико-економічний нарис*» (1889) (Василенко, 1889).

Невдовзі постала й перша в Російській імперії фундаментальна керамологічна монографія з дослідження традиційного гончарства одного великого регіону – знаменита праця керамолога, етнографа, археолога й музеєзнавця Івана Зарецького «*Гончарний промисел у Полтавській губернії*» (1894) (Зарецький, 1894).

Згаданий уже Віктор Василенко **1902** року опублікував словникову працю «*Досвід тлумачного словника народної технічної термінології по Полтавській губернії*», значну частину якої, **уперше в Україні, зайняв саме гончарський розділ** (Василенко, 1902).

Нарешті, перше в Україні і в Російській імперії спеціалізоване керамологічне видання – часопис «*Керамическое обозрение*» – видавалося в Миколаєві впродовж **1901–1905** років (див.: Пошивайло, 2007б, с. 172–174).

Кераміка в Україні є не лише найбільш масовою групою археологічних пам'яток, але й винятково важливим індикатором культурних відмінностей, розвитку й спорідненості етнічних спільнот. Свідченням наукового значення кераміки для історико-культурних досліджень, виявлення етнічних ознак давніх етногруп населення України є найменування різностадійних археологічних культур за особливостями традиційної кераміки та гончарних комплексів загалом. **У жодній іншій європейській країні не існує стільки найменувань археологічних культур за прикметами глиняних виробів, як в Україні** {лінійно-стрічкової кераміки, мальованої кераміки, ямково-гребінцевої кераміки, шнурової кераміки, кулястих амфор, лійчастого посуду (лійчастих келихів), багатопружкової кераміки}.

ЧОМУ ІНСТИТУТ КЕРАМОЛОГІЇ ЗАСНОВАНО САМЕ В ОПІШНОМУ?

Селище Опішня (етнотопонім – Опішне) Полтавського району Полтавської області – всесвітньо відома столиця українського гончарства.

11 березня 1986 року в Опішному, за дорученням Ради Міністрів України, було засновано перший у колишньому СРСР Музей гончарства. Через три роки (03.11.1989) було ухвалено урядову постанову про формування на його базі **Державного музею-заповідника українського гончарства** – етномистецького науково-дослідного й культурно-освітнього закладу, національної гончарної скарбниці України. Враховуючи виняткове значення музею-заповідника в справі збереження, вивчення й популяризації гончарної спадщини українців, **Указом Президента України від 29.03.2001 року № 220/2001 закладу надано статус національного.**

Національний музей-заповідник українського гончарства за попередні роки утвердився як один із найбільших спеціалізованих керамологічних музеїв світу. Аналоги закладу відсутні в Європі та на всьому пострадянському просторі. Його фондові колекції налічують близько **60 тисяч** одиниць збереження. Представлено творчі здобутки всіх історико-етнографічних районів України, творчість провідних національних шкіл художньої кераміки. Понад три десятиліття музей-заповідник розвивався як інноваційний заклад. Роль музею в системі державного будівництва останнім часом суттєво зросла з огляду на виконання керамікою важливої етноідентифікуючої функції, а саме як носія етнічних художніх традицій, чутливого індикатора етносоціальних і художньо-естетичних процесів в українському суспільстві, важливого інструмента задоволення природної потреби людей у творчому розвитку, спілкуванні з прекрасним і здобуття особистої свободи (див.: Національний музей-заповідник..., 2019–2021).

На початку 1988 року в структурі музею-заповідника створено перший в Україні **Меморіальний музей-садибу славетної гончарки Олександри Селюченко (1921–1987)**. Уперше після смерті народної майстрині в недоторканому вигляді збережено її дворище, надвірні будівлі, у тому числі горно, інтер'єр житла, предмети побуту й творчі роботи. Спадщина видатної мисткині глиняної іграшки лише в Опішному налічує більше 1000 творів кераміки, майже 300 аркушів декоративної мальовки. Непроминуше значення має й приватний архів гончарки (листи, щоденники, спогади) та бібліотека (див.: Меморіальний музей-садиба гончарки..., [б. р.]).

У липні 1999 року в Опішному відкрито Меморіальний музей-садибу гончарської родини Пошивайлів – однієї з найдревніших українських гончарських

династій. Ще в середині 1970-х років славетний опішненський гончар Гаврило Пошивайло (1909–1991) та його дружина Явдоха Пошивайло (1910–1994) заснували домашній музей гончарства, який згодом став джерелом формування ідеї створення й розбудови в Опішному Національного музею гончарства. Родинний музей Пошивайлів ще за часів советського тоталітаризму став осередком уславлення народного мистецтва українців. Нині фондові колекції музею-садиби налічують понад 1500 творів гончарства (див.: Меморіальний музей-садиба гончарської родини..., 2013–2021).

У липні 2010 року в селі Міські Млини, поблизу Опішного, відкрито Меморіальний музей-садибу філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Смержа (1927–2009). Збірка налічує близько 500 виробів славетних опішненських гончарів, а також твори вишивки, ткацтва, писанкарства, іконопису (див.: Меморіальний музей-садиба філософа..., 2015–2021).

2013 року в будівлі колишнього Опішнянського гончарного показового пункту Полтавського губернського земства відкрито Музей мистецької родини Кричевських – перший в Україні музей, присвячений творчому доробку великої мистецької династії, причетної до розвитку й популяризації опішненського гончарства. Його експозицію складають графічні й живописні твори Василя Гр. Кричевського, Федора Кричевського, Василя Вас. Кричевського, Катерини Кричевської-Росандіч, Галини Кричевської-Лінде, Оксани Лінде де Очоа, Бланки Лінде-Дункан; унікальні архівні документи (рукописи, фотографії), що висвітлюють життя членів родини (див.: Музей..., 2013–2021).

У структурі Музею-заповідника також діє Гончарська книгозбірня України – спеціалізована бібліотека з проблематики українського та світового гончарства, яка налічує близько 100 тисяч

одиниць збереження. У фондах книгозбірні представлені керамологічні видання України та багатьох інших країн світу (Гончарська..., 2021).

У музеї не лише можна ознайомитися з керамологічною літературою з усього світу, але й придбати унікальні керамологічні й народознавчі видання єдиного в Україні керамологічного наукового видавництва «Українське Народознавство».

Музейний Національний архів українського гончарства спеціалізується на збереженні аудіовізуальних матеріалів (негативи, слайди, фотографії, кінофільми, відеофільми, звукові записи). **Науково-пошуковий відділ аудіовізуальних джерел** займається фільмуванням та збереженням найважливіших сучасних подій українського та світового гончарства.

В Європі не мають аналогів музейна Національна галерея монументальної глиняної скульптури просто неба (близько 400 творів); Галерея символічних панно провідних художників-керамістів і гончарів України та інших країн (260 творів). **Ландшафтна галерея монументальної кераміки** за складом представлених творів є міжнародною, оскільки в ній експонуються твори художників-керамістів України, Азербайджану, Білорусі, Бразилії, Грузії, Естонії, Іспанії, Казахстану, Литви, Молдови, Польщі, Росії, США, Туреччини, Хорватії.

Тільки в Опішному донині збереглася унікальна гончарна виробнича споруда – будівля колишнього Опішнянського гончарного показового пункту Полтавського губернського земства, споруджена 1916 року за проектом славетного українського мистця-архітектора Василя Кричевського (1872–1952). Завідувачем і будівничим цього гончарного закладу був український кераміст-технолог Юрко Лебіщак (1873–1927).

Музей-заповідник – єдиний музейний заклад у світовій музеологічній практиці,

у структурі якого було створено загально-освітній мистецький навчальний заклад – Колегіум мистецтв у Опішному (1997). 2004 року він набув прав юридичної особи і статусу Державної спеціалізованої художньої школи-інтернату «Колегіум мистецтв у Опішному» з підпорядкуванням Міністерству культури України.

В Опішному можна ознайомитися з унікальними пам'ятками археології: скіфським городищем «Кардашів Вал» (IV–III ст. до н. е.), слов'янським городищем роменської культури (VIII ст.), а в його околицях – з найбільшим у Східній Європі Більським городищем скіфського часу (VII–III ст. до н. е.).

Отже, музей-заповідник має достатню джерельну та матеріально-технічну базу для проведення наукових досліджень, влаштування художніх виставок, проведення масових культурологічних і мистецьких заходів, популяризації гончарної спадщини України.

Враховуючи такі обставини, у структурі Національного музею-заповідника українського гончарства й було створено Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України. Знаходження новітньої академічної науково-дослідної установи в найбільшому діючому гончарному осередку країни й надалі створює передумови для успішного виконання науковцями статутних завдань, визначених НАН України, відомчих дослідницьких тем, розгортання видавничої діяльності й ефективної популяризації гончарної спадщини України. Національний музей-заповідник українського гончарства надає для вчених Відділення можливості проведення польових керамологічних і археологічних експедицій, використання найчисельнішої в Україні колекції кераміки та гончарних інструментів, архівних писемних і аудіовізуальних керамологічних матеріалів, а також отримання допомоги

від музейного видавництва «Українське Народознавство» з підготовки оригінал-макетів наукових праць та їх опублікування. **Водночас, співпраця вчених-керамологів Відділення з науковцями національного музейного закладу значною мірою визначила надзвичайно високий науковий рівень музеологів у справі збереження, музеєфікації й популяризації гончарної спадщини України.**

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ЗДОБУТКИ

Учені Відділення комплексно й міждисциплінарно досліджують керамологічну проблематику України та світу. Результати їхніх наукових досліджень сприяють подальшому розвитку керамології як наукової дисципліни, що вже нині виконує та передбачає в майбутньому вирішення теоретичних і практичних завдань, надзвичайно важливих для суспільства, які, однак, не входять до кола інтересів і можливостей інших наук. Тому розвиток керамологічних досліджень має непересічне значення для забезпечення успішного здійснення українських гуманітарних студій.

Так, упродовж 1960-х – 1990-х років в Україні не з'явилося жодного етнологічного дослідження традиційного гончарства, регіональних чи локальних осередків промислу. Опубліковано лише окремі мистецтвознавчі монографії, статті й альбоми, присвячені мистецтву народної кераміки. Усі вони чітко вписувалися в ідеологічну доктрину представлення державної турботи про народні художні промисли й поставали своєрідною ширмою, за якою приховувалися незворотні процеси занепаду традиційної культури українців та відсутність будь-яких студій гончарства доби формування української нації. Водночас **учених зорієнтовували на вивчення давніх культур,**

переважно не пов'язаних з формуванням етнічних особливостей українського народу. Зокрема, в археологічній керамології дозволеною темою наукових студій завжди була антична кераміка, причому в аспектах вивчення давньої економіки, а не традиційно-побутової та духовної культури.

Зовсім іншою постає сучасна українська керамологія. Насамперед, у ній перестали домінувати мистецтвознавчі праці, які останнім часом перебувають у затяжній стагнації. Упродовж останнього двадцятиліття з'явилися праці представників мистецтвознавчої керамології, які здебільшого лише узагальнили досягнення радянського мистецтвознавства.

Натомість, нечувано досі активізувалися дослідження етнічних аспектів функціонування гончарства та ролі глиняних виробів у традиційно-побутовій культурі українців.

ІСТОРИЧНА ТА ЕТНОГРАФІЧНА (АНТРОПОЛОГІЧНА) КЕРАМОЛОГІЯ

Монографія доктора історичних наук, професора *Олеся Пошивайла* «Українська академічна керамологія XXI сторіччя: Теорія, історія, сучасний ужиток, майбутній поступ» (Пошивайло, 2007b) стала першим в Україні дослідженням про предмет і завдання української керамології, українські керамологічні джерела, основи збереження гончарної спадщини, методи керамологічних досліджень, українську керамологію й суміжні науки, а також про становлення, організаційне структурування й сучасний розвиток української керамології. У книзі висвітлено основні напрямки наукових студій академічної керамологічної установи загалом та індивідуальні дослідницькі зацікавлення вчених; подано основні відомості про сучасних українських керамологів.

Уперше кандидат історичних наук *Людмила Метка* фундаментально вивчила гончарство Слобідської України {«Гончарство Слобідської України в другій половині XIX – першій половині XX століття» (Метка, 2011)}. На основі опублікованих джерел і польових керамологічних студій вона також з'ясувала специфіку використання глини та глиняного посуду в народній медицині й лікувальній магичній практиці українців упродовж XIX – початку XXI століття {«Глина й глиняний посуд в українській народній медицині (XIX – початок XXI століття» (Метка, 2014)}. Дослідниця проаналізувала народні способи приготування лікарських засобів у глиняному посуді; визначила асортимент посуду для проведення лікувальних процедур у домашніх умовах; узагальнила відомості про використання глиняного посуду в знахарстві під час магичного зцілення від хвороб та в господарських захисних звичаях і обрядах, пов'язаних із тваринництвом; вивчила побутування глиняних оберегів в українській традиційно-побутовій культурі (Метка, 2014).

Учені Відділення розробили концепцію комплексного вивчення гончарства одного осередку, яку реалізували в наукових проектах «Гончарний здви́г Донбасу» та «Гончарство Опішного в іменах його майстрів». Зокрема, докторка історичних наук *Людмила Овчаренко* здійснила комплексне керамологічне дослідження гончарства крайнього східного гончарного осередку України – села Макарів Яр Луганської області, яке нині тимчасово окуповане Росією {«Гончарство Макарового Яру (друга половина XIX – перша половина XX століття» (Овчаренко, 2011)}. Вона відтворила історичний розвиток місцевого промислу; з'ясувала причини його занепаду, реконструювала технологічний процес кустарного виробництва глиняних виробів; вивчила їх асортимент, функції, художні

ознаки та способи збуту; проаналізувала роль повітового земства в розвитку гончарного осередку; вивчила обставини заснування, аспекти діяльності, вплив на промисел місцевої гончарної школи.

Уперше в українській керамології напрацьовано теорію малих осередків гончарства й принципи їх наукового вивчення в монографії кандидата історичних наук **Віктора Міщанина** «*Північна група малих осередків гончарства Опішненського гончарного району (друга половина XIX – XX століття)*» (Міщанин, 2005). Наукова праця відтворює історичний розвиток гончарних осередків у Зіньківському районі Полтавської області, на північ від Опішного, а саме – Безруків, Глинського, Лазьків, Малих Будищ, Старих Млинів і Хижняківки. Досліджено місцеву технологію виготовлення глиняних виробів та способи їх збуту, професійні звичаї гончарів. Повернено із забуття десятки імен місцевих майстрів.

У численних працях **Віктора Міщанина** також досліджено історію формування гончарних родів і династій, участь місцевих гончарів у регіональних економічних і соціально-політичних процесах, їхню роль у релігійному житті сільських громад, вплив на формування місцевої топоніміки {«*Хутори ви мої, хутори... Минуле та сьогодення хуторів Безруки і Хижняківка*» (Міщанин, 2002); «*Храми землі нашої: церква Різ два Пресвятої Богородиці у Малих Будищечках*» (Міщанин, 2006); «*Храми землі нашої: церква Преображення Господнього у Глинському*» (Міщанин, 2008); «*Гончарні вулиці Малих Будищечок: Чирвина вуличка (сторінки історії)*» (Міщанин, 2017); «*Селянські самосуди в Малих Будищах (1927, 1933): гончарський слід*» (Міщанин, 2020)}.

Для врахування в сучасній економічній політиці України історичного досвіду підтримки традиційних ремесел і художніх промислів виняткове значення

має праця кандидата історичних наук **Олега Белька** «*Діяльність органів земського самоврядування з розвитку й популяризації гончарного промислу Полтавщини (1876–1919)*» (Белько, 2017). У монографії досліджено вплив Полтавського губернського земства на гончарний промисел Полтавської губернії. Охарактеризовано засоби впливу земства на поліпшення технічного й технологічного процесів, художньої досконалості виробів; з'ясовано роль і місце земських гончарних навчальних закладів у вирішенні актуальних проблем промислу; досліджено заходи щодо популяризації та збуту глиняних виробів через кустарні склади, виставкову діяльність на території регіону, держави й на міжнародних ринках (Белько, 2017).

Подібну мету **з'ясування економічної проблематики функціонування гончарного промислу** реалізовано в тематичному томі Національного наукового щорічника «Українська керамологія» – «*Ринок ужиткової й художньої кераміки в Україні*» (ред. Пошивайло, 2020). Дослідники порушили питання традицій збуту й використання глиняного посуду в Україні впродовж другої половини XIX – початку XXI століття, сучасні проблеми виготовлення, продажу та популяризації кераміки, окреслили перспективи використання вітчизняної кераміки в сучасному побуті українців.

Водночас не залишилися поза увагою керамологів і дії органів державної влади та місцевого самоврядування за доби окупації й незалежності України, що призводили до занепаду традиційної гончарної культури, знищення кустарів-гончарів та ліквідації великих гончарних підприємств у системі художніх промислів країни. Цій мало дослідженій раніше темі присвячені наукові праці **Віктора Міщанина** {«*Малобудищанське колгоспне гончарство (1930-ті – 1950-ті роки)*» (Міщанин,

2010)); *Олеся Пошивайла* {«Етноцид українського гончарства та його блискуче втілення в незалежній Українській Державі (самоїдство як ефективний засіб самознищення національної ідентичності)» (Пошивайло, 2007а)}.

Фундаментальні студії регіональних осередків українського гончарства початку ХХ століття успішно здійснювали С. Лисенко, М. Могильченко, М. Пакульський, М. Русов, Л. Соколовський, О. Твердохлібов, М. Іонов, О. Прусевич та інші дослідники. У 1920-ті роки їхню естафету підхопили Яків Риженко, Євгенія Спаська та Лідія Шульгина, які до того ж були **першими українськими керамологами-аспірантами**. Загалом, до кінця 1920-х років українська керамологія розвивалася в тих же напрямках і цікавилася переважно тими ж аспектами вивчення традиційного гончарства, як це було й у країнах Центральної і Західної Європи. Більше того, **молоді й перспективні науковці своїми пошуками значною мірою поставали в авангарді європейської керамологічної думки**. Проте в 1930-ті роки майже всіх їх було репресовано.

Науковці Відділення вперше звернули пильну увагу на кримінальні справи репресованих окупаційним тоталітарним режимом учених, викладачів гончарних шкіл, гончарів і малювальниць України. Цій темі була присвячена Всеукраїнська керамологічна конференція «*Репресоване гончарство: передумови й наслідки*» (2013) (див.: Всеукраїнська..., 2013). Тоді ж побачила світ монографія **Віктора Міщанина** «*Репресивні заходи радянського тоталітарного режиму в галузі традиційного гончарства України (1930-ті – 1950-ті роки)*» (Міщанин, 2013), яка стала першим ґрунтовним дослідженням репресивних заходів радянського тоталітарного режиму в галузі традиційного гончарства України впродовж 30-х – 50-х років ХХ століття. В основу книги покладено

архівні документи, літературні й польові джерела, що стосуються мешканців Опішного й навколишніх гончарних осередків сучасного Полтавського району Полтавської області. Подано життєписи й матеріали фальсифікованих кримінальних справ гончарів (Федора Задорожного, Феоктиста Мокляка, Лаврентія Онищенка, Івана Пічки), працівників гончарних підприємств (Ларіона Гладиревського, Опанаса Лисенка, Петра Ширая), працівників і випускників гончарних шкіл (Дмитра Білика, Якова Корицького, Григорія Кремпохи, Любові Острянин, Сергія Рєви, Параски Ширай), керамолога (Якова Риженка) (Міщанин, 2013). Нині завершується підготовка окремого тому Національного наукового щорічника «*Українська керамологія*», присвяченого репресіям у галузях української керамології та гончарного промислу.

Пригадую, коли делегація Відділення та Національного музею гончарства 2013 року презентувала українське гончарство й видання українських керамологів у рамках участі в заходах V Міжнародного фестивалю гончарів у м. Скопин Рязанської області (Росія), росіяни дуже обурювалися книгою Віктора Міщанина, стверджуючи, немовби таких репресій не було і це все вигадки українських істориків. Водночас, повідомляючи на регіональних веб-сайтах партії «*Единая Россия*» про участь української делегації у фестивалі, слово «*Національний*» у назві музею змінювали на «*Государственный*», а «*Національна академія наук України*» перекладали як «*Украинская академия наук*» (див.: Единая Россия, 2021).

Доки українська керамологія внаслідок репресій окупаційної російської влади до початку 1950-х років агонізувала, у Росії розквітло офіційне мистецтвознавство, яке безсоромно підносило неіснуючі досягнення росіян у народній кераміці до вершинних явищ світового мистецтва

і всіляко принижувало незаперечні мистецькі досягнення українських гончарів. **Й тільки виокремлення досліджень гончарства, кераміки в окрему наукову дисципліну дозволило розгорнути фундаментальні керамологічні студії**, які спростували всі ці та багато інших російських політико-мистецтвознавчих міфів, які, проте, й досі, нерідко реінкарнують сучасні українські мистецтвознавці. Праці частини з них поставали своєрідними політичними прокламаціями, були прикладом поверховості, нефаховості й догідливого фальшування реалій історичного буття гончарних осередків і окремих майстрів.

На початку XXI століття побачили світ дослідження вчених Відділення, які **відновили українські пріоритети в народному гончарстві й переконливо довели саме українські впливи на російську, білоруську, молдовську, польську кераміку, а не навпаки** (див., напр.: Пошивайло, 2004b; 2005).

Важливо, що сучасним науковцям вдалося відійти від нав'язаних радянським тоталітарним режимом концепцій історичного розвитку не лише українського гончарства, а й загалом українського народу, які утверджували домінування винятково російської культури, применшували європейські інтеграційні досягнення українських ремісників.

ДОСЛІДЖЕННЯ ГОНЧАРСТВА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Новою сторінкою в історії української керамології стали започатковані монографічні дослідження гончарства доби середньовіччя, у тому числі періоду козаччини. Частину з них подано в тематичній книзі Національного наукового щорічника *«Українська керамологія»* – *«Українське гончарство доби козачтва»* (ред. Пошивайло, 2011с). **Уперше ґрунтовно досліджено** випалювальні споруди

Лівобережної України Х–XVIII століть (*Валентина Троцька*).

За цією тематикою побачили світ 3 монографії кандидата історичних наук, доцента *Оксани Коваленко*:

- Під час археологічних досліджень у нашаруваннях XVII–XVIII століть часто трапляються глиняні люльки. Вони рясно представлені в музейних і приватних збірках України. Незважаючи на численність публікацій, присвячених цій категорії історичних пам'яток, донині залишається чимало нез'ясованих питань щодо їх виробництва й побутування. Дослідження Оксани Коваленко – *«Глиняні люльки XVII–XVIII століть (за матеріалами Полтавщини)»* (Коваленко, 2008) – є першим у нашій країні монографічним вивченням термінології, типології, технології виготовлення, особливостей форм і декору люлек, **віднайдених у Полтавщині**. Праця також містить екскурс у історію поширення тютюництва на дослідженій території, схему опису люлек, прислів'я та приказки зі згадками про вироби для тютюнопаління. Монографія стала першою книгою унікального керамологічного двокнижжя *«Люлька в історії та гончарстві України»*. Її продовженням буде дослідження Олеса Пошивайла *«Люлька – історичний символ тютю-нової колонізації України (концепт етнологіста)»*. Книга також започаткувала академічну серію *«Українські керамологічні студії»*, в якій уже побачили світ 20 монографій учених Відділення.
- Монографія *«Гончарство Полтави XVIII століття»* (Коваленко, 2018) стала першим спеціалізованим дослідженням гончарства Полтави XVIII століття й, водночас, першою ґрунтовною студією ремесла полкового міста Лівобережної України, здійсненою за писемними,

керамологічними, археологічними, історичними й етнографічними джерелами. Охарактеризовано історію та аспекти повсякденного життя Полтави. Подано персоналізовану історію гончарного цеху, зокрема з'ясовано імена майстрів, їхнє місце проживання, особливості ремісничої організації. Здійснено детальний аналіз форм і декору тогочасних гончарних виробів, їх асортимент та місце в побуті міщан упродовж століття.

- У дослідженні авторки *«Братія цеху гончарського: Дибиницьке гончарство середини XVIII – початку XXI століття»* (автор-упор. Коваленко, 2019) – подано унікальну збірку керамологічних джерел і наукових студій з історії гончарства села Дибинці – провідного гончарного осередку Київщини; опубліковано цехову книгу гончарів 1744–1817 років з аналізом архівних документів; історичні розвідки з історії гончарського цеху XVIII століття та релігійного братства 1779–1909 років; фрагменти студій 1862, 1912, 2014 років. До книги також увійшла ґрунтовна наукова розвідка *Олени Клименко «Гончарне мистецтво Дибинців кінця XVIII – початку XXI століття»* (Клименко, 2019а). **Монографія започаткувала академічну серію «Українські керамологічні джерела».**

СТУДІЇ

ГОНЧАРНОГО ШКІЛЬНИЦТВА

Уперше в українських гуманітарних студіях отримали потужний розвиток дослідження гончарного шкільництва. Інтенсифікації цього процесу сприяло проведення Міжнародного наукового керамологічного симпозіуму *«Гончарне шкільництво на глобалізаційному роздоріжжі: нереалізовані можливості*

й перспективи розвитку» (Міжнародний науковий..., 2008). Побачив світ окремий том *«Української керамології»*, присвячений цій проблематиці (*«Гончарне шкільництво»*) (ред. Пошивайло, 2018).

Ґрунтовно вивчено проблеми гончарного шкільництва в Україні першої половини ХХ століття, відтворено діяльність провідних гончарних шкіл доби Розстріляного Відродження. Зокрема, опубліковано епохальне керамологічне трикнижжя *«Гончарний здви́г Донбасу»* (2008).

Перша книга – монографія *Олеса Пошивайла «Гончарна велич і трагедія Макарового Яру доби Розстріляного Відродження»* (Пошивайло, 2008а) – присвячена подіям та урокам гончарного здви́гу Донбасу – націозначущого феномена розвитку гончарства в селі **Мака́рів Яр, що в Луганщині, за доби Розстріляного Відродження (1917–1933)**. Подано ґрунтовну історіографію діяльності Макарово-ярівської керамічної кустарно-промислової школи (1927–1935), з'ясовано її значення в літописові української культури. Проаналізовано окремі аспекти розвитку вітчизняного гончарного шкільництва впродовж 1920-х – початку 2000-х років, визначено його досягнення, недоліки й існуючі проблеми. Охарактеризовано подвижницьку постать завідувача макарово-ярівської гончарної школи, художника-кераміста Павла Дубинського (1888–1938). Виявлено напрямки творчої співпраці полтавського та луганського гончарства. Також йдеться про етноцид щодо українського народу, трагізм життєвих доль талановитої молоді за окупаційного режиму, концептуальні напрацювання гончарної освіти 1920-х років та їх значення для сьогодення, проблему створення українських підручників з історії та технології гончарства.

У монографії *«Макарово-ярівський осередок гончарної освіти в Україні»* (Овчаренко, 2008) **Людмила Овчаренко**

вперше в українській керамології здійснила наукове дослідження ролі й місця в системі гончарної культури України першої половини ХХ століття єдиної в Луганщині гончарної школи регіонального значення – Макарово-ярівської керамічної кустарно-промислової школи (1927–1935); з'ясувала передумови відкриття спеціалізованого закладу та заходи Слов'яносербського повітового земства, спрямовані на підтримку гончарного промислу в с. Макарів Яр (1902–1915); проаналізувала основні напрямки діяльності школи, навчальний план і навчальні програми, склад учнівського та викладацького колективів; матеріально-технічне забезпечення навчального процесу й кошториси; її вплив на гончарний промисел Луганщини; з'ясувала прізвища учнів; відтворила життєвий шлях завідувача – Павла Дубинського, інших викладачів і вихованців закладу. Окремий розділ містить спогади сучасників про гончарний навчальний заклад. Дослідження здійснено на основі чисельних архівних документів, польових матеріалів автора, які вперше введено до наукового обігу, публікацій у друкованих органах земств. Цим виданням започатковано академічну керамологічну серію *«Гончарні школи України»*.

Завершив унікальну трилогію збірник документів і матеріалів *«Гончарство Макарового Яру кінця ХІХ – середини ХХ століття»* (Пошивайло, Овчаренко, 2008) – найповніший нині корпус опублікованих польових, архівних і речових матеріалів про найбільший гончарний осередок на межі Слобідської України й Донщини. Це перше у вітчизняній керамології документальне видання, що висвітлює тривалий період розвитку гончарства та діяльність регіональної гончарної школи в одному окремо взятому гончарному осередку. Подано репринти публікацій кінця ХІХ – початку ХХ століття зі згадками про гончарство Макарового Яру, архівні

матеріали про діяльність Макарово-ярівської керамічної кустарно-промислової школи; кримінальну справу, особисті документи й рукописи членів родини завідувача гончарної школи Павла Дубинського та його вихованців. Уперше опубліковано значну частину збереженої гончарної спадщини Макарового Яру з фондів колекцій музеїв України та добірку фотографій, що відображають сучасний стан колишнього гончарного осередку.

Науковий проект *«Гончарний здви́г Донбасу»* згодом було доповнено вже згаданю вище монографією *Людмили Овчаренко «Гончарство Макарового Яру (друга половина ХІХ – перша половина ХХ століття)»* (Овчаренко, 2011).

В академічній керамологічній серії *«Гончарні школи України»* побачили світ ще два фундаментальні дослідження гончарних шкіл Кам'янця-Подільського та загалом Наддніпрянської України. Їх автором також є *Людмила Овчаренко*. Монографія *«Кам'янець-Подільський осередок гончарної освіти в Україні (1905–1933)»* (Овчаренко, 2015) *стала першим в українській керамології комплексним дослідженням розвитку гончарного шкільництва в місті Кам'янець-Подільський упродовж першої третини ХХ століття*. За архівними й літературними джерелами, польовими матеріалами авторка проаналізувала передумови заснування, основні напрямки діяльності, учнівський склад, навчальні програми, технологічні аспекти опанування гончарства, етнопедагогічні засади функціонування й персоналії викладачів різночасових навчальних закладів: Кам'янець-Подільських рисувальних класів (1905–1908); Кам'янець-Подільської художньо-ремісничої навчальної майстерні (1908–1919); Кам'янець-Подільської художньо-промислової професійної школи імені Григорія Сковороди (1919–1933). У книзі відтворено унікальну в межах

України систему комплексного формування творчого майстра, що передбачала практику у виробничих майстернях, участь в етнографічних експедиціях і фахових гуртках, видавничу, музейну й виставкову діяльність. З'ясовано визначальну роль керівників гончарних навчальних закладів в успадкуванні й передачі професійних знань (В'ячеслав Розвадовський, Микола Роот, Володимир Гагенмейстер). Вивчено трагічні сторінки історії, пов'язані зі знищенням російською окупаційною владою цього самобутнього осередку збереження, розвитку й популяризації народного мистецтва. Опубліковано унікальні архівні й керамологічні матеріали гончарних шкіл Кам'яця-Подільського.

В іншій монографічній праці *Людмили Овчаренко* – «Гончарне шкільництво як визначальний фактор творчого розвитку українського традиційного гончарства (1894–1941)» (Овчаренко, 2017) – **уперше в українській керамології й етнології комплексно досліджено гончарне шкільництво в Наддніпрянській Україні впродовж 1894–1941 років**. Вивчено форми передачі професійних гончарських знань, які передували заснуванню спеціалізованих навчальних закладів. Проаналізовано заходи державних органів, що впливали на розвиток гончарного промислу, а також специфіку державного регулювання гончарного шкільництва в умовах становлення окупаційної тоталітарної системи в Україні. На основі архівних і літературних джерел, польових матеріалів проаналізовано передумови відкриття, основні напрямки діяльності, шляхи вивчення й популяризації традиційного гончарства, технологічні аспекти опанування гончарною справою, етнопедагогічні засади функціонування, постаті керівників і викладачів, учнівський склад та навчальні програми гончарних навчальних закладів на території Полтавщини, Українського Полісся,

Слобожанщини, Середньої Наддніпрянщини, Поділля. З'ясовано вплив шкільництва на гончарний промисел. До наукового обігу введено унікальні архівні й керамологічні матеріали з історії гончарних закладів.

Від 2007 року Відділення виступало співорганізатором Міжнародних молодіжних гончарських фестивалів, які проводилися на творчо-виробничій базі Державної спеціалізованої художньої школи-інтернату I–III ступенів «*Колегіум мистецтв у Опішному*» імені Василя Кричевського. **Це були наймасштабніші щорічні події в галузі гончарного шкільництва, які стали присутнім елементом національного культурного поступу, мистецтвом лишатися неповторними, унікальними, постали прикладом щирого державотворчого подвижництва й патріотизму, джерелом духовних пошуків для сотень юних мистців з України та інших країн.** З ініціативи керамолога *Людмили Овчаренко*, за підтримки Благодійного фонду «*Дар*», було впорядковано й опубліковано науковий альбом-каталог з творчою спадщиною 4-х Міжнародних молодіжних гончарських фестивалів (2012–2015) (автор-упор. Овчаренко, 2016). Збірка налічує 252 роботи з гончарства, образотворчого мистецтва та інших видів декоративно-ужиткового мистецтва, виготовлені з різноманітних матеріалів юними мистцями з України, Білорусі, Молдови, Болгарії, Російської Федерації, Китаю, Румунії, Туркменістану, Республіки Гана. Усі твори об'єднує гончарська тематика.

КЕРАМОЛОГІЧНА БІОГРАФІСТИКА

Учені Відділення звертають чільну увагу на розвиток керамологічної біографістики, тобто вивчення персоналії як українського гончарства, так і української керамології.

Зокрема, проведено національні наукові форуми, присвячені цій проблематиці. Побачили світ тематичні томи національних наукових щорічників «Українська керамологія»: «Персоналії української керамології» (ред. Пошивайло, 2019а) та «Персоналії українського гончарства» (ред. Пошивайло, 2021с). Вони містять унікальні матеріали з керамологічної біографістики, зокрема статті про життєвий і творчий шлях українських і чужоземних учених, які впродовж кінця ХІХ – ХХ століття зробили вагомий внесок у становлення й розвиток вітчизняної керамології. Досліджено історію й актуальну проблематику гончарства через пізнання невідомих сторінок життя й творчості мистців кераміки. З'ясовано вплив соціуму, політичних концепцій, ідеологем на формування й суспільну реалізацію творчих особистостей.

У монографії філософа й керамолога, доктора філософських наук, професора **Леоніда Сморжа** «Гончарівна (одержима керамікою)» (Сморж, 2004) проаналізовано життєвий і творчий шлях славетної української гончарки, заслуженої майстрині народної творчості України Олександри Селюченко (1921–1987). Філософський аналіз життєпису мисткині вперше було побудовано на її щоденникових записах, листуванні, спогадах сучасників та особистому спілкуванні з нею автора книги. Видання проілюстровано рідкісними фото з життя Олександри Селюченко та творів з її гончарської спадщини.

Через 13 років відтоді опубліковано мемуари вже самого **Леоніда Сморжа** «Розповіді про незабутнє і незабутніх (спогади)» (Сморж, 2017). У спогадах видатного українського філософа-естетика, керамолога й колекціонера старожитностей йдеться про його життєвий і творчий шлях, унікальні постаті, які траплялися в його житті, актуальні соціально-політичні події в Україні впродовж 1930-х – 2007 років.

У них автор постав суцвіттям талантів: воїном-захисником, спортсменом, кінодокументалістом, художником, керамістом, ученим. Романтичний образ ученого доповнили його вибрані поетичні твори. Колекція автора стала основою формування ще одного культурно-мистецького осередку новітньої України – Меморіального музею-садиби вченого в структурі Національного музею-заповідника українського гончарства. **Книга започаткувала академічну серію «Українська керамологічна мемуаристика»,** присвячену документальній спадщині (спогади, щоденники, епістолярії тощо) відомих українських учених, які зробили значний внесок у становлення й розвиток української керамології (Сморж, 2017).

З нагоди 90-річчя від дня народження професора Леоніда Сморжа (1927–2009) опубліковано тематичний том Національного наукового щорічника «Українська керамологія» – «Естетика буття. Діалоги епох і культур» (ред. Пошивайло, 2019b), присвячений розвитку науки про чуттєве пізнання світу, вивченню природи естетичної свідомості, актуалізації філософських студій мистецтва, обговоренню сучасних проблем філософії, естетики й керамології.

Посутнім внеском у дослідження персоналій опішненського гончарства стало монографічне дослідження **Віктора Міщанина** «Мотрона Назарчук: життя і творчість» (Міщанин, 2019с). Автор вивчив життєвий і творчий шлях видатної української малювальниці, уродженки Малих Будищ (Полтавщина) Мотрони Назарчук (1911–2008), опублікував епістолярій майстрині (1973–2007), а також листи до неї від різних адресантів (1961–2006), що містять унікальну інформацію про її життя, родину, історію рідного села, а також Опішного й навколишніх гончарних осередків – Глинського та Міських Млинів (Міщанин, 2019с). Окремий розділ книги («Творчість

Мотрони Назарчук) підготувала керамолог, кандидат мистецтвознавства **Олена Клименко**. В її дослідженні подано значну частину творів мисткині з фондів збірань музеїв України (Клименко, 2019b).

Персоналіям окремих історичних постатей і майстрам традиційної ремісничої культури Полтавщини присвячені й інші монографічні праці **Віктора Міщанина**: *«Озираючись у минуле, згадуючи пройдене, підсумовуючи зроблене...»* (Міщанин, 2012); *«Ви оживили мою душу своїми листами...»*. *Листи опішнянської малювальниці Мотрони Назарчук із Запоріжжя до керамолога Віктора Міщанина в Малі Будища. 2001–2007»* (Міщанин, 2014); *«Леонід Назарчук: «Що було, те пройшло, і нема вороття...» (шкільні щоденникові записи та студентські літературні твори)»* (Міщанин, 2019b); *«Віра Мордіна: про гончарство, вишивання й не тільки...»* (Міщанин, 2019a).

Не має аналогів в українській керамології монографія Людмили Меткої «Гончарство Опішного в іменах його майстрів» (Метка, 2019), яка стала першим в українській керамології дослідженням окремих ремісничих родів Опішного. В його основу покладено матеріали, зібрані авторкою в польових керамологічних експедиціях упродовж 2013–2017 років. Повернуто з небуття десятки імен опішненських гончарів, малювальниць, майстрів і майстринь глиняної іграшки. Простежено родоводи, подано унікальні світлини творців побутової й художньої кераміки та членів їхніх родин, авторських робіт. Оpubліковано спогади старожилів зі збереженням місцевої гончарської лексики (Метка, 2019).

Помітним явищем сучасної української керамології стали два видання довідкового характеру **Олеся Пошивайла**: *«Короткий довідник сучасних українських керамологів*

(культурна керамологія)» (Пошивайло, 2008b) та *«Короткий академічний словник сучасних українських керамологів (культурна керамологія)»* (Пошивайло, 2009). **Унікальний в українській науковій практиці словник керамологів започаткував академічну видавничу серію «Українська керамологічна біографістика»**. Він покликаний сприяти поживленню наукових контактів між представниками різних напрямків розвитку української керамології, і водночас постав своєю ідеєю експериментальним фрагментом майбутнього Національного біобібліографічного словника *«Українські керамологи»*. У словнику подано коротку інформацію про сучасних українських керамологів, у тому числі відомості про їх керамологічну спеціалізацію, час і місце народження, освіту, науковий ступінь, учене звання, захищену дисертацію, основні наукові праці, головні напрямки наукових досліджень, громадську діяльність, службову й домашню адреси, телефони, електронну пошту. Подано також фото вчених, препринти обкладинок їх монографій, каталогів, альбомів; бібліографічні описи наявних публікацій біографічного характеру про авторів.

КЕРАМОЛОГІЧНА КОМПАРАТИВІСТИКА

Установа має високий науковий авторитет в Україні та певні досягнення на міжнародній арені. **Особливо цьому сприяли плідні керамологічні студії за матеріалами чужоземного гончарства**. Їх було започатковано ще в середині 1990-х років науковцями Національного музею-заповідника українського гончарства. Саме в рік заснування Інституту керамології (2000) побачила світ монографія кандидата історичних наук **Ігоря Пошивайла** *«Феноменологія гончарства. Семіотико-*

етнологічні аспекти» (Пошивайло І. В., 2000). Як зазначив автор цієї статті в передмові до наукової праці, вона переконливо засвідчила, що «нова генерація наших учених позбулася комплексу меншовартості і виключного студіювання регіональних проблем, для неї більше не існують заборонені теми. Молоді етнологи сприймають свої наукові пошуки не інакше як часткою світової дослідницької думки, не відгородженою від інших культур будь-якими минулими політичними лозунгами, усілякими «ізмами» тощо. Формується новий тип ученого, якому вже замало дослідницьких ареалів, обмежених державними кордонами. І це не є ознакою засилля космополітичних ідей, як стверджують деякі нинішні «архіпатріоти», бо керамологи прагнуть немовби збоку, через вивчення іноетнічних культур, пильніше придивитися до власного народу, досягнень його традиційно-побутової культури з тим, щоб краще пізнати багатотисячолітню спадщину українців, яскравіше виокреслити внесок України до світової скарбниці гончаротворення... **Якщо Україна досі описувала сама себе, то тепер вона вже порівнює себе з іншими. В українську науку прийшло нове покоління вчених-керамологів, яке знає іноземні мови, і це знання є визначальною передумовою вивчення зарубіжних джерел, вільного орієнтування в світовій літературі зі свого фаху. Сьогодні ми маємо науковців, які стажувалися в європейських керамологічних центрах і музеях; учених, які мають за собою прадавні гончарські родоводи, що ведуть до гончарської столиці України. І це є позитивною прикметою нової України, нової української керамології, нової генерації вчених, незаангажованих побілянауковими інтригами, не пов'язаних із псевдонауковою діяльністю»** (Пошивайло О. М., 2000).

Потужно означені Ігорем Пошивайлом українські пріоритети в галузі компаративістських студій світового гончарства, як і формування міжнародного вектора розвитку наукової школи вітчизняної керамології, набули новітнього розвитку в фундаментальних дослідженнях світоглядних уявлень гончарів (за слов'янськими матеріалами), системно впроваджуваних на початку ХХІ століття доктором історичних наук, старшим дослідником **Костянтином Рахном**. Він уперше у світовій науковій практиці здійснив порівняльний аналіз традиційного гончарства України, країн Центральної, Південно-Східної та Східної Європи в аспектах міфології, космогонії, семантики, семіотики та проблематики збереження національної ідентичності. Його наукова співпраця з ученими Австрії, Білорусі, Болгарії, Великобританії, Вірменії, Грузії, Ірану, Іспанії, Казахстану, Молдови, Північної Македонії, Німеччини, Польщі, Росії, Сербії, Словаччини, Словенії, США, Таджикистану, Узбекистану, Фінляндії, Франції, Хорватії, Чехії, Швейцарії втілилася в унікальних дослідженнях етнографії європейського гончарства. Перша монографія вченого – «*Перунове полум'я. Міфологія та обрядовість слов'янських гончарів*» (Рахно, 2012) – подала комплексним дослідженням ролі й місця міфо-ритуальних аспектів гончарства у традиційній культурі слов'янських народів. Уперше в керамології, на підставі аналізу традиційних гончарських звичаїв і обрядів виготовлення посуду, реконструйовано міфопоетичні уявлення слов'ян про процес гончарювання. Виявлено й охарактеризовано зв'язок гончарного ремесла з основними образами слов'янської міфології, зокрема, з богом грому Перуном, у контексті базових структур міфологічної моделі світу.

Свою наступну монографію – «*Свистопляска і Ренкавка. Глиняні вироби в*

традиційно-побутовій культурі як джерело формування національної ідентичності слов'янських народів» (Рахно, 2013) учений присвятив порівняльному дослідженню календарної обрядовості з використанням глиняних виробів у традиційно-побутовій культурі росіян і поляків – Свистоплясці та Ренкавці. На підставі широкого кола джерел автор простежив генезу й еволюцію цієї обрядовості, первісно пов'язаної, на його переконання, з язичницьким культом бога грому Перуна, й відродженої нині як громадські урочистості; проаналізував шлях глиняних виробів від культової пластики до дитячої іграшки та мистецьких творів, які стали уособленням етнічності, фактором збереження локальної й національної ідентичності за доби глобалізації. У книзі розвінчано низку міфів російських мистецтвознавців, краєзнавців та істориків.

Нині Костянтин Рахно завершує роботу над фундаментальною монографією про покрівлю й покрівельну кераміку у звичаях, обрядах і віруваннях народів світу.

Новелою наукових студій керамологічної установи від початку 2010-х років стала участь керамологів у міжнародних видавничих проєктах, наприклад, спільно з:

- Російським етнографічним музеєм у Санкт-Петербурзі (Пошивайло, 2010а);
- Інститутом словенської етнографії Словенської академії наук і мистецтв (Любляна, Словенія) та Відділом мов і культур Центрально-Східної Європи Університету Удіне (Італія) (Рахно, 2011);
- Інститутом тюркології (Москва) (Челеби, 2011);
- Інститутом етнології та фольклористики в Загребі (Хорватія) (Рахно, 2012).

Налагоджено наукові зв'язки з Асоціацією керамології Іспанії (президент – доктор *Хауме Колль Конеза*), Інститутом керамології «Condorhuasi» (Буенос-Айрес, Аргентина; генеральний директор, професор *Хорхе Чімі*).

МІЖДИСЦИПЛІНАРНІСТЬ КЕРАМОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ

Предметне поле культурної керамології й донині в багатьох напрямках перетинається з дослідницькими інтересами вчених інших наук, які вивчають лише окремі аспекти гончарної культури й загалом не дають повного уявлення про цей феномен людської діяльності. Тому українська керамологія активно інтегрується із суміжними науковими дисциплінами й сповна використовує їх науковий потенціал, накопичений упродовж другої половини ХІХ – початку ХХІ століття як вітчизняними, так і чужоземними дослідниками. Ступінь її взаємозв'язку з іншими науками різний, залежно від проблематики гончарства, яка становить взаємний інтерес. Найбільш близькими до культурної керамології за об'єктом дослідження й донині залишаються археологія, етнографія (етнологія) та мистецтвознавство. Керамологи зазвичай проводять свої дослідження також у тісній співпраці з ученими інших суспільних наук (істориками, музеєзнавцями, мовознавцями, фольклористами, педагогами), а також із фахівцями природничих (геологія, ґрунтознавство, палеоботаніка, біологія, медицина, хімія, фізика) та технічних наук (матеріалознавство, хімічна технологія).

АРХЕОЛОГІЧНА КЕРАМОЛОГІЯ

Структурування в Україні керамологічних знань сприяло прискореному розвитку міждисциплінарних досліджень, а отже, й появі керамологічних субдисциплін. Насамперед, йдеться про археологічну керамологію. Дослідження сучасних керамологів переконливо засвідчують виняткову роль давньої кераміки в з'ясуванні різних аспектів традиційно-побутової культури первісних етноспільнот на території України. **Започатковано студії**

гончарства як історичного джерела для вивчення давнього прядіння й ткацтва, традиційної ігрової культури, світоглядних уявлень давнього населення, проблеми тютюнопаління як засобу колонізації України.

Зокрема, у монографії кандидата історичних наук **Анатолія Гейка** «Гончарство населення скіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя» (Гейко, 2011) здійснено огляд історії дослідження поселенських і поховальних пам'яток; реконструйовано технологію виготовлення глиняного посуду, з'ясовано його асортимент і призначення. Його інша монографія – «Гра «Крем'яхи» як джерело наукових студій» (Гейко, 2015) стала першим комплексним дослідженням української народної гри «Крем'яхи», а також подібних ігор народів світу. Опрацьовані вченим численні керамологічні, археологічні, етнографічні та інші джерела дозволили охарактеризувати різновиди гри, її еволюцію й причини зникнення, відображення теми в мистецтві й художній літературі, вивчити застосування крем'яхів у культово-релігійній обрядовості.

Кандидат історичних наук **Анатолій Щербань** у монографії «Прядіння і ткацтво у населення Лівобережного Лісостепу України VII – початку III століття до н. е. (за глиняними виробами)» (Щербань, 2007) уперше за керамологічними, археологічними та етнографічними джерелами відтворив технологію виготовлення ниток, тканин та глиняних виробів, пов'язаних із прядінням і ткацтвом, з'ясував їх роль і місце в житті тогочасного суспільства.

Дослідженню декору глиняних виробів самобутнього історико-культурного регіону – Лівобережної України – упродовж останньої третини VII тисячоліття до н. е. – XIII століття науковець присвятив монографію «Декор глиняних виробів Лівобережної України від неоліту до середньовіччя» (Щербань,

2011). У ній уперше проаналізовано майже восьмитисячолітню історію декору кераміки; вивчено технологію його нанесення, особливості елементів і композицій орнаментів, висловлено гіпотези щодо їх функцій.

Учені установи, які працюють в галузі археологічної керамології, також опублікували дослідження з суміжних напрямків досліджень української археології, зокрема:

- **Оксана Коваленко** – монографію «Полтава XVII–XVIII століть» (Коваленко, 2015);
- **Юрій Пуголовок** – монографію «Будівельна справа літописних сіверян» (Пуголовок, 2016);
- **Вікторія Котенко** – монографію «Поселення херсонеської хори Маслини у Північно-Західній Тавриці» (Котенко, 2017).

Задля інтенсифікації розвитку археологічної керамології установа системно проводить тематичні наукові форуми, на яких обговорюється актуальна проблематика дослідження давнього гончарства:

- 2008. Міжнародний науково-практичний керамологічний семінар «Експеримент у сучасній керамології: шлях до наукової істини чи профанація наукових знань»; мета: з'ясування місця й ролі експериментів у сучасних керамологічних дослідженнях, виявлення позитивних і негативних моментів у використанні їх під час вивчення прагончарства; впровадження в практику керамологічних студій спеціальних методів дослідження кераміки (Міжнародний науково-практичний..., 2008). Матеріали семінару ввійшли до окремого тому щорічника «Українська керамологія» (ред. Пошивайло, 2013).
- 2013. Міжнародний керамологічний симпозіум «Реконструкція й

інтерпретація археологічної кераміки: пастки чи путівники для дослідників?»; мета: обговорення проблем і перспектив вивчення археологічної кераміки (Міжнародний керамологічний..., 2013);

- 2018. Міжнародний науковий симпозіум «Кераміка як маркер міжкультурних зв'язків давнього населення України: імпорту, запозичення, імітації» (Міжнародний науковий..., 2018). За матеріалами симпозіуму опубліковано окремий том національного наукового щорічника «Українська керамологія» (ред. Пошивайло, 2019d).

Окремої уваги заслуговує серія з трьох монографій, присвячених історії української археологічної керамології:

- **Гейко Анатолій.** *Історія української археологічної керамології (кінець XVIII століття – 1917)* (Гейко, 2019);
- **Котенко Вікторія.** *Історія української археологічної керамології (1918–1953)* (Котенко, 2018);
- **Пуголовок Юрій.** *Історія української археологічної керамології (1991–2016)* (Пуголовок, 2018).

Це унікальне трикнижжя не має аналогів у керамології інших європейських країн. У книгах комплексно проаналізовано українські видання від кінця XVIII століття до 2016 року, в яких порушено питання студіювання гончарства й гончарних виробів; з'ясовано закономірності становлення й еволюції наукових поглядів на вивчення стародавніх глиняних артефактів; охарактеризовано внесок окремих діячів науки й культури, які шляхом збереження культурної спадщини України в зазначений період заклали фундамент у дослідження кераміки як окремого історичного джерела; виділено основні етапи структурування й становлення української академічної археологічної керамології; охарактеризовано діяльність наукових установ і музейних закладів, товариств, окремих дослідників,

які заклали основи української керамології як академічної науки, практичні й теоретичні засади роботи з археологічною керамікою. Історію української археологічної керамології подано в контексті провідних загальноєвропейських тенденцій розвитку цієї галузі наукових знань.

Започатковано проведення Археолого-керамологічної літньої академії в Опішному (2017–2019), у рамках якої відбулися наукові конференції та Міжнародні літні практикуми з археологічної керамології. Участь у них взяли вчені Відділення, Інституту археології НАН України, Інституту географії НАН України, педагогічні університети Полтави, Сум, Харкова, Дніпра. 2018 року до них приєдналися вчені Великобританії та Сербії.

Учені-керамологи виступили ініціаторами створення Археологічного парку «Триграддя» (**Юрій Пуголовок**), розробили концепцію створення Музею археології та середньовічних старожитностей («Музею підземного простору») (**Оксана Коваленко**).

КЕРАМОФОЛЬКЛОРИСТИКА

Ще один напрямок міждисциплінарних досліджень постав на межі керамології й фольклористики. Учені активно залучають до наукових студій гончарної культури фольклорні джерела. Щоправда, у цьому вони не є піонерами. Першість у дослідженні гончарського фольклору від кінця 1960-х років утримували фольклористи й керамологи Польщі. **2010-ті роки стали вирішальними для формування й вітчизняної керамофольклористики.** Першою такою монографічною працею була книга кандидата філологічних наук **Марії Пошивайло** «Гончарний код українського фольклору (семіотика, образність, атрибутика, текстологія)» (Пошивайло, 2015). Вона стала підсумком співпраці вчених Відділення та Інституту філології Київського

національного університету імені Тараса Шевченка. Видання побачило світ за активної підтримки академіка-секретаря Відділення літератури, мови та мистецтвознавства НАН України, академіка **Миколи Жулинського**, який зазначив у передмові, що «...в Україні керамофольклористика постала на задоволення суспільної потреби у фундаментальному пізнанні традиційно-побутової культури як етнотворчого й етноідентифікуючого чинника розбудови новітньої Соборної Держави» (Жулинський, 2015, с. 15). Монографію присвячено вивченню різножанрових народнопоетичних творів з елементами й сюжетами гончарської тематики як культурного тексту; реконструкції міфо-ритуальних і семіотичних функцій гончарства і глиняних виробів; показу комплексного, багатоаспектного представлення гончарства в традиційній культурі українців. У дослідженні визначено елементи концептосфери, висвітлено генезу та формування мотивної структури в площині «образного поля» гончарського фольклору; охарактеризовано специфіку фольклору гончарів, загальні змістово-формальні й функціональні закономірності жанрового явища; досліджено гончарні виміри дитячого фольклору, його жанрової специфіки, вербальних та естетичних кодів, функціональних принципів; розкрито символічний аспект кераміки в малих формах фольклору; реконструйовано функції й семантику глиняних виробів у календарно-обрядовій творчості (Пошивайло, 2015, с. 4).

Значною подією в галузі керамофольклористики стала фундаментальна монографія Костянтина Рахна «Крик кажана. Гончарство у фольклорній спадщині українців» (Рахно, 2020). Дослідження присвячено історії української

фольклористики в керамологічному аспекті від найдавніших часів до початку XXI століття. За висновком автора, накопичення фактажної бази керамологічних студій почалося саме з фольклорних матеріалів – міфологічних легенд, казок, переказів, бувальщин, пісень, приказок і прислів'їв про гончарів і горшковозів, гончарні сировину й вироби, торгівлю ними та їхнє застосування, з описів календарних, родинних та okazійних обрядів, магічних практик, вірувань і повір'їв, де фігурували глиняні вироби чи були задіяні гончарі. Костянтин Рахно виявив елементи гончарського фольклору в джерелах XI – кінця XVIII століття, показав збирання гончарського фольклору в першій половині XIX століття, основні тенденції розвитку української керамологічної науки в другій половині XIX століття – на початку XX століття, піднесення української керамології в першій половині XX століття, діаспорні дослідження керамологічної проблематики, студіювання гончарської проблематики в другій половині XX століття, сучасні наукові дослідження гончарства як явища духовної культури; подав біографічні довідки про фольклористів, етнографів, керамологів, діячів культури, які фіксували й досліджували гончарський фольклор; охарактеризував їхній внесок у формування фольклористичних джерел керамології (Рахно, 2020, с. 4).

Видатний словацький україніст, фольклорист і літературознавець, іноземний член НАН України, доктор філологічних наук, професор **Микола Мушинка**, ознайомившись із науковою працею Костянтина Рахна, написав: «*Книжку К. Рахна «Крик Кажана» читаю як Святе Письмо. Вважаю її найвизначнішою книгою про гончарство у фольклорі українців»* (Мушинка, 2021).

КЕРАМОЛІНГВІСТИКА

Керамологи Відділення також зацікавлені в розвитку керамолінгвістичних студій, започаткованих в Україні філологами ще в середині 1950-х років кандидатською дисертацією *Марії Кривчанської*, присвяченою вивченню лексики гончарного промислу Полтавщини (Кривчанська, 1954). Згодом, майже через 30 років, подібні дослідження поновилися. Гончарську термінологію різних ареалів досліджували *Ніна Левун* (Левун, 1983), *Валентина Бережняк* (Бережняк, 1996), *Любов Спанатій* (Спанатій, 1997), *Анатолій Мединський* (Мединський, 2006). На жаль, досі жодну з цих дисертацій не опубліковано у вигляді монографії.

У цей напрямок наукових пошуків свій внесок роблять і керамологи, намагаючись унормувати наукову систему опису глиняних виробів та впровадити в практику діяльності вчених єдину уніфіковану систему української наукової керамологічної термінології. Зокрема, проведено Національний науковий симпозіум *«Український керамолінгвістичний простір: проблеми наукового дискурсу»* (Національний науковий..., 2018). За його матеріалами побачив світ тематичний том національного наукового щорічника *«Українська керамологія»* (ред. Пошивайло, 2019с). Цьому слугують й інші опубліковані праці: *«Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України (Гетьманщина)»* *Олеся Пошивайла* (Пошивайло, 1993); методичний посібник *Оксани Коваленко* та *Світлани Пошивайло* *«Назви частин глиняного посуду XVII–XX століть»* (Коваленко, Пошивайло, 2018); наукові статті на цю тематику *Олеся*

Пошивайла, *Оксани Коваленко* та *Світлани Пошивайло* (див., напр.: Пошивайло, 2001; 2004а; ред. Пошивайло, 2011d, с. 131-139, 272-278, 300-304; 2019с, с. 52-59, 69-72).

РОЗВИТОК КЕРАМОЛОГІЧНОЇ КРИТИКИ

Одним із посутніх результатів сучасних досліджень стало впровадження в наукову практику керамологічної критики як жанру наукових публікацій (див.: Пошивайло, 2002). Регулярно публікувалися ґрунтовні рецензії керамологічних статей і монографій, подавалися огляди новітньої керамологічної літератури в національному науковому щорічнику *«Бібліографія українського гончарства»* (2000–2016), національному науковому журналі *«Український керамологічний журнал»* (2001–2005).

З метою виявлення кращих і псевдонаукових публікацій 2007 року започатковано щорічне проведення **Національного конкурсу публікацій на теми керамології, гончарства, кераміки в Україні «KeGoKe»** за участі в роботі Національної експертної керамологічної ради 25-30 провідних українських дослідників гончарства, кераміки. 15 проведених конкурсів стали ефективним інструментом заохочення вчених-керамологів, а також виявлення псевдонаукових публікацій за ознаками академічної недоброчесності, плагіату, фальсифікації історичних фактів. Не лише відбір номінантів Конкурсу та аналіз публікацій національною експертною керамологічною радою, але й церемонія нагородження переможців стали своєрідною громадською платформою для творчого спілкування й наукових дискусій.

**МУЗЕЄЗНАВЧА КЕРАМОЛОГІЯ.
ВНЕСОК КЕРАМОЛОГІВ
У ВИВЧЕННЯ Й ЗБЕРЕЖЕННЯ
ГОНЧАРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ**

Предметом особливої уваги керамологів стали проблеми збереження пам'яток гончарної культури України. У рамках розвитку музеєзнавчої керамології проведено Всеукраїнський науково-практичний керамологічний семінар «Сучасні проблеми атрибутування керамологічних колекцій в Україні» (Всеукраїнський..., 2007) та Національний науковий реставраційно-керамологічний симпозиум «Актуальні проблеми збереження гончарної спадщини України (консервація, реставрація, експонування)» (Національний науковий..., 2017). На фінальній стадії підготовки знаходиться монографія **Оксани Ликової** «Керамологічні колекції і проблеми музеєфікації гончарної спадщини в Україні». Побачили світ окремий номер «Українського керамологічного журналу» (2004, № 2-3) та тематичний том «Атрибуція кераміки в Україні» щорічника «Українська керамологія» (ред. Пошивайло, 2011d), присвячені атрибуції пам'яток гончарства в Україні. Підготовлено до друку окремий том щорічника «Українська керамологія» – «Актуальні проблеми збереження гончарної спадщини України», який побачить світ 2022 року.

Опубліковано перше вітчизняне дослідження з систематизації знань і досягнень української та чужоземної науки в галузі збереження, консервації й реставрації кераміки – монографію **Тетяни Краснової** «Дослідження, реставрація і зберігання музейної кераміки» (Краснова, 2017). У книзі описано фізико-технологічні властивості глиняних виробів, детально проаналізовано види й причини їх руйнування, охарактеризовано реставраційні матеріали та їх застосування в різні історичні

періоди; окреслено чіткий науковий підхід щодо збереження гончарної спадщини, сформульовано принципи, а також морально-етичні норми консервації й реставрації кераміки.

Монографія **Анатолія Гейка** «Ремонт глиняного посуду: історія, традиції, звичаї» (Гейко, 2013) стала першим спеціалізованим дослідженням ремонту глиняного посуду на теренах України й суміжних країн. Керамологічні, археологічні й етнографічні джерела дозволили автору вивчити це унікальне явище традиційно-побутової культури від найдавніших часів до сьогодення, у тому числі комплексно охарактеризувати види ремонтування, особливості їх еволюції й причини зникнення, відображення теми у фольклорі й художніх творах.

У методичних рекомендаціях групи керамологів (**Юрій Пуголовок, Вікторія Котенко, Світлана Єфанова**) «Обробка кераміки в польових і камеральних умовах» (Пуголовок, Котенко, Єфанова, 2017) узагальнено практичний досвід опрацювання археологічної кераміки в польових (фіксація, миття, шифрування, складання польового опису, пакування й транспортування, реставраційно-консерваційні заходи, графічне документування) і камеральних умовах.

Керамологи системно реалізовували заходи, спрямовані на музеєфікацію гончарної й культурологічної спадщини українців. З цією метою було забезпечено науковий супровід відкриття 2010 року Меморіального музею-садиби філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Смержа (Меморіальний музей-садиба філософа..., 2015–2021); 2013 року – Музею мистецької родини Кричевських (Музей..., 2015–2021). Нині науковці розробляють наукові концепції зі створення Музею історії української керамології, Музею малобудищанського гончарства, Музею українського кахлярства і цеглярства.

Керамологи вирішували актуальні завдання наукового опрацювання музейних керамологічних колекцій й уведення в науковий обіг різноманітних історичних пам'яток, пов'язаних із функціонуванням гончарної культури в Україні. Задля цього щорічно відбувалися тематичні міжнародні керамологічні симпозиуми:

- 2009. Гончарна столиця України в світовій історії та культурі (Міжнародний науковий..., 2009);
- 2010. Глиняна іграшка: історія, традиції, перспективи (Міжнародна..., 2010);
- 2010. Гончарство Гуцульщини та Покуття: ідеологічні міфи й історичні реалії (Міжнародний науковий, 2010);
- 2011. Фарфор-фаянс у світовому й локальному вимірах: історія, мистецтво, побут, бізнес, ідеологія, політика (Міжнародний керамологічний..., 2011);
- 2011. Реалії народного мистецтва: персональний і трансперсональний діалог» (Міжнародний науковий..., 2011);
- 2012. Декор глиняних виробів: історія, технологія, функції (Міжнародний керамологічний симпозиум «Декор...», 2012);
- 2012. Глиняний посуд у культурі харчування народів світу (Міжнародний керамологічний симпозиум «Глиняний...», 2012);
- 2021. Горно в гончарній культурі народів світу (Міжнародний науковий..., 2021).

За упорядкування й авторства *Олеся Пошивайла* впродовж останнього десятиліття побачили світ 8 наукових керамологічних альбомів-каталогів творів традиційної й сучасної кераміки, керамологічної фотографії. Зокрема, **Національний музей-заповідник українського гончарства та Відділення 2009 року відродили проведення в Україні Національних виставок-конкурсів художньої кераміки.** За матеріалами першої, другої та третьої виставок було підготовлено

й опубліковано перші вітчизняні фундаментальні наукові альбоми-каталоги. У них подано вичерпні відомості про учасників і членів Журі, каталоги, анотації й концепції експонованих творів, фотолітописи подій, прес-бібліографії та багато інших матеріалів, важливих для осмислення унікального мистецького явища. **Уперше в українській керамології опубліковано аналітичні статті відомих учених, роздуми мистців про актуальні питання розвитку сучасної художньої кераміки в Україні та світі, художні пошуки й здобутки, дискусійні питання організації й проведення Виставок-Конкурсів.** Видання започаткували нову академічну керамологічну серію «Україна Гончарна», яка знайомить читачів із творчим доробком учасників національних виставок і симпозиумів кераміки. Додатками до альбомів стали DVD-диски з відеофільмами про перебіг подій Виставок-Конкурсів (автор-упор. Пошивайло, 2010b; 2011a; 2012b).

2010 року Національний музей-заповідник українського гончарства та Відділення **започаткували проведення щорічних Національних (міжнародних) фотоконкурсів «Гончарні ВІЗІІ країни»:** проведено 4 національних (2010–2013) і 6 міжнародних (2014–2019). **Опубліковано альбоми-каталоги двох перших конкурсів.** Наукові видання постали ефективним інструментом суспільного осмислення унікального мистецького явища, його аналізу як учасниками імпрези, так і вченими, мистцями, глядачами. У них йдеться про історію й актуальність збереження українських керамологічних фотоматеріалів кінця XIX – початку XXI століття, подано відомості про фотомистців і членів Журі, каталоги експонованих творів, фотолітописи подій, прес-бібліографії, думки кураторів і глядачів, інші матеріали про ці унікальні науково-мистецькі події. Альбоми-каталоги відображають калейдоскопічний спектр проблем і досягнень сучасної гончарної

культури України: постаті, шокуючі події і явища, красу творів і містику їх сприйняття глядачами й користувачами. Фотомистці досліджують психологію сприйняття глиняних виробів, первісне бажання людини уподібнюватися кераміці, виявляють ефекти містерії та зв'язку гончарства з надприродним, утаємниченим, фетишизмом, тотемізмом, з ритуальними практиками минулого, жертвоприношеннями, народженням нового й поверненням до минулого (автор-упор. Пошивайло, 2011b; 2012a).

2017 року Національний музей-заповідник українського гончарства та Відділення виступили фундаторами унікальної мистецької події в Україні – **Українського БіСНАЛЕ художньої кераміки імені Василя Кричевського**. Захід було започатковано з нагоди 100-річчя заснування Української Академії Мистецтв та на пошанування одного з її засновників і першообраного ректора, найхаризматичнішої постаті українського мистецтва першої половини ХХ століття – Василя Григоровича Кричевського (1873–1952). На виставці було представлено творчість молодих і знаних у світі керамістів України, Польщі, Білорусі та Бразилії, які презентували свої твори, виготовлені впродовж січня–травня 2017 року.

2019 року було проведено вже **Міжнародне біснале художньої кераміки імені Василя Кричевського**, у якому взяли участь 67 авторів з 10 країн світу (України, Бразилії, Домініканської Республіки, Єгипту, Латвії, Республіки Білорусь, США, Туреччини, Хорватії, Японії. Вони презентували свої твори, виготовлені впродовж лютого 2018 – березня 2019 року. **В опублікованих 2-х наукових альбомах-каталогах** подано вичерпні відомості про учасників, фото та анотації експонованих творів (автор-упор. Пошивайло, 2019e; 2021a).

Однією з прикмет сучасних керамологічних праць учених Відділення стала публікація архівних і польових джерел,

глиняних виробів, які раніше були малодоступними для науковців. 2010 року було **започатковано новітній довготривалий Національний науково-видавничий керамологічний проєкт «Гончарна спадщина України XVII–XX століть»**. Його метою є наукове вивчення, введення в науковий обіг і популяризація вершинних досягнень українського гончарства, інтеграція гончарної спадщини України у світовий культурний процес. Зрозуміло, що всі збережені гончарні вироби опублікувати неможливо. Тому йдеться передовсім про створення єдиного ілюстративно-інформаційного банку даних про гончарну спадщину українців, про унікальні твори українського гончарства, маловідомі або й зовсім невідомі українському суспільству, які постають оречевленими свідченнями звершень українського гончарства, а отже, й української нації. Нині вони розрізнено переховуються в музеях і приватних колекціях або й просто в обійстях мешканців України. При цьому основне завдання вбачається саме в їх опублікуванні та в максимально повному й достовірному атрибутуванні. Робота над науково-видавничим проєктом не передбачає одночасного фундаментального аналітичного дослідження поданих у альбомах творів, бо останні саме й мають дати вченим-керамологам систематизовані автентичні матеріали для наступних фундаментальних наукових студій українського гончарства. **Орієнтовний перелік тематичних книг видавничої серії налічує 70 позицій, у тому числі 65 альбомів і 5 томів «Енциклопедії українського гончарства»**.

Першою книгою в новій академічній керамологічній серії **«Гончарна спадщина України XVII–XX століть»** став альбом-каталог **«Опішнянська мальована миска другої половини XIX – початку XX століття (у зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі)»** (Пошивайло, 2010a). **Це перше фундаментальне видання**

українських культурних цінностей, що зберігаються в музеях Російської Федерації. Видання присвячене найбільшій і найкоштовнішій у світі колекції глиняних мальованих мисок, виготовлених гончарями Опішного з приміськими селами сучасного Полтавського району Полтавської області. Представлені в ньому твори постають унікальним явищем української мальованої кераміки другої половини XIX – початку XX століття. Більшість із них опубліковано вперше. Колекцію, що налічує понад 250 мисок, сформовано впродовж 1902–1910 років, головним чином видатним українським керамологом, полтавцем Іваном Зарецьким, на замовлення Руського музею імператора Олександра III в Санкт-Петербурзі (нині – Російський етнографічний музей). У додатках уперше опубліковано рукописні матеріали збирача. Альбом відзначено першою Премією Президента України *«Українська книжка року»* в номінації *«За вагомий внесок у розвиток українознавства»* (2013). Також видання отримало нагороди найпрестижніших національних і міжнародних книжкових конкурсів.

Популяризації гончарної спадщини українців слугує й значно скромніше видання науковців – *«Традиційна кераміка українців на поштових листівках першої третини XX століття»* (автор-упор. Пошивайло, 2016). У ньому представлено **36 поштових листівок із керамологічної колекції Національного музею-заповідника українського гончарства, що побачили світ у 15 видавництвах у першій третині XX століття.** На них зображено традиційний побут українців кінця XIX – першої третини XX століття, зокрема й особливості використання глиняних виробів. На листівках подано кераміку різних історико-етнографічних районів України (Полтавщина й Слобожанщина, Середня Наддніпрянщина, Поділля, Гуцульщина, Буковина). Асортиментний ряд виробів

виявляє багатство форм і декору української кераміки, локальну специфіку творів. Зображення відтворюють регіональні етнографічні особливості кераміки, різні побутові ситуації з використанням виробів гончарів удома, у полі, у дорозі, під час праці й дозвілля.

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА, ПЕРІОДИКА Й ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

У Відділенні створено проблемно-зорієнтовану базу даних у **вигляді Керамологічної бібліотеки України** (з 2005 року), що систематично наповнюється роботами з керамологічної, етнографічної, археологічної тематики, авторство яких належить як науковцям установи, так і іншим фахівцям – музеєзнавцям, мистецтвознавцям, історикам, краєзнавцям, у т. ч. чужоземним. Нині кількість зібраних і систематизованих за напрямками видань налічує понад 5000 найменувань.

З розгортанням в Україні керамологічних студій з'явилися й фахові друковані періодичні видання. Першим був **Національний культурологічний щорічник «Українське Гончарство»** (1993–1999), на зміну якому, у зв'язку з заснуванням Інституту керамології, прийшли два національні наукові щорічники **«Українська керамологія»** (з 2001) та **«Бібліографія українського гончарства»** (з 2000). Одночасно побачили світ 18 номерів національного наукового часопису **«Український керамологічний журнал»** (2001–2005). Дивовижно, що його попередник – миколаївське *«Керамическое обозрение»* – побачив світ рівно сто років тому (1901) і так само припинив своє існування рівно через 5 років.

У співпраці з ученими Національного музею-заповідника українського гончарства та Інституту археології НАН України **засновано національний науковий**

часопис *«Археологічна керамологія»*. Перший номер побачив світ у лютому 2019 року. Його авторами стали дослідники України, Німеччини, Азербайджану. У перспективі планується зробити часопис міжнародною платформою для вчених-керамологів. Наукове видання розміщено для індексування в міжнародній наукометричній базі даних Index Copernicus (IC) та на міжнародній пошуковій платформі Open Journal Systems. Функціонує відповідний веб-сайт журналу *«Археологічна керамологія»*, де розміщено електронні варіанти всіх номерів видання (Археологічна..., 2018–2021).

Спільно з Національним музеєм-заповідником українського гончарства та ГО *«Конгрес українських керамологів»* засновано науковий журнал *«Цивілізація Трипілля»*, перший номер якого побачить світ 2022 року.

Функціонує веб-сайт Відділення (Інститут..., 2011–2021), який формує загальне уявлення про специфіку діяльності академічної керамологічної установи.

У соціальній мережі Фейсбук дуже популярною в професійному науковому середовищі стала сторінка *«Археологічна керамологія»* (Археологічна..., [б. р.]), яку адмініструє **Вікторія Котенко**.

У співпраці вчених Відділення з Національним музеєм-заповідником українського гончарства створено інформаційний бібліографічний ресурс у мережі Інтернет *«Бібліотека української керамології»*, де можна ознайомитися з електронними версіями керамологічних наукових праць (Бібліотека..., 2019–2021).

З метою протидії поширенню псевдонаукових керамологічних публікацій в Україні функціонує спеціалізований веб-сайт *«Ceratomological Defect»* з рецензіями на публікації з нікчемними керамологічними сюжетами (Ceratomological..., 2018–2021).

ГО «КОНГРЕС УКРАЇНСЬКИХ КЕРАМОЛОГІВ»

Для системної координації зусиль керамологів України щодо комунікації між собою, державними органами та громадськістю 2015 року науковці Відділення та Національного музею-заповідника українського гончарства ініціювали заснування громадської організації *«Конгрес українських керамологів»* (КУК). Метою її діяльності є об'єднання зусиль учених, спрямованих на збереження, вивчення та популяризацію гончарної спадщини України, розвиток української керамології; задоволення та захист законних наукових, економічних, творчих та інших спільних інтересів науковців, ефективне використання творчого потенціалу наукових кадрів для забезпечення авангардних позицій української керамології у світі; розвиток міжнародних контактів із ученими-керамологами інших країн (ГО Конгрес..., 2019–2021). З моменту заснування КУК проведено 2 загальнонаціональні конгреси вітчизняних керамологів: *«Українська керамологія в контексті викликів XXI століття»* (Національний конгрес..., 2015) та *«Постмодерна українська керамологія: трансдисциплінарний і транс культурний діалог»* (II Національний..., 2019).

ПІДГОТОВКА КАДРІВ УЧЕНИХ-КЕРАМОЛОГІВ

Задля утвердження української школи керамології, набуття нею суспільного й міжнародного авторитету впродовж 2006–2021 років проведено 25 національних і міжнародних керамологічних семінарів, конференцій, симпозіумів, конгресів. Наукові форуми стали своєрідними етапами пізнання гончарної культури України, оскільки присвячувалися окремому тематичному

блоку проблем. Кожний із них став для його учасників як керамологічним професійним вивершенням, так і суттєвим заповненням білих плям у вітчизняній керамології.

З метою підготовки кадрів дослідників-керамологів **запроваджено викладання курсів керамології в навчальних програмах закладів середньої художньої освіти та закладах вищої освіти**, зокрема в Державній спеціалізованій художній школі-інтернаті I-III ступенів *«Колегіум мистецтв у Опішному»* імені Василя Кричевського, Полтавському національному педагогічному університеті імені Володимира Короленка та в Національному університеті *«Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»*.

Для заохочення молодих науковців до активних студій вітчизняного й світового гончарства, кераміки, залучення їх до наукових дискусій, участі в наукових керамологічних форумах, створення можливостей для виявлення творчих здібностей; набуття й підвищення фахового рівня; отримання досвіду науково-дослідницької діяльності; популяризації сучасних керамологічних знань три роки поспіль **проводився Національний керамологічний конкурс «НІККА»** (2017–2019). До участі в ньому залучалися аспіранти, студенти закладів вищої освіти, учні 10-11 класів, віком від 16 до 35 років. Водночас, для надання практичної допомоги бажаючим опанувати основи гончарної справи **засновано щорічну Е-літню Академію гончарства для харизматиків, романтиків, диваків і діячів** – літню школу гончарства, покликану дати учасникам основні навички роботи з глиною й уявлення про традиції українського гончарства. Уже відбулися десять щорічних Е-літніх академій гончарства (2011–2021).

ІНТЕНСИВНА ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ КЕРАМОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ ТА ГОНЧАРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ

Учені Відділення **активно долучаються до громадських обговорень на всеукраїнському й регіональному рівнях**, на яких висловлюють свою наукову позицію щодо суспільних тенденцій розвитку, важливості дослідження, збереження й популяризації культурної спадщини України, розвитку внутрішнього туризму, популяризації гончарної й загалом етнічної культури, ролі української керамології та її інтеграції в міжнародний науковий простір.

Однією з визначальних прикмет розвитку української керамології є націленість на безпрецедентно активну популяризацію керамологічних знань і гончарної спадщини України. Учені-керамологи стали співorganizаторами численних національних і міжнародних мистецьких заходів в Україні, зокрема:

- щорічних Тижнів Національного Гончарного Здвиження в Опішному *«ЗДВИГ»* (2009–2019);
- щорічних Національних виставок-конкурсів художньої кераміки *«КерамПК у Опішному!»* (2009–2013);
- щорічних Міжнародних фестивалів-ярмарків *«Гончарний Всесвіт в Україні»* (2009–2019);
- щорічних ІНТЕРСимпозіумів кераміки в Опішному (2010–2014);
- щорічних РЕТРОтижнів керамологічного фільму *«КІНЕМА+КЕРАМОС»* (2011–2012);
- Національних конкурсів керамологічних музейних експонатів *«КераМузЕК»* (2011–2012);
- щорічних Національних фестивалів гончарського бодіпейнтіngu *«BodyClay-FestUkraine»* (2011–2019);

- щорічних Національних Днів Гончаря (2009–2011);
- щорічних Національних фестивалів гончарства (2012–2019);
- щорічних Національних Керамо-ГРАФІТІфестів («CeramicGraffitiFest») (2012–2014).

На будівлі колишнього Опішнянського гончарного показового пункту Полтавського губернського земства, спорудженого 1916 року за проектом славетного мистця Василя Кричевського, **відкрито Стіну гончарної слави України** (2011). Нині на ній встановлено 19 бронзових меморіальних дощок на увічнення пам'яті про видатних українських керамологів, гончарів і маювальниць, видатним діячам науки, культури і мистецтва, які зробили посутній внесок у розвиток вітчизняного гончарства й керамології.

Учені-керамологи **ініціювали й забезпечили науковий супровід створення Студією «Відродження» Національного музею-заповідника українського гончарства науково-документальних фільмів:**

- **про керамологів:** «Катерина Матейко» (2009); «Патріарх української керамології» (Юрій Лашук, 2013); «Леонід Смерж» (2010);
- **народних майстрів і художників-керамістів:** «Гончарівна» (Олександра Селюченко, 2011); «Іван Білик» (2010); «Василь Омеляненко» (2010), «Михайло Китриш» (2011), «Незабутні» (Гаврило та Явдох Пошивайли; 2008), «Микола Пошивайло» (2010), «Україна на вістрі ЕТНОчуттів: РСА» (Сергій Радько, 2009); «Тільки глина і я» (Володимир Онищенко, 2009); «ХмароУтворення» (Юрій Мусатов, 2012); «Майстер-легенда» (Остап Ночовник, 2018); «Квіти самотньої творчості» (Параска Біляк, 2019);
- **популярного фільму для дітей «Гончар-чарівник»** (2012).

* * *

Отже, Відділення є провідною науковою установою у сфері керамологічних досліджень на національному рівні. Установа є унікальною за своїм значенням, завданнями та розроблюваною проблематикою з основних напрямів діяльності.

Упродовж 20 років **активна діяльність Відділення фокусувалася** на посиленні міждисциплінарності керамологічних студій і використанні досягнень, методик і методів досліджень інших наук для комплексного вивчення гончарної культури від найдавніших часів до сьогодення; формуванні й утвердженні в Україні сучасної уніфікованої керамологічної термінології; інтенсивній комунікації вчених-керамологів з носіями народної й академічної культури України та інших країн; популяризації української керамології, керамологічних знань серед різних професійних і вікових груп населення, науковців, художників-керамістів і народних майстрів-гончарів не лише в Україні, а й за її межами; практичних кроках зі збереження пам'яток гончарної й загалом культурної спадщини в Україні, музеєфікації глиняних виробів, інструментів гончарів, теплотехнічних споруд, їх консервації та реставрації: об'єднанні пошукових зусиль науковців, підтримці їхніх ініціатив у рамках громадської організації «Конгрес українських керамологів». Упродовж 2000–2021 років побачили світ 114 монографічних і періодичних видань учених Відділення (див.: автор-упор. Пошивайло, 2021b).

ПЕРСПЕКТИВИ ДІЯЛЬНОСТІ

Сучасна керамологія постає важливим інструментом побудови історичних реконструкцій етнокультурного розвитку України, вивчення локальних, регіональних і загальнонаціональних особливостей традиційно-побутової культури; розвитку

техніки й технології ремісничого виробництва; еволюції культури харчування різних вікових і професійних верств населення; специфіки форм і декору глиняних виробів, способів і наслідків міжетнічних впливів і взаємовпливів народів і окремих етнічних груп.

Упродовж наступних десятиліть зусилля науковців будуть спрямовані на проведення фундаментальних і прикладних наукових досліджень з актуальних напрямів керамології з метою одержання нових наукових знань та їх використання для практичних цілей; розвиток субдисциплін {(історична керамологія, археологічна керамологія, етнографічна (антропологічна) керамологія, мистецтвознавча (художня) керамологія, музеєзнавча керамологія)}; розвиток міждисциплінарних досліджень (керамофольклористика, керамолінгвістика, керамопедагогіка, палеоетнографія, керамохронологія, амфорологія), керамологічних джерелознавчих студій, керамологічної меморіалістики, керамологічної мемуаристики, керамологічної епістолології, керамологічної біографістики, керамологічної критики.

Актуальною залишається розробка спільних наукових проєктів разом з ученими суміжних наукових дисциплін (істориками, археологами, етнологами, музеєзнавцями, мовознавцями, фольклористами, педагогами), а також із фахівцями природничих (геологія, ґрунтознавство, палеоботаніка, біологія, медицина, хімія, фізика) та технічних наук (матеріалознавство, хімічна технологія).

І в майбутньому основою наукових студій, як і донині, буде вивчення традиційного й сучасного гончарства, кераміки як історичного джерела, яке є найбільш інформативним корпусом наших знань про давні етнічні спільноти на території сучасної України. **Особливі акценти буде зроблено на:**

- розробці теоретичних питань керамології, удосконаленні методики й методів керамологічних студій; розвитку керамології як важливого чинника збереження й розвитку національної ідентичності;
- проблематиці культурної антропології, етно- і культурогенезі, сучасних етнокультурних процесах; мистецьких процесах у динаміці інтеграції України у світовий культурний простір; вивченні й аналізові світової керамологічної науки, визначенні можливостей використання керамологічних знань в усіх сферах суспільного життя, фундаментальному вивченні персоналій української керамології;
- вивченні археологічної кераміки з метою хронологічної й етнічної атрибуції, з'ясування походження, впливів і взаємовпливів давніх етноспільнот, дослідження етнокультурної ситуації в регіоні дослідження; синхронізації пам'яток та їх датуванні; відтворенні етнокультурної й соціально-економічної історії; світоглядних уявлень давніх спільнот, палеодемографічної ситуації; вивченні розвитку техніки й технології матеріального виробництва, зокрема прядіння, ткацтва, ковальства, чинбарства, будівництва, тютюнництва, ливарництва тощо;
- наукових дослідженнях гончарства різних археологічних культур, у тому числі гончарства доби Русі та доби козацтва; у галузі збереження гончарної спадщини минулих епох, наукових основ консервації й реставрації кераміки; дослідженні гончарної культури української діаспори;
- вивченні етнографічної та сучасної художньої кераміки з метою з'ясування закономірностей розвитку художнього ремесла/промислу в різних історико-етнографічних районах України, тенденцій розвитку сучасного мистецтва кераміки,

- можливостей використання глиняних виробів у сучасному побуті, архітектурі;
- розвитку керамологічного джерелознавства з метою залучення до наукового аналізу якомога ширшого кола різноманітних керамологічних матеріалів як історичного джерела для вивчення закономірностей розвитку матеріальної й духовної культури, міжетнічних зв'язків, розвитку економіки, світоглядних і естетичних уявлень давніх етноспільнот на території України;
- науковому забезпеченні заходів, спрямованих на музеєфікацію гончарної й культурологічної спадщини українців, у тому числі створення в Україні Музею історії української керамології, Музею українського кахлярства і цеглярства; напрацюванні наукових основ консервації й реставрації археологічної та етнографічної кераміки, фарфору та фаянсу, монументальної глиняної скульптури; дослідженні регіональної специфіки гончарних теплотехнічних споруд та інструментів гончарів;
- активізації міжнародного співробітництва з метою комплексного дослідження керамологічної проблематики й інтеграції української керамології у світовий науковий простір, залученні до аналізу та включення у вітчизняний науковий обіг чужоземних керамологічних матеріалів, реалізації спільних наукових проектів із колегами інших країн;
- створенні Центру (лабораторії) спеціальних методів дослідження кераміки, основним завданням якого стане наукова атрибуція (експертиза) історичної кераміки;
- підготовці «Енциклопедії українського гончарства», «Національного словника українських гончарів», біобібліографічного словника «Українські керамологи»;
- підготовці й опублікуванні каталогів керамологічних колекцій України, у тому числі реалізації національного науково-видавничого керамологічного проекту «Гончарна спадщина України XVII–XX століть» (у 70 книгах);
- підготовці підручника для закладів вищої освіти «Основи керамології»;
- формуванні національного термінологічного інструментарію керамологічних досліджень та впровадження в наукову практику єдиної уніфікованої системи опису процесів і продукції гончарного виробництва;
- наданні послуг з атрибуції та експертизи глиняних виробів;
- фаховій підготовці молодих дослідників-керамологів через власну аспірантуру й докторантуру;
- організації роботи разових спеціалізованих рад із захисту дисертацій керамологічної тематики;
- включенні керамології до переліку наукових спеціальностей, за якими здійснюється підготовка наукових кадрів, проводяться захисти дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата наук і доктора наук, присуджуються наукові ступені і присвоюються вчені звання;
- публікації наукових статей науковців Відділення в періодичних виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз даних;
- інтенсивній популяризації історичних досягнень українського гончарства, кераміки в Україні та за її межами;
- розвитку наукової інфраструктури, створенні відповідної матеріально-технічної бази;
- стримуванні поширення в Україні псевдокерамологічних публікацій та академічної недоброчесності.

* * *

ДОВІДКОВО

Відділення складається з 2-х науково-дослідних відділів (відділ палеогончарства, відділ керамології новітнього часу) та 2-х науково-допоміжних підрозділів (Керамологічна бібліотека України, Науковий архів «Український керамологічний архівний фонд»). За штатним розписом працюють 14,55 осіб; фактично працюючих, у тому числі за сумісництвом, 17-18 осіб, із них 14 – наукових працівників. Упродовж 2002–2021 років на утримання установи отримано від НАН України 10,09 млн. грн. Фінансується винятково заробітна плата. Жодної з названих у цій статті друкованих праць учених Відділення не було надруковано за кошти Національної академії наук України.

За результатами державної атестації, проведеної 29.05.2020 року Міністерством освіти і науки України, Відділення визнано таким, що пройшло державну атестацію з атестаційною оцінкою 3.00/4.12 строком на 3 роки; Відділення віднесено до II класифікаційної групи наукових установ. Також на виконання розпорядження Президії НАН України від 25.10.2019 року № 570 «Про оцінювання наукових установ НАН України у 2020 році» Експертною комісією з оцінювання ефективності діяльності Відділення за період 2015–2019 років 18.06.2020 року до категорії «А» сильних підрозділів, що працюють у відповідній галузі науки на високому світовому рівні віднесено Відділ палеогончарства, а до категорії «Б» сильних підрозділів, що працюють у відповідній галузі науки на світовому рівні та одержують результати, важливі переважно для України, віднесено Відділ керамології новітнього часу.

І насамкінець, кілька оціночних суджень про діяльність Відділення:

- «2012 року я вперше побував в Україні на запрошення керівника Відділення керамології Інституту народознавства

НАН України, професора Олександра Пошивайла... Для мене певною несподіванкою стало, що мої українські колеги здійснюють подібну роботу задля вивчення й популяризації гончарної культури свого та інших народів світу. Вони, як і ми в Іспанії, активно досліджують традиційне й сучасне гончарство, мистецтво кераміки, проводять керамологічні симпозиуми, конгреси, реалізують актуальні дослідницькі проекти. Також багато видають керамологічної наукової літератури, створюють унікальні бібліографічні та історичні джерела інформації. Зокрема, національний науковий щорічник «Бібліографія українського гончарства» майже тотожний з «Історичною бібліографією іспанської кераміки» («VINCE»)...

Отже, я констатую, що за всіма напрямками діяльності українська академічна керамологічна установа розвивається в фарватері європейських керамологічних студій, а її очільник є найбільш харизматичним в Україні дослідником і організатором у цій галузі наукових знань.

Я зрозумів, що Національна академія наук України серйозно зацікавлена в розвитку української керамології й надає своїй академічній науковій установі всіляку підтримку. Це гарний приклад для інших європейських країн, що мають давнє й сучасне керамічне виробництво, як можна використовувати кераміку для вивчення локальних і національних традицій, етнічних процесів давнини й загалом давніх і нинішніх цивілізаційних процесів» (доктор **Хауме Колль Конеза**, Президент Асоціації керамології (АС), директор Національного музею кераміки «Гонсалес Марті» в Валенсії, член Іспанського товариства скла і кераміки) (Конеза, 2018).

- «Створення й діяльність такої академічної наукової установи – один із сучасних авангардних напрямків народознавчих досліджень в Україні, який означає українські пріоритети в світовій науковій думці. Висловлюємо вдячність Національній академії наук України за багаторічну підтримку керамологічних студій та за розуміння важливості народознавчого вектора гуманітарних досліджень для розбудови Української Держави» (**Стефан Романів**, Перший віце-президент Світового Конгресу Українців) (Романів, 2021, арк. 2).

- Археологічна керамологія. [online]. 2018–2021. Режим доступу: <http://archaeological.ceramics.gov.ua>
- Археологічна керамологія. (б. р.). Facebook [online]. Режим доступу: <https://www.facebook.com/UACeramics>
- Белько, О. О. 2017. Діяльність органів земського самоврядування з розвитку й популяризації гончарного промислу Полтавщини (1876–1919). Опішне: Українське Народознавство.
- Бережняк, В. М. 1996. Гончарська лексика східнополіського діалекту. Автореферат дисертації кандидата філологічних наук. Український державний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова.
- Бібліотека української керамології [online]. 2019–2021. Режим доступу: <http://knigozbirnia.opishne-museum.gov.ua>
- Василенко, В. И. 1889. Местечко Опощня Зеньковского уезда Полтавской губернии. Статико-экономический очерк. Полтава: Типография Губернского правления.
- Василенко, В. И. 1902. Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии. Отдел I-й, II-й, III-й. Кустарные промыслы, сельское хозяйство и земледелие, народные говорки и изречения. Харьков: Типография «Печатное дело» кн. К. Н. Гагарина.
- Всеукраїнська керамологічна конференція «Репресоване гончарство: передумови й наслідки». Програма. 2013. Опішне: Українське Народознавство.
- Всеукраїнський науково-практичний керамологічний семінар «Сучасні проблеми атрибутування керамологічних колекцій в Україні». Програма. 2007. Опішне: Українське Народознавство.
- Гейко, А. В. 2011. Гончарство населення скіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя. Полтава: ТОВ «АСМІ».
- Гейко, А. В. 2013. Ремонт глиняного посуду: історія, традиції, звичаї. Полтава: ТОВ «АСМІ».
- Гейко, А. В. 2015. Гра «Крем'яхи» як джерело наукових студій. Опішне: Українське Народознавство.
- Гейко, А. В. 2019. Історія української археологічної керамології (кінець XVIII століття – 1917). Опішне: Українське Народознавство.
- ГО Конгрес українських керамологів [online]. 2019–2021. Режим доступу: <http://cuc.ceramics.gov.ua>
- Гончарська книгозбірня України. 2021. Вікіпедія [online]. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Гончарська_книгозбірня_України
- Денисюк, Н. 1918. Кустарная Россия. Вестник кустарной промышленности, 10-11. Приложение.
- II Національний конгрес українських керамологів «Постмодерна українська керамологія: трансдисциплінарний і транскультурний діалог». Програма. 2019. Опішне: Українське Народознавство.
- Единая Россия. 2021. В скопинском фестивале гончаров впервые примут участие дети с ограниченными возможностями [online]. Режим доступу: <https://ryazan.er.ru/activity/news/v-skopinskom-festivale-goncharov-vpervyye-primut-uchastie-deti-s-ogranichennymi-vozmozhnostyami>
- Жулинський, М. Г. 2015. Гончарна культура як комплексна проблема. В: Пошивайло, М. О. Гончарний код українського фольклору (семіотика, образність, атрибутика, текстологія). Опішне: Українське Народознавство.
- Зарецкий, И. А. 1894. Гончарный промысел в Полтавской губернии. Полтава: Типо-литография Л. Фришберга.
- Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України [online]. 2011–2021. Режим доступу: <http://ceramics-inst.gov.ua>
- Клименко, О. О. 2019а. Гончарне мистецтво Дибинців кінця XVIII – початку XXI століття. В: Коваленко, О. В. (автор-упор.). Братія цеху гончарського: дибинецьке гончарство середини XVIII – початку XXI століття. Опішне: Українське Народознавство, с. 321-439.
- Клименко, О. О. 2019б. Творчість Мотрони Назарчук. В: Міщанин, В. Д. Мотрона Назарчук: життя і творчість. Опішне: Українське Народознавство, с. 159-269.

- Коваленко, О. В. 2008. *Глиняні люльки XVII–XVIII століть (за матеріалами Полтавщини)*. Опішне: Українське Народознавство.
- Коваленко, О. В. 2015. *Полтава XVII–XVIII століть*. Київ: Видавець Олег Філюк.
- Коваленко, О. В. 2018. *Гончарство Полтави XVIII століття*. Опішне: Українське Народознавство.
- Коваленко, О. В. (автор-упор.). 2019. *Братія цеху гончарського: дибинецьке гончарство середини XVIII – початку XXI століття*. Опішне: Українське Народознавство.
- Коваленко, О. В., Пошивайло, С. Г. 2018. *Назви частин глиняного посуду XVII–XX століть (методичні рекомендації)*. Опішне: Українське Народознавство.
- Конеза, Х. К. 2018. [Лист Президента Асоціації керамології (АС), директора Національного музею кераміки «Гонсалес Марті» в Валенсії, члена Іспанського товариства скла і кераміки» Хауме Колль Конези до Президента НАН України Бориса Патона від лютого 2018 року (копія)]. Опішне: Національний музей-заповідник українського гончарства, Національний архів українського гончарства.
- Котенко, В. В. 2017. *Поселення херсонеської хори Маслина у Північно-Західній Тавриці*. Харків: Харківський Національний університет імені В. Н. Каразіна.
- Котенко, В. В. 2018. *Історія української археологічної керамології (1918–1953)*. Опішне: Українське Народознавство.
- Краснова, Т. М. 2017. *Дослідження, реставрація і зберігання музейної кераміки*. Опішне: Українське Народознавство.
- Кривчанская, М. Ф. 1954. *Лексика гончарного промисла Полтавской области*. Автореферат дисертації кандидата філологічних наук. Київ: Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка.
- Левун, Н. В. 1983. *Семантическая и словообразовательная структура украинской терминологии художественной керамики*. Автореферат дисертації кандидата філологічних наук. Днепропетровск: Днепропетровский державний університет імени 300-ліття воссоединения Украины с Россией.
- Лисін, Б. С. 1918. *Глина й глиняна промисловість на Україні. Черепиця, звончак для шляхів, труби, фарфор, фаянс, цемент, шкло*. Київ: Праця.
- Мединський, А. М. 2006. *Структурна організація і семантика гончарської лексики у подільських говірках*. Автореферат дисертації кандидата філологічних наук. Київ: Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова.
- Меморіальний музей-садиба гончарки Олександри Селюченко. (б. р.). Facebook [online]. Режим доступу: <https://www.facebook.com/selyuchenko.potter.opishne/>
- Меморіальний музей-садиба гончарської родини Пошивайлів [online]. 2013–2021. Режим доступу: <http://www.poshyvailo-potters.gov.ua/>
- Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Смержа [online]. 2015–2021. Режим доступу: <http://smorzh.opishne-museum.gov.ua/>
- Метка, Л. О. 2011. *Гончарство Слобідської України в другій половині XIX – першій половині XX століття*. Полтава: ТОВ «АСМІ».
- Метка, Л. О. 2014. *Глина й глиняний посуд в українській народній медицині (XIX – початок XXI століття)*. Полтава: ТОВ «АСМІ».
- Метка, Л. О. 2019. *Гончарство Опішного в іменах його майстрів*. Опішне: Українське Народознавство.
- Міжнародна науково-практична керамологічна конференція «Глиняна іграшка: історія, традиції, перспективи». Програма. 2010. Опішне: Українське Народознавство.
- Міжнародний керамологічний симпозиум «Глиняний посуд у культурі харчування народів світу». Програма. 2012. Опішне: Українське Народознавство.
- Міжнародний керамологічний симпозиум «Декор глиняних виробів: історія, технологія, функції». Програма. 2012. Опішне: Українське Народознавство.
- Міжнародний керамологічний симпозиум «Реконструкція й інтерпретація археологічної кераміки: пастки чи пастки для дослідників?». Програма. 2013. Опішне: Українське Народознавство.
- Міжнародний керамологічний симпозиум «Фарфор-фаянс у світовому й локальному вимірах: історія, мистецтво, побут, бізнес, ідеологія, політика». Програма. 2011. Опішне: Українське Народознавство.
- Міжнародний науковий керамологічний симпозиум «Гончарне шкільництво на глобалізаційному роздоріжжі: нереалізовані можливості й перспективи розвитку». Програма. 2008. Опішне: Українське Народознавство.
- Міжнародний науковий керамологічний симпозиум «Гончарство Гуцульщини та Покуття: ідеологічні міфи й історичні реалії». Програма. 2010. Опішне: Українське Народознавство.

- Міжнародний науковий керамологічний симпозиум «Горно в гончарній культурі народів світу»*. Програма. 2021. Опішне: Українське Народознавство.
- Міжнародний науковий симпозиум «Гончарна столиця України в світовій історії та культурі»*. Програма. 2009. Опішне: Українське Народознавство.
- Міжнародний науковий симпозиум «Кераміка як маркер міжкультурних зв'язків давнього населення України: імпрорти, запозичення, імітації»*. Програма. 2018. Опішне: Українське Народознавство.
- Міжнародний науковий симпозиум «Реалії народного мистецтва: персональний і трансперсональний діалог»*. Програма. 2011. Опішне: Українське Народознавство.
- Міжнародний науково-практичний семінар «Експеримент у сучасній керамології: шлях до наукової істини чи профанація наукових знань»*. Програма. 2008. Опішне: Українське Народознавство.
- Міщанин, В. Д. 2002. *Хутори ви мої, хутори... Минуле та сьогодення хуторів Безруки і Хижняківка*. Полтава: Верстка.
- Міщанин, В. Д. 2005. *Північна група малих осередків гончарства Опішненського гончарного району (друга половина XIX – XX століття)*. Опішне: Українське Народознавство.
- Міщанин, В. Д. 2006. *Храми землі нашої: церква Різдва Пресвятої Богородиці у Малих Будищечках*. Кн. 1. Полтава: Рік.
- Міщанин, В. Д. 2008. *Храми землі нашої: церква Преображення Господнього у Глинському*. Кн. 2. Миргород: Миргород.
- Міщанин, В. Д. 2010. *Малобудищанське колгоспне гончарство (1930-ті – 1950-ті роки)*. Миргород: Миргород.
- Міщанин, В. Д. 2012. *Озираючись у минуле, згадуючи пройдене, підсумовуючи зроблене...* Миргород: Миргород.
- Міщанин, В. Д. 2013. *Репресивні заходи радянського тоталітарного режиму в галузі традиційного гончарства України (1930-ті – 1950-ті роки)*. Полтава: ТОВ «АСМІ».
- Міщанин, В. Д. 2014. *«Ви оживили мою душу своїми листами...»*. Листи опішнянської малювальниці Мотрони Назарчук із Запоріжжя до керамолога Віктора Міщанина в Малі Будища. 2001–2007. Полтава: Видавець Шевченко Р. В.
- Міщанин, В. Д. 2017. *Гончарні вулиці Малих Будищечок: Чирвина вуличка (сторінки історії)*. Полтава: ПП «Дивосвіт».
- Міщанин, В. Д. 2019а. *Віра Мордіна: про гончарство, вишивання й не тільки...* Опішне: Українське Народознавство.
- Міщанин, В. Д. 2019б. *Леонід Назарчук: «Що було, те пройшло, і нема вороття...» (шкільні щоденникові записи та студентські літературні твори)*. Полтава: ТОВ НВП «Укрпромторгсервіс».
- Міщанин, В. Д. 2019с. *Мотрона Назарчук: життя і творчість*. Опішне: Українське Народознавство.
- Міщанин, В. Д. 2020. *Селянські самосуди в Малих Будищах (1927, 1933): гончарський слід*. Опішне: Українське Народознавство.
- Мотивы малороссийского орнамента гончарных изделий*. 1882. Полтава: Издание Полтавского Губернского Земства.
- Музей мистецької родини Кричевських* [online]. 2013–2021. Режим доступу: <http://krychevsky-family.opishne-museum.gov.ua/>
- Мушинка, М. 2021. [Лист Президента НТШ у Словаччині, голови Асоціації українців у Словаччині, іноземного члена НАН України, доктора філологічних наук, професора Миколи Мушинки до Олеса Пошивайла від 11.04.2021]. Опішне: Національний музей-заповідник українського гончарства, Національний архів українського гончарства.
- Національний конгрес українських керамологів «Українська керамологія в контексті викликів XXI століття»*. Програма. 2015. Опішне: Українське Народознавство.
- Національний музей-заповідник українського гончарства* [online]. 2019–2021. Режим доступу: <https://opishne-museum.gov.ua/>
- Національний науковий реставраційно-керамологічний симпозиум «Актуальні проблеми збереження гончарної спадщини України (консервація, реставрація, експонування)»*. Програма. 2017. Опішне: Українське Народознавство.
- Національний науковий симпозиум «Український керамолінгвістичний простір: проблеми наукового дискурсу»*. Програма. 2018. Опішне: Українське Народознавство.
- Овчаренко, Л. М. 2008. *Макарово-ярівський осередок гончарної освіти в Україні*. Опішне: Українське Народознавство.

- Овчаренко, Л. М. 2011. *Гончарство Макарового Яру (друга половина XIX – перша половина XX століття)*. Полтава: ТОВ «АСМІ».
- Овчаренко, Л. М. 2015. *Кам'янець-Подільський осередок гончарної освіти в Україні (1905–1933)*. Опішне: Українське Народознавство.
- Овчаренко, Л. М. (автор-упор.). 2016. *Міжнародні молодіжні гончарські фестивалі у Опішному*. Каталог робіт. Харків: «НТМТ».
- Овчаренко, Л. М. 2017. *Гончарне шкільництво як визначальний фактор творчого розвитку українського традиційного гончарства (1894–1941)*. Опішне: Українське Народознавство.
- Пошивайло, І. В. 2000. *Феноменологія гончарства. Семіотико-етнологічні аспекти*. Опішне: Українське Народознавство.
- Пошивайло, М. О. 2015. *Гончарний код українського фольклору (семіотика, образність, атрибутика, текстологія)*. Опішне: Українське Народознавство.
- Пошивайло, О. М. 1993. *Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України (Гетьманщина)*. Опішне: Українське Народознавство.
- Пошивайло, О. М. 2000. Українські пріоритети в світовій керамології на межі тисячоліть. В: Пошивайло, І. В. *Феноменологія гончарства. Семіотико-етнологічні аспекти*. Опішне: Українське Народознавство, с. 22-29.
- Пошивайло, О. М. 2001. До питання наукової термінології в українській археології: по-українськи «кружало», а не «пряслице». *Український керамологічний журнал*, 2, с. 5-10.
- Пошивайло, О. М. 2002. Керамологічна критика: «од молдаванина до фінна все мовчить». *Український керамологічний журнал*, 3 (5), с. 6-9.
- Пошивайло, О. М. 2004а. Керамологічні сюжети в постсоветській археологічній науковій літературі: домінанта профанного. *Український керамологічний журнал*, 1 (11), с. 7-15.
- Пошивайло, О. М. 2004б. Скопин: ідеологічний міф советського мистецтвознавства й реальні досягнення давнього гончарного центру Росії (керамологічні студії після I Міжнародного фестивалю гончарів). *Український керамологічний журнал*, 2-3, с.73-104.
- Пошивайло, О. М. 2005. Анатомія гончарського суперміфа України (мистецтвознавчі студії як антураж приватного авантюризму). *Український керамологічний журнал*, 1-4, с. 9-70.
- Пошивайло, О. М. 2007а. *Етноцид українського гончарства та його блискуче втілення в незалежній Україні*. Опішне: Українське Народознавство.
- Пошивайло, О. М. 2007б. *Українська академічна керамологія XXI сторіччя. Теорія, історія, сучасний ужинок, майбутній поступ. Книга 1 (2001–2005)*. Опішне: Українське Народознавство.
- Пошивайло, О. М. 2008а. *Гончарна велич і трагедія Макарового Яру доби Розстріляного Відродження*. Опішне: Українське Народознавство.
- Пошивайло, О. М. 2008б. *Короткий довідник сучасних українських керамологів (культурна керамологія)*. Опішне: Українське Народознавство.
- Пошивайло, О. М. 2009. *Короткий академічний словник сучасних українських керамологів (культурна керамологія)*. Опішне: Українське Народознавство.
- Пошивайло, О. М. 2010а. *Опішнянська мальована миска другої половини XIX – початку XX століття (у зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі)*. Опішне: Українське Народознавство.
- Пошивайло, О. М. (автор-упор.). 2010б. *Перша Національна виставка-конкурс художньої кераміки «КерамПІК у Опішному!» (2 липня – 30 жовтня 2009)*. Альбом-каталог. Опішне: Українське Народознавство. + DVD.
- Пошивайло, О. М. (автор-упор.). 2011а. *Друга Національна виставка-конкурс художньої кераміки «КерамПІК у Опішному!» (2 липня – 31 жовтня 2010)*. Альбом-каталог. Опішне: Українське Народознавство. + DVD.
- Пошивайло, О. М. (автор-упор.). 2011б. *Національний фотоконкурс у Опішному «Гончарні Візії країни» (1 березня – 30 жовтня 2010)*. Альбом-каталог. Опішне: Українське Народознавство.
- Пошивайло, О. М. (ред.). 2011с. *Українська керамологія. Національний науковий щорічник*. Кн. III. Т. 1. Українське гончарство доби козацтва. Опішне: Українське Народознавство.
- Пошивайло, О. М. (ред.). 2011д. *Українська керамологія. Національний науковий щорічник*. Кн. III. Т. 2. Атрибуція кераміки в Україні. Опішне: Українське Народознавство.
- Пошивайло, О. М. (автор-упор.). 2012а. *Другий Національний фотоконкурс у Опішному «Гончарні Візії країни» (30 червня – 30 жовтня 2011)*. Альбом-каталог. Опішне: Українське Народознавство.

- Пошивайло, О. М. (автор-упор.). 2012b. *Третя національна виставка-конкурс художньої кераміки «КерамПІК у Опішному!» (1 липня – 30 жовтня 2011)*. Альбом-каталог. Опішне: Українське Народознавство. + DVD.
- Пошивайло, О. М. (ред.). 2013. *Українська керамологія*. Національний науковий щорічник. Кн. IV. Т. 1. Експеримент у сучасній керамології. Опішне: Українське Народознавство.
- Пошивайло, О. М. (автор-упор.). 2016. *Традиційна кераміка українців на поштових листівках першої третини XX століття*. Набір листівок. Опішне: Українське Народознавство.
- Пошивайло, О. М. (ред.). 2018. *Українська керамологія*. Національний науковий щорічник. Кн. IV. Т. 2. Гончарне шкільництво. Опішне: Українське Народознавство.
- Пошивайло, О. М. (ред.). 2019a. *Українська керамологія*. Національний науковий щорічник. Кн. IV. Т. 3. Персоналії української керамології. Опішне: Українське Народознавство.
- Пошивайло, О. М. (ред.). 2019b. *Українська керамологія*. Національний науковий щорічник. Кн. XII. Т. 2. Естетика буття. Діалоги епох і культур. Опішне: Українське Народознавство.
- Пошивайло, О. М. (ред.). 2019c. *Українська керамологія*. Національний науковий щорічник. Кн. XIII. Т. 2. Український керамолінгвістичний простір. Опішне: Українське Народознавство.
- Пошивайло, О. М. (ред.). 2019d. *Українська керамологія*. Національний науковий щорічник. Кн. XIII. Т. 1. Кераміка як маркер міжкультурних зв'язків. Опішне: Українське Народознавство.
- Пошивайло, О. М. (автор-упор.). 2019e. *Українське бієнале художньої кераміки імені Василя Кричевського. 2017*. Каталог. Опішне: Українське Народознавство.
- Пошивайло, О. М. (ред.). 2020. *Українська керамологія*. Національний науковий щорічник. Кн. V. Т. 2. Ринок ужиткової й художньої кераміки в Україні. Опішне: Українське Народознавство.
- Пошивайло, О. М. (автор-упор.). 2021a. *Міжнародне бієнале художньої кераміки імені Василя Кричевського*. Каталог. Опішне: Українське Народознавство.
- Пошивайло, О. М. (автор-упор.). 2021b. *Монографічні й періодичні видання вчених Відділення керамології Інституту народознавства НАН України (2000–2021)*. Опішне: Українське Народознавство.
- Пошивайло, О. М. (ред.). 2021c. *Українська керамологія*. Національний науковий щорічник. Кн. XI. Т. 1. Персоналії українського гончарства. Опішне: Українське Народознавство.
- Пошивайло, О. М., Овчаренко, Л. М. 2008. *Гончарство Макарового Яру кінця XIX – середини XX століття: документи і матеріали*. Опішне: Українське Народознавство.
- Пуголовок, Ю. О. 2016. *Будівельна справа літописних сіверян*. Опішне: Українське Народознавство.
- Пуголовок, Ю. О. 2018. *Історія української археологічної керамології (1991–2016)*. Опішне: Українське Народознавство.
- Пуголовок, Ю. О., Котенко, В. В., Єфанова, С. Р. 2017. *Обробка кераміки в польових і камеральних умовах (методичні рекомендації)*. Матеріали Археолого-керамологічної літньої академії в Опішному, вип. 1. Опішне: Українське Народознавство.
- Рахно, К. Ю. 2011. Семантика вогню гончарного горна в білоруській культурі. *Studia mythologica slavica*. Т. XIV. Ljubljana: Znanstvenoraziskovani center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Institut za slovensko narodopisje, Ljubljana, Slovenija; Università degli Studi di Udine, Dipartimento di Lingue e Civiltà dell'Europa Centro-Orientale, Udine, Italia, с. 231-252.
- Рахно, К. Ю. 2012. *Перунове полу'я. Міфологія та обрядовість слов'янських гончарів*. Полтава: ТОВ «АСМІ».
- Рахно, К. Ю. 2013. *Свистопляска і Ренкавка. Глиняні вироби в традиційно-побутовій культурі як джерело формування національної ідентичності слов'янських народів*. Полтава: ТОВ «АСМІ».
- Рахно, К. Ю. 2020. *Крик кажана. Гончарство у фольклорній спадщині українців*. Опішне: Українське Народознавство.
- Романів, С. 2021. [Лист Першого віце-президента Світового Конгресу Українців Стефана Романіва до Президента НАН України Анатолія Загороднього від 07.05.2021 (копія)]. Опішне: Національний музей-заповідник українського гончарства, Національний архів українського гончарства.
- Сморж, Л. П. 2004. *Гончарівна (одержима керамікою)*. Опішне: Українське Народознавство.
- Сморж, Л. П. 2017. *Розповіді про незбутнє і незбутніх (спогади)*. Опішне: Українське Народознавство.
- Спанатій, Л. С. 1997. *Гончарна лексика в говорах української мови*. Автореферат дисертації кандидата філологічних наук. Ужгород: Ужгородський державний університет.
- Челеби, Э. 2011. *Описание Северного Кавказа (Извлечения из сочинения «Сейяхат-наме»)*. Москва: Институт керамологии – отделение Института народоведения НАН Украины, Институт тюркологии.
- Щербань, А. Л. 2007. *Прядіння і ткацтво у населення Лівобережного Лісостепу України VII – початку III століття до н. е. (за глиняними виробами)*. Київ: Молодь.

- Щербань, А. Л. 2011. *Декор глиняних виробів Лівобережної України від неоліту до середньовіччя*. Полтава: ТОВ «АСМІ».
- Ceramological Defect* [online]. 2018–2021. Режим доступу: <http://ceramological-defect.com.ua>
- Rahno, K. 2012. Stvaranje glinenih životinja u slavenskim folklornim narativima. *Književna životinja*. Kulturni bestijarij. II. Dio. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada; Biblioteka Nove etnografija; Institut za etnologiju i folkloristiku, s. 139-163.
- Wierzbicki, L. 1882. *Wzory przemysłu domowego: Wyroby gliniane włocian na Rusi (Kossów)*. Serya V. Lwów: Muzeum przemysłowe miejskie.

© Oles Poshyvailo, 2021

Doctor of History, Professor,
Head of the Branch of Ceramology of the Institute of Ethnology
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Director General of the National Museum of Ukrainian Pottery
ORCID: 0000-0002-3899-152X
oles_poshyvaylo@ukr.net (Opishne, Ukraine)

20 Years in the Vanguard of Ukrainian Ceramological Studies

The article deals with the establishment of a unique academic research institution not only in the post-Soviet space, but throughout Europe – the Institute of Ceramology – the branch of the Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine, which is associated with the formation of a new scientific discipline in Ukraine, namely ceramology.

During 2001–2020, the active work of the department focused on strengthening the interdisciplinarity of ceramological studies and the use of achievements, methods and research methods of other sciences for a comprehensive study of pottery culture from ancient times to the present; intensive communication of ceramologists with the bearers of folk and academic culture; popularization of Ukrainian ceramology and ceramological knowledge among various professional and age groups, scientists, art ceramists, and folk potters; practical steps to preserve the relics of pottery heritage, museification of earthenware, potters' tools, heat-engineering structures, their conservation and restoration.

During this period, the institution has become a leading national center for the study of Ukrainian and world pottery, ceramics. This was facilitated by the completion of the process of organizational structuring of Ukrainian ceramology; allocation of ceramology in a separate scientific discipline; formation of a scientific school of Ukrainian ceramology; development of fundamental theoretical issues, formation of modern unified ceramological terminology; initiation of new directions of ceramological research (historiographical studies; ceramological biography studies, ceramological comparative studies, ceramological criticism, archaeological ceramology, ceramological folklore studies, ceramolinguistics).

A new page in the history of Ukrainian ceramology was the beginning of monographic studies of pottery of the Middle Ages, including the Cossack epoch, pottery school education, the introduction of teaching ceramology in the curricula of secondary and higher education.

The author described the leading directions of studies of the scientists, specifics of the institution, main monographs and professional periodicals (Bibliography of Ukrainian Pottery, Ukrainian ceramology, Ukrainian Ceramological Journal, Archaeological Ceramology), ceramological resources on the Internet; the priority tasks of ceramic studies in Ukraine for the next decades are formulated.

Key words: ceramology, Ukrainian ceramology, cultural ceramology, historical ceramology, archaeological ceramology, ethnographic (anthropological) ceramology, art critical (artistic) ceramology, museological ceramology, ceramological folklore studies, ceramolinguistics, the Institute of Ceramology – the branch of the Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Opishne

References:

- Arkheolohichna keramolohiia*. [online]. 2018–2021. Rezhym dostupu: <http://archaeological.ceramology.gov.ua>
- Arkheolohichna keramolohiia. (b. r.). *Facebook* [online]. Rezhym dostupu: <https://www.facebook.com/UACeramology>
- Belko, O. O. 2017. *Diialnist orhaniv zemskoho samovriaduvannia z rozvytku y populiaryzatsii honcharnoho promyslu Poltavshchyny (1876–1919)*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Berezniak, V. M. 1996. *Honcharska leksyka skhidnopoliskoho dialektu*. Avtoreferat dysertatsii kandydata filolohichnykh nauk. Kyiv: Ukrainskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet im. M. P. Drahomanova.
- Biblioteka ukrainskoi keramolohii* [online]. 2019–2021. Rezhym dostupu: <http://knigobirmia.opishne-museum.gov.ua>
- Vasilenko, V. I. 1889. *Mestechko Oposhnya Zen'kovskogo uyezda Poltavskoy gubernii*. Statiko-ekonomicheskyy ocherk. Poltava: Tipografiya Gubernskogo pravleniya.
- Vasilenko, V. I. 1902. *Opyt tolkovogo slovaryia narodnoy tekhnicheskoy terminologii po Poltavskoy gubernii*. Otdel I-y, II-y, III-y. Kustarnyye promysly, sel'skoye khozyaystvo i zemlevedeniye, narodnyye pogovorki i izrecheniya. Khar'kov: Tipografiya «Pechatnoye delo» kn. K. N. Gagarina.
- Vseukrainska keramolohichna konferentsiia «Represovane honcharstvo: peredumovy y naslidky»*. Prohrama. 2013. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Vseukrainskyi naukovo-praktychnyi keramolohichnyi seminar «Suchasni problemy atrybutuvannia keramolohichnykh kolektsii v Ukraini»*. Prohrama. 2007. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Heiko, A. V. 2011. *Honcharstvo naselennia skifskoho chasu Dniprovskoho Lisostepovoho Livoberezhzhia*. Poltava: TOV «ASMI»
- Heiko, A. V. 2013. *Remont hlynianoho posudu: istoriia, tradytsii, zvychai*. Poltava: TOV «ASMI».
- Heiko, A. V. 2015. *Hra «Krem'iakhy» yak dzherelo naukovykh studii*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Heiko, A. V. 2019. *Istoriia ukrainskoi arkheolohichnoi keramolohii (kinets XVIII stolittia – 1917)*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- HO Konhres ukrainskykh keramolohiv* [online]. 2019–2021. Rezhym dostupu: <http://cuc.ceramology.gov.ua>
- Honcharska knyhozbiirnia Ukrainy. 2021. *Vikipediia* [online]. Rezhym dostupu: https://uk.wikipedia.org/wiki/Гончарська_книгозбірня_України
- Denisyuk, N. 1918. Kustarnaya Rossiya. *Vestnik kustarnoy promyshlennosti*, 10-11. Prilozheniye.
- II Natsionalnyi konhres ukrainskykh keramolohiv «Postmoderna ukrainska keramolohiia: transdystyplinarnyi i transkulturnyi dialoh»*. Prohrama. 2019. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Edinaya Rossiya. 2021. *V skopinskom festivale goncharov v pervyye primut uchastie deti s ogranichennymi vozmozhnostyami* [online]. Rezhym dostupu: <https://ryazan.er.ru/activity/news/v-skopinskom-festivale-goncharov-vpervye-primut-uchastie-deti-s-ogranichennymi-vozmozhnostyami>
- Zhulynskiy, M. H. 2015. Honcharna kultura yak kompleksna problema. In: Poshyvailo, M. O. *Honcharnyi kod ukrainskoho folkloru (semiotyka, obraznist, atrybutyka, tekstolohiia)*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Zaretskyi, I. A. 1894. *Goncharnyy promysel v Poltavskoy gubernii*. Poltava: Tipo-litografiya L. Frishberga.
- Instytut keramolohii – viddilennia Instytutu narodoznavstva NAN Ukrainy* [online]. 2011–2021. Rezhym dostupu: <http://ceramology-inst.gov.ua>
- Klymenko, O. O. 2019a. Honcharne mystetstvo Dybyntsiv kintsia XVIII – pochatku XXI stolittia. In: Kovalenko, O. V. (comp.). *Bratiia tsekhu honcharskoho: dybynetske honcharstvo seredyny XVIII – pochatku XXI stolittia*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo, s. 321-439.
- Klymenko, O. O. 2019b. Tvorchist Motrony Nazarchuk. In: Mishchanyn, V. D. *Motrona Nazarchuk: zhyttia i tvorchist*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo, s. 159-269.
- Kovalenko, O. V. 2008. *Hlyniani liulky XVII–XVIII stolit (za materialamy Poltavshchyny)*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Kovalenko, O. V. 2015. *Poltava XVII–XVIII stolit*. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk.
- Kovalenko, O. V. 2018. *Honcharstvo Poltavy XVIII stolittia*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Kovalenko, O. V. (comp.). 2019. *Bratiia tsekhu honcharskoho: dybynetske honcharstvo seredyny XVIII – pochatku XXI stolittia*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.

- Kovalenko, O. V., Poshyvailo, S. H. 2018. *Nazvy chastyn hlynianoho posudu XVII–XX stolit (metodychni rekomendatsii)*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Koneza, Kh. K. 2018. [*Lyst Prezydenta Asotsiatsii keramolohii (AS), dyrektora Natsionalnoho muzeiu keramiky «Honsales Marti» v Valensii, chlena Ispanskoho tovarystva skla i keramiky» Khaume Koll Konezy do Prezydenta NAN Ukrainy Borysa Patona vid liutoho 2018 roku (kopiia)*]. Opishne: Natsionalnyi muzei-zapovidnyk ukrainskoho honcharstva, Natsionalnyi arkhiv ukrainskoho honcharstva.
- Kotenko, V. V. 2017. *Poselennia khersoneskoï khory Maslyny u Pivnichno-Zakhidnii Tavrytsi*. Kharkiv: Kharkivskiy Natsionalnyi universytet imeni V. N. Karazina.
- Kotenko, V. V. 2018. *Istoriia ukrainskoï arkeolohichnoi keramolohii (1918–1953)*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Krasnova, T. M. 2017. *Doslidzhennia, restavratsiia i zberihannia muzeinoï keramiky*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Krivchanskaya, M. F. 1954. *Leksika goncharnogo promysla Poltavskoy oblasti*. Avtoreferat dissertatsii kandidata filologicheskikh nauk. Kiyev: Kiyevskiy gosudarstvennyy universitet im. T. G. Shevchenka.
- Levun, N. V. 1983. *Semanticheskaya i slovoobrazovatel'naya struktura ukrainskoy terminoleksiki khudozhestvennoy keramiki*. Avtoreferat dissertatsii kandidata filologicheskikh nauk. Dnepropetrovsk: Dnepropetrovskiy gosudarstvennyy universitet imeni 300-letiya vossoyedeneniya Ukrainy s Rossiyey.
- Lysin, B. S. 1918. *Hlyny i hlyniana promyslovist na Ukraini. Cherepytsia, zvonchak dlia shliakhiv, truby, farfor, faians, tsement, shklo*. Kyiv: Pratsia.
- Medynskiy, A. M. 2006. *Strukturna orhanizatsiia i semantyka honcharskoï leksyky u podilskykh hovirkakh*. Avtoreferat dysertatsii kandydata filolohichnykh nauk. Kyiv: Natsionalnyi pedahohichnyi universytet im. M. P. Drahomanova.
- Memorialnyi muzei-sadyba honcharky Oleksandry Seliuchenko*. (b. r.). Facebook [online]. Rezhym dostupu: <https://www.facebook.com/selyuchenko.potter.opishne/>
- Memorialnyi muzei-sadyba honcharskoï rodyny Poshyvailiv* [online]. 2013–2021. Rezhym dostupu: <http://www.poshyvailo-potters.gov.ua/>
- Memorialnyi muzei-sadyba filosafo y kolektsionera opishnenskoï keramiky Leonida Smorzha* [online]. 2015–2021. Rezhym dostupu: <http://smorzh.opishne-museum.gov.ua/>
- Metka, L. O. 2011. *Honcharstvo Slobidskoï Ukrainy v druhiï polovyni XIX – pershii polovyni XX stolittia*. Poltava: TOV «ASMI».
- Metka, L. O. 2014. *Hlyna y hlynianyï posud v ukrainskii narodnii medytsyni (XIX – pochatok XXI stolittia)*. Poltava: TOV «ASMI».
- Metka, L. O. 2019. *Honcharstvo Opishnoho v imenakh yoho maistriv*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Mizhnarodna naukovo-praktychna keramolohichna konferentsiia «Hlyniana ihrashka: istoriia, tradytsii, perspektyvy»*. Prohrama. 2010. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Mizhnarodnyi keramolohichnyi sympozium «Hlynianyï posud u kulturi kharchuvannia narodiv svitu»*. Prohrama. 2012. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Mizhnarodnyi keramolohichnyi sympozium «Dekor hlynianykh vyrobiv: istoriia, tekhnolohiia, funktsii»*. Prohrama. 2012. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Mizhnarodnyi keramolohichnyi sympozium «Rekonstruktsiia y interpretatsiia arkeolohichnoi keramiky: pastky chy putivnyky dlia doslidnykiv?»*. Prohrama. 2013. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Mizhnarodnyi keramolohichnyi sympozium «Farfor-faïans u svitovomu y lokalnomu vymirakh: istoriia, mystetstvo, pobut, biznes, ideolohiia, polityka»*. Prohrama. 2011. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Mizhnarodnyi naukovyi keramolohichnyi sympozium «Honcharne shkilynstvo na hlobalizatsiinomu rozdorizhzhii: nerealizovani mozhlyvosti y perspektyvy rozvytku»*. Prohrama. 2008. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Mizhnarodnyi naukovyi keramolohichnyi sympozium «Honcharstvo Hutsulshchyny ta Pokuttia: ideolohichni mify y istorychni realii»*. Prohrama. 2010. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Mizhnarodnyi naukovyi keramolohichnyi sympozium «Horno v honcharnii kulturi narodiv svitu»*. Prohrama. 2021. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.

- Mizhnarodnyi naukovyi sympozium «Honcharna stolytsia Ukrainy v svitovii istorii ta kulturi»*. Prohrama. 2009. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Mizhnarodnyi naukovyi sympozium «Keramika yak marker mizhkulturnykh zv'iazkiv davnoho naseleння Ukrainy: importy, zapozychennia, imitatsii»*. Prohrama. 2018. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Mizhnarodnyi naukovyi sympozium «Realii narodnoho mystetstva: personalnyi i transpersonalnyi dialoh»*. Prohrama. 2011. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Mizhnarodnyi naukovo-praktychnyi seminar «Eksperyment u suchasni keramologii: shliakh do naukovoi istyny chy profanatsiia naukovykh znan»*. Prohrama. 2008. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Mishchanyan, V. D. 2002. *Khutory vy moi, khutory... Mynule ta sohodennia khutoriv Bezruky i Khyzhniakivka*. Poltava: Verстка.
- Mishchanyan, V. D. 2005. *Pivnichna hrupa malykh oseredkiv honcharstva Opishnenskoho honcharnoho raionu (druga polovyna XIX – XX stolittia)*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Mishchanyan, V. D. 2006. *Khramy zemli nashoi: tserkva Rizdva Presviatoi Bohorodytsi u Malykh Budyshchekakh*. Kn. 1. Poltava: Rik.
- Mishchanyan, V. D. 2008. *Khramy zemli nashoi: tserkva Preobrazhennia Hospodnoho u Hlynskomu*. Kn. 2. Myrhorod: Myrhorod.
- Mishchanyan, V. D. 2010. *Malobudyshchanske kolhospne honcharstvo (1930-ti – 1950-ti roky)*. Myrhorod: Myrhorod.
- Mishchanyan, V. D. 2012. *Ozyraiuchys u mynule, zghadiuchy proidene, pidsumovuiuchy зроблене...* Myrhorod: Myrhorod.
- Mishchanyan, V. D. 2013. *Represyvni zakhody radianskoho totalitarnoho rezhymu v haluzi tradytsiinoho honcharstva Ukrainy (1930-ti – 1950-ti roky)*. Poltava: TOV «ASMI».
- Mishchanyan, V. D. 2014. «*Vy ozhyvyly moiu dushu svoimy lystamy...*». *Lysty opishnianskoi maliuvalnytsi Motrony Nazarchuk iz Zaporizhzhia do keramoloha Viktora Mishchanyana v Mali Budyshcha. 2001–2007*. Poltava: Vydavets Shevchenko R. V.
- Mishchanyan, V. D. 2017. *Honcharni vulytsi Malykh Budyshchekok: Chyrvyna vulychka (storinky istorii)*. Poltava: PP «Dyvosvit».
- Mishchanyan, V. D. 2019a. *Vira Mordina: pro honcharstvo, vyshyvannia y ne tilky...* Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Mishchanyan, V. D. 2019b. *Leonid Nazarchuk: «Shcho bulo, te proishlo, i nema vorottia...» (shkilni shchodennykovi zapysy ta studentski literaturni tvory)*. Poltava: TOV NVP «Ukrpromtorhservis».
- Mishchanyan, V. D. 2019c. *Motrona Nazarchuk: zhyttia i tvorchist*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Mishchanyan, V. D. 2020. *Selianski samosudy v Malykh Budyshchakh (1927, 1933): honcharskyi slid*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Motivy malorossiyskogo ornamenta goncharnykh izdeliy*. 1882. Poltava: Izdaniye Poltavskogo Gubernskogo Zemstva.
- Muzei mystetskoi rodyny Krychevskykh* [online]. 2013–2021. Rezhym dostupu: <http://krychevsky-family.opishne-museum.gov.ua/>
- Mushynka, M. 2021. *[Lyst Prezydenta NTSh u Slovachchyni, holovy Asotsiatsii ukraintiv u Slovachchyni, inozemnoho chlena NAN Ukrainy, doktora filolohichnykh nauk, profesora Mykoly Mushynky do Olesia Poshyvaila vid 11.04.2021]*. Opishne: Natsionalnyi muzei-zapovidnyk ukrainskoho honcharstva, Natsionalnyi arkhiv ukrainskoho honcharstva.
- Natsionalnyi konhres ukrainskykh keramolohiv «Ukrainska keramolohiia v konteksti vyklykiv XXI stolittia»*. Prohrama. 2015. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Natsionalnyi muzei-zapovidnyk ukrainskoho honcharstva* [online]. 2019–2021. Rezhym dostupu: <https://opishne-museum.gov.ua/>
- Natsionalnyi naukovyi restavratsiino-keramolohichnyi sympozium «Aktualni problemy zberezhenia honcharnoi spadshchyny Ukrainy (konservatsiia, restavratsiia, eksponuvannia)»*. Prohrama. 2017. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Natsionalnyi naukovyi sympozium «Ukrainskyi keramolinhvistychnyi prostir: problemy naukovoho dyskursu»*. Prohrama. 2018. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.

- Ovcharenko, L. M. 2008. *Makarovo-iarivskiy oseredok honcharnoi osvity v Ukraini*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Ovcharenko, L. M. 2011. *Honcharstvo Makarovoho Yaru (druha polovyna XIX – persha polovyna XX stolittia)*. Poltava: TOV «ASMI».
- Ovcharenko, L. M. 2015. *Kam'ianets-Podilskiy oseredok honcharnoi osvity v Ukraini (1905–1933)*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Ovcharenko, L. M. (comp.). 2016. *Mizhnarodni molodizhni honcharski festyvali u Opishnomu*. Kataloh robit. Kharkiv: «NTMT».
- Ovcharenko, L. M. 2017. *Honcharne shkilnytstvo yak vyznachalny faktor tvorchoho rozvytku ukrainskoho tradytsiinoho honcharstva (1894–1941)*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Poshyvailo, I. V. 2000. *Fenomenolohiia honcharstva. Semiotyko-etnolohichni aspekty*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Poshyvailo, M. O. 2015. *Honcharnyi kod ukrainskoho folkloru (semiotyka, obraznist, atrybutyka, tekstolohiia)*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Poshyvailo, O. M. 1993. *Iliustrovanyi slovnyk narodnoi honcharskoj terminolohii Livoberezhnoi Ukrainy (Hetmanshchyna)*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Poshyvailo, O. M. 2000. *Ukrainski priorytety v svitovii keramolohii na mezhi tysiacholit*. In: Poshyvailo, I. V. *Fenomenolohiia honcharstva. Semiotyko-etnolohichni aspekty*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo, s. 22-29.
- Poshyvailo, O. M. 2001. *Do pytannia naukovoї terminolohii v ukrainskii arkhеolohii: po-ukrainsky «kruzhalo», a ne «priaslytse»*. *Ukrainskyi keramolohichnyi zhurnal*, 2, s. 5-10.
- Poshyvailo, O. M. 2002. *Keramolohichna krytyka: «od moldavany na do finna vse movchyt»*. *Ukrainskyi keramolohichnyi zhurnal*, 3 (5), s. 6-9.
- Poshyvailo, O. M. 2004a. *Keramolohichni siuzhety v postsovietskii arkhеolohichnii naukovii literaturi: dominanta profannoho*. *Ukrainskyi keramolohichnyi zhurnal*, 1 (11), s. 7-15.
- Poshyvailo, O. M. 2004b. *Skopyn: ideolohichni mif sovietskoho mystetstvoznavstva y realni dosiagnennia davnoho honcharnoho tsentru Rosii (keramolohichni studii pislia I Mizhnarodnoho festyvaliu honchariv*. *Ukrainskyi keramolohichnyi zhurnal*, 2-3, s.73-104.
- Poshyvailo, O. M. 2005. *Anatomiia honcharskoho supermifa Ukrainy (mystetstvoznavchi studii yak anturazh pryvatnoho avantiuryzmu)*. *Ukrainskyi keramolohichnyi zhurnal*, 1-4, s. 9-70.
- Poshyvailo, O. M. 2007a. *Etnotsyd ukrainskoho honcharstva ta yoho blyskuche vtillennia v nezalezhnii Ukrainkii Derzhavi (samoidstvo yak efektyvnyi zasib samoznyshchennia natsionalnoi identychnosti)*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Poshyvailo, O. M. 2007b. *Ukrainska akademichna keramolohii XXI storichchia. Teoriia, istoriia, suchasnyi uzhytnok, maibutnii postup. Knyha 1 (2001–2005)*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Poshyvailo, O. M. 2008a. *Honcharna velych i trahediia Makarovoho Yaru doby Rozstrilianoho Vidrozhennia*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Poshyvailo, O. M. 2008b. *Korotkyi dovidnyk suchasnykh ukrainskykh keramolohiv (kulturna keramolohiia)*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Poshyvailo, O. M. 2009. *Korotkyi akademichnyi slovnyk suchasnykh ukrainskykh keramolohiv (kulturna keramolohiia)*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Poshyvailo, O. M. 2010a. *Opishnianska malovana myska druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolittia (u zibranni Rosiiskoho etnografichnoho muzeiu v Sankt-Peterburzi)*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Poshyvailo, O. M. (comp.). 2010b. *Persha Natsionalna vystavka-konkurs khudozhnoi keramiki «KeramPIK u Opishnomu!» (2 lypnia – 30 zhovtnia 2009)*. Albom-kataloh. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo. + DVD.
- Poshyvailo, O. M. (comp.). 2011a. *Druha Natsionalna vystavka-konkurs khudozhnoi keramiki «KeramPIK u Opishnomu!» (2 lypnia – 31 zhovtnia 2010)*. Albom-kataloh. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo. + DVD.
- Poshyvailo, O. M. (comp.). 2011b. *Natsionalnyi fotokonkurs u Opishnomu «Honcharni Vizii krainy» (1 bereznia – 30 zhovtnia 2010)*. Albom-kataloh. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Poshyvailo, O. M. (ed.). 2011c. *Ukrainska keramolohiia*. Natsionalnyi naukovyi shchorichnyk. Kn. III. T. 1. Ukrainske honcharstvo doby kozatstva. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.

- Poshyvailo, O. M. (ed.). 2011d. *Ukrainska keramolohiia*. Natsionalnyi naukovyi shchorichnyk. Kn. III. T. 2. Atrybutsiia keramiky v Ukraini. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Poshyvailo, O. M. (comp.). 2012a. *Druhyi Natsionalnyi fotokkurs u Opishnomu «Honcharni Vizii krainy» (30 chervnia – 30 zhovtnia 2011)*. Albom-kataloh. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Poshyvailo, O. M. (comp.). 2012b. *Tretia natsionalna vystavka-konkurs khudozhnoi keramiky «KeramPIK u Opishnomu!» (1 lypnia – 30 zhovtnia 2011)*. Albom-kataloh. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo. + DVD.
- Poshyvailo, O. M. (ed.). 2013. *Ukrainska keramolohiia*. Natsionalnyi naukovyi shchorichnyk. Kn. IV. T. 1. Eksperyment u suchasni keramolohii. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Poshyvailo, O. M. (comp.). 2016. *Tradytiina keramika ukrainsiv na poshtovykh lystivkakh pershoi tretyny XX stolittia*. Nabir lystivok. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Poshyvailo, O. M. (ed.). 2018. *Ukrainska keramolohiia*. Natsionalnyi naukovyi shchorichnyk. Kn. IV. T. 2. Honcharne shkilnytstvo. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Poshyvailo, O. M. (ed.). 2019a. *Ukrainska keramolohiia*. Natsionalnyi naukovyi shchorichnyk. Kn. IV. T. 3. Personalii ukrainskoi keramolohii. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Poshyvailo, O. M. (ed.). 2019b. *Ukrainska keramolohiia*. Natsionalnyi naukovyi shchorichnyk. Kn. XII. T. 2. Estetyka buttia. Dialohy epokh i kultur. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Poshyvailo, O. M. (ed.). 2019c. *Ukrainska keramolohiia*. Natsionalnyi naukovyi shchorichnyk. Kn. XIII. T. 2. Ukrainskyi keramolinhvistychnyi prostir. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Poshyvailo, O. M. (ed.). 2019d. *Ukrainska keramolohiia*. Natsionalnyi naukovyi shchorichnyk. Kn. XIII. T. 1. Keramika yak marker mizhkulturnykh zv'iazkiv. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Poshyvailo, O. M. (comp.). 2019e. *Ukrainske bienale khudozhnoi keramiky imeni Vasylia Krychevskoho*. 2017. Kataloh. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Poshyvailo, O. M. (ed.). 2020. *Ukrainska keramolohiia*. Natsionalnyi naukovyi shchorichnyk. Kn. V. T. 2. Rynok uzhytkovoi y khudozhnoi keramiky v Ukraini. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Poshyvailo, O. M. (comp.). 2021a. *Mizhnarodne bienale khudozhnoi keramiky imeni Vasylia Krychevskoho*. Kataloh. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Poshyvailo, O. M. (comp.). 2021b. *Monohrafichni y periodychni vydannia vchenykh Viddilennia keramolohii Instytutu narodoznavstva NAN Ukrainy (2000–2021)*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Poshyvailo, O. M. (ed.). 2021c. *Ukrainska keramolohiia*. Natsionalnyi naukovyi shchorichnyk. Kn. XI. T. 1. Personalii ukrainskoho honcharstva. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Poshyvailo, O. M., Ovcharenko, L. M. 2008. *Honcharstvo Makarovoho Yaru kintsia XIX – seredyiny XX stolittia: dokumenty i materialy*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Puholovok, Yu. O. 2016. *Budivelna sprava litopysnykh siverian*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Puholovok, Yu. O. 2018. *Istoriia ukrainskoi arkeolohichnoi keramolohii (1991–2016)*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Puholovok, Yu. O., Kotenko, V. V., Yefanova, S. R. 2017. *Obrobka keramiky v polovykh i kameralnykh umovakh (metodychni rekomendatsii)*. Materialy Arkheoloho-keramolohichnoi litnoi akademii v Opishnomu, vyp. 1. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Rakhno, K. Yu. 2011 Semantika vohniu honcharnogo horna v biloruskii kulturi. *Studia mythologica slavica*. T. XIV. Ljubljana: Znanstvenoraziskovani center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Institut za slovensko narodopisje, Ljubljana, Slovenija; Università degli Studi di Udine, Dipartimento di Lingue e Civiltà dell' Europa Centro-Orientale, Udine, Italia, c. 231-252.
- Rakhno, K. Yu. 2012. *Perunove polum'ia. Mifolohiia ta obriadovist slov'ianskykh honchariv*. Poltava: TOV «ASMI».
- Rakhno, K. Yu. 2013. *Svystopliaska i Renkavka. Hlyniani vyrobny v tradytiino-pobutovii kulturi yak dzherelo formuvannia natsionalnoi identychnosti slov'ianskykh narodiv*. Poltava: TOV «ASMI».
- Rakhno, K. Yu. 2020. *Kryk kazhana. Honcharstvo u folkloranii spadshchyni ukrainsiv*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Romaniv, S. 2021. *[Lyst Pershoho vitse-prezydenta Svitovoho Kongresu Ukrainsiv Stefana Romaniva do Prezidenta NAN Ukrainy Anatoliia Zahorodnogo vid 07.05.2021 (kopiia)]*. Opishne: Natsionalnyi muzei-zapovidnyk ukrainskoho honcharstva, Natsionalnyi arkhiv ukrainskoho honcharstva.

- Smorz, L. P. 2004. *Honcharivna (oderzhyma keramikoiu)*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Smorz, L. P. 2017. *Rozpovidi pro nezabutnie i nezabutnikh (spohady)*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Spanatii, L. S. 1997. *Honcharna leksyka v hovorakh ukraïnskoi movy*. Avtoreferat dysertatsii kandydata filolohichnykh nauk. Uzhhorod: Uzhhorodskyy derzhavnyi universytet.
- Chelebi, E. 2011. *Opisaniye Severnogo Kavkaza (Izvlcheniya iz sochineniya «Seyyakhat-name»)*. Moskva: Institut keramologii – otdeleniye Instituta narodovedeniya NAN Ukrainy, Institut tyurkologii.
- Shcherban, A. L. 2007. *Priadinnia i tkatstvo u naseleñnia Livoberezhnoho Lisostepu Ukrainy VII – pochatku III stolittia do n. e. (za hlynianny my vyrobamy)*. Kyiv: Molod.
- Shcherban, A. L. 2011. *Dekor hlyniannykh vyrobiv Livoberezhnoi Ukrainy vid neolitu do serednovichchia*. Poltava: TOV «ASMI».
- Ceramological Defect* [online]. 2018–2021. Rezhym dostupu: <http://ceramological-defect.com.ua>
- Rahno, K. 2012. Stvaranje glinenih životinja u slavenskim folklornim narativima. *Književna životinja*. Kulturni bestijarij. II. Dio. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada; Biblioteka Nove etnografija; Institut za etnologiju i folkloristiku, s. 139-163.
- Wierzbicki, L. 1882. *Wzory przemyslu domowego: Wyroby gliniane włoscian na Rusi (Kossów)*. Serya V. Lwów: Muzeum przemysłowe miejskie.

Отримано 30 серпня 2021

Received August 30, 2021

Баклаги салтівської культури в збірці Дніпропетровського національного історичного музею імені Дмитра Яворницького

Проаналізовано колекцію баклаг кінця VIII – першої половини IX століття, виготовлених на гончарному крузі, зі збірки Дніпропетровського національного історичного музею імені Дмитра Яворницького. Ці вироби салтівської культури – специфічний і малочисельний тип посуду. До колекції увійшли три баклаги IX століття, знайдені на території колишньої Катеринославської губернії та м. Дніпра, а також одна баклага, передана 2010 року з с. Лобойківка Петриківського району Дніпропетровської області. Проаналізовано відмінності між зразками цього загалом типового посуду. Подано відомості про аналогії цим посудинам, знайдені на пам'ятках степового та лісостепового варіантів салтівської культури.

Ключові слова: українська керамологія, археологічна керамологія, баклаги/фляги, виготовлені на гончарному крузі, орнамент, кримський імпорт, салтівська культура, Дніпропетровський національний історичний музей імені Дмитра Яворницького.

Баклагами, або ж флягами, називають посудини, виготовлені на гончарному крузі в кримських та таманських майстернях спеціально для степового населення й, імовірно, для воїнів-вершників Хозарського каганату (Аксенов, Михеев, 2003, с. 179-191). Їхній тулуб – у вигляді низького циліндра з випуклою зовнішньою поверхнею і пласким або увігнутим денцем. Вузька й коротка шия розміщена збоку – у стінці посудини. Приблизно від середини шиї й до плечей посудини відходять два масивні, переважно овальні в перерізі вуха. Випукла поверхня баклаги часто прикрашена орнаментом. Виготовлено посудини здебільшого зі щільної формувальної маси, що ідентична

тій, з якої створювали амфори. Це специфічний посуд, який використовували для переміщення незначного (до 4 л) об'єму рідини. Вважається, що їх могли кріпити до сідла коня (тому інколи їх ще називають в'ючними баклагами) чи переносити люди.

Для баклаг не розроблено типологію, що зумовлено їх незначною кількістю й загальною одноманітністю. Певні варіації спостерігаються в об'ємах посудин (коливання в межах $\pm 0,5$ л); у формі вух – плавні чи з перегином, округлі чи овальні в перерізі; у відсутності чи наявності зливу на вінцях, а також в індивідуальності орнаменту (якщо такий є). Але за цими відмінностями неможливо виділити окремі типи посуду чи, для прикладу, уточнити їх датування.

У фондах Дніпропетровського національного історичного музею імені Дмитра Яворницького зберігаються 3 глиняні баклаги (фляги) VIII–IX століть, характерні для старожитностей салтівської культури. Ще одна баклага надійшла до музею 2010 року. Вона подібна до попередніх за формою та об'ємом, проте вирізняється характеристиками формувальної маси, що схожа на ту, з якої виготовляли посуд місцеві, а не кримські майстри.

Баклаги з музею доповнюють низку подібних посудин, адже, як відомо, цей вид посуду становить меншість серед усього розмаїття посуду салтівської культури (ймовірно, місцеве населення віддавало перевагу шкіряним бурдюкам, від яких збереглася значна кількість кістяних горл).

Баклагу за номером КН-46059/А-2133 виготовлено з формувальної маси, ідентичної тій, з якої виготовляли амфори.

Денце пласке, шия висока, з округлими вінцями, без зливу. Збереглися обидва овальні в перерізі вуха посудини, вигнуті під прямим кутом. Одним своїм кінцем вони кріпляться до середини шиї, а іншим – до плечей посудини. Лицьова випукла поверхня баклаги прикрашена широкими концентричними лініями, що утворюють круглий медальйон. Загальні її розміри – 30x23 см. Місце знахідки невідоме (мал. 1).

Місце знахідки іншої баклаги (КН-46060/А-2134) також невідоме. У документах зазначено: «*Катеринославська губернія*» (мал. 2). Шия в баклаги досить висока, сформована з тієї ж маси, що й основна частина посудини. Вінця посудини округлі, значно потовщені, без зливу. Вуха сформовано окремо. Місце їх кріплення заглажено більш ретельно з лицьового боку. Одне з вух баклаги було втрачено в давнину. Перегин уцілілого вуха злегка піднімається над рівнем

Мал. 1

Баклага. Глина, гончарний круг, ліплення.

Кінець VIII – перша половина IX століття. Місце виготовлення, час та місце знахідки невідомі. Дніпропетровський національний історичний музей імені Дмитра Яворницького, КН-46059/А-2133. Фото Анни Юрченко, малюнок Ігоря Буцького. Публікуються вперше

Мал. 2

Баклага. Глина, гончарний круг, ліплення, ритування. Кінець VIII – перша половина IX століття. Місце виготовлення невідоме. Знайдено в II половині XIX століття в Катеринославській губернії. Дніпропетровський національний історичний музей імені Дмитра Яворницького, КН-46060/А-2134. Фото і малюнок Анни Юрченко. Публікуються вперше

його кріплення до шиї. Особливістю цієї баклаги є круглий медальйон у рельєфній рамці. Усередині нього по ще вологій глині прокреслено п'ятикутну зірку так, щоб у центрі утворився п'ятикутник. Вона зміщена вгору медальйону до правого вуха (саме того, яке втрачено). На рамці медальйона прокреслено хвилясту лінію. Для посуду салтівської культури такий орнамент є типовим у різноманітних комбінаціях.

Випадки, коли на салтівських старожитностях були прокреслені символи, не поодинокі. Переважно, це знаки на посуді та виробих з кістки, рідше – на інших предметах, у тому числі й на будівельних матеріалах чи безпосередньо на спорудах. На камінні та цеглі Маяцького городища було знайдено 14 пента- та гексаграм. Орнаментом у вигляді п'ятикутної зірки прикрашено зворотний бік дзеркала із 119 катакомби Дмитрівського археологічного

комплексу (Плетнева, 1989, с. 102, рис. 52). Тож зірка не є одиничним знаком для матеріалів салтівської культури (Нахапетян, 1990, с. 44, рис. 1).

Отже, орнамент на баклазі, її форма та формувальна маса, з якої її виготовлено, дозволяють впевнено віднести посудину до кола старожитностей салтівської культури.

Баклагу під номером КН-6068/А-8378 було передано до музею 1958 року краєзнавцем В. Оплятою. За його словами, її знайдено в гирлі р. Шиянки, поблизу с. Чаплі (нині – територія м. Дніпро). У посудини втрачено шию і вуха, на плечах з протилежних боків від отвору шиї наявні сліди двох зламів. Очевидно, її було зліплено окремо і приєднано по ще сирій глині. Розміри збереженої частини посудини становлять 20x11 см. Її виготовлено з формувальної маси, ідентичної тій, з якої виготовляли амфори, з помітними домішками шамоту

Мал. 3

Баклага. Глина, гончарний круг, ліплення.

Кінець VIII – перша половина IX століття. Місце виготовлення невідоме.

Знайдено 1958 року в гирлі р. Шиянки, поблизу с. Чаплі.

Дніпропетровський національний історичний музей імені Дмитра Яворницького, КН-6068/А-8378.

Фото Анни Юрченко, малюнок Ігоря Буцького. Публікуються вперше

та жорстви. Поверхня посудини нерівна, з помітними включеннями, що додають поверхні шерехатості. Випуклий бік баклаги прикрашено концентричними колами нерівномірної ширини (мал. 3). Незважаючи на втрату шиї й вух, посудину також можна віднести до низки подібних баклаг салтівської культури й датувати кінцем VIII – першою половиною IX століття.

2010 року до Відділу археології Дніпропетровського національного історичного музею імені Дмитра Яворницького принесли розбиту глиняну посудину, виготовлену на гончарному крузі. Попередня її реставрація показала, що це баклага, за формою й об'ємом подібна до описаних вище і є характерною для старожитностей салтівської культури. Її знайдено в с. Лобойківка Петриківського району Дніпропетровської області під час будівельних робіт. Значну частину посудини

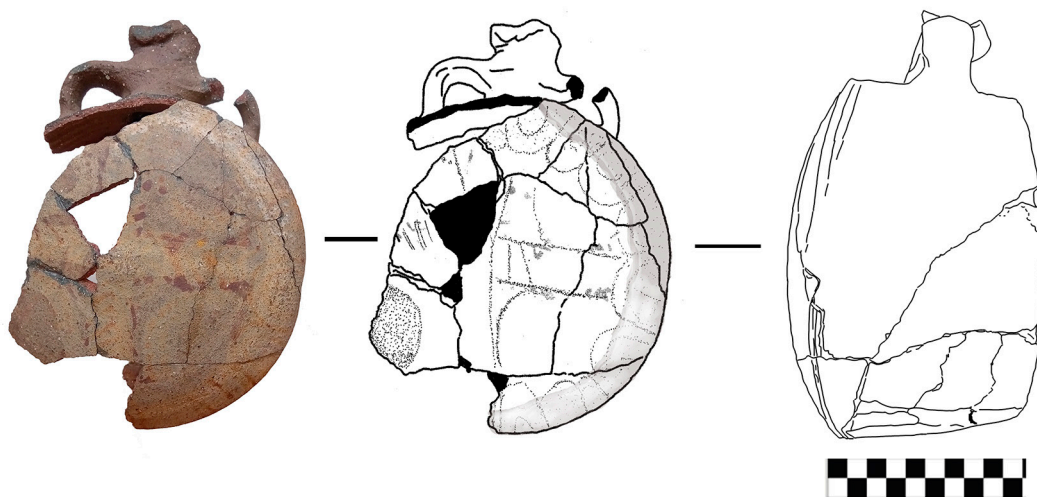
втрачено, адже вона розбилася під час риття котловану для гаража, а її фрагменти збирали неспеціалісти, тож далеко не всі фрагменти було зібрано. Свіжі злами свідчать про те, що, можливо, посудина була цілою до початку будівельних робіт. З цієї ж причини відсутні будь-які інші супутні матеріали, які могли б уточнити часову й культурну належність. Проте збережена частина посудини дозволяє відтворити її вигляд. Тулуб циліндричної форми у місці переходу до випуклої поверхні має дві вузькі борозденки. Вони, ймовірно, є слідами технологічного процесу, а не елементом орнаменту. Зовнішня (або ж верхня) поверхня випукла, а нижня (або ж денце) – увігнута. Висота її тулуба становить близько 13 см, діаметр денця – 25 см, висота від вінець до протилежного боку стінки – 25,3 см, ширина вух – 12,7 см. Помітна нахилена до денця шия, зроблена

з тієї ж формувальної маси, що й основна частина посудини, але, найімовірніше, окремо від неї, а потім з'єднана з баклагою. На користь цього свідчить те, що внутрішня поверхня шиї має нерівності й складки, а в місці з'єднання помітні сліди загладжування та тріщини. Так само окремо зліплено й потім приєднано овальні в перетині вуха. Збереглися обидва, хоч на одному з них є втрати. На зовнішній поверхні вух є ребро жорсткості. У місці кріплення вух до тулуба є сліди від вдавлення пальцями. Винця плавно відхилені назовні, утворюють маленький носик для зливу. На зовнішню поверхню фарбою двох відтінків коричневого кольору було нанесено орнамент. Через погану збереженість посудини відтворити його повністю неможливо. Майже зовсім зникли елементи, нанесені світло-коричневою фарбою. Їх помітно лише під яскравим освітленням. Проте видно, що від центру відходять пари

прямих ліній, суцільно нанесені темно-коричневою фарбою. Простір між цими парами ліній заповнено перпендикулярними до них лініями, утвореними світло-коричневою фарбою. Крапками світло-коричневої фарби в секторах, утворених перетином прямих ліній, нанесено по два півкола. На зовнішньому периметрі поверхні світло-коричневою фарбою утворено арки більшого діаметра, в які вписано арки меншого діаметра, частково нанесені поверх широкої суцільної смуги білого ангобу. Загалом можна стверджувати, що баклага була багато орнаментована (мал. 4).

Після завершення реставрації баклагу буде передано до фондів Дніпропетровського національного історичного музею імені Дмитра Яворницького.

Аналогії баклагам з цього музею необхідно шукати на пам'ятках лісо-степового та степового варіантів салтівської культури.

Мал. 4

Баклага. Глина, фарба, ангоб, гончарний круг, ліплення.

Кінець VIII – перша половина IX століття (?). Місце виготовлення невідоме.

Знайдено 2010 року в с. Лобойківка Петриківського району Дніпропетровської області.

Дніпропетровський національний історичний музей імені Дмитра Яворницького.

Фото Анни Юрченко, малюнок Ігоря Буцького. Публікуються вперше

Зазначу, що нетарний кримський імпорт на пам'ятках VIII–IX століть за межами Криму є нечастою знахідкою. Баклаги серед кримського імпорту є взагалі найменш чисельною категорією знахідок. Так, для прикладу, на могильнику Червона Гірка до кримської кераміки, виготовленої на гончарному крузі, належать 12 глечиків-ойнохой, 4 невеликі одновухі глечики і 2 горщики з петлеподібними вухами з червоним кольором черепка і лише 1 двовуха баклага (Аксьонов, 1995, с. 95-96). Баклага супроводжувала чоловіче поховання. Розміщувалася вона в ногах покійника. Це було поховання воїна зі збройним набором та низкою особистих речей. Датовано його кінцем VIII – початком IX століття, що цілком вкладається в хронологічні рамки потрапляння кримського імпорту в лісостеп.

Кілька подібних баклаг походять з Донецької, Луганської та Харківської областей.

Так, на початку 1930-х років, чи то під час будівництва «Азовсталі», чи то під час спорудження пам'ятника Артему, у Святогірську було виявлено баклагу з червоно-коричневим кольором черепка, домішками у формувальній масі зерен шамоту й товченого вапняку. Напівсферична її частина має орнамент у вигляді концентричних ліній, нанесених червоним ангобом. На зовнішньому краю й ближче до центру напівсфери містяться широкі смуги білого ангобу. Перехід до циліндричного тулуба оформлено у вигляді невеликого заглаженого валика. Сліди від пальців фіксуються біля однієї з основ вух та на всій поверхні циліндричної шиї. Цікаво, що на внутрішній поверхні шиї є гвинтоподібні сліди від дерев'яного стержня, за допомогою якого шию кріпили до тулуба (Кравченко, Шамрай, 2000, с. 76-78). За описом, матеріал, з якого виготовлено баклагу, подібний до формувальної маси

баклаги з Лобойківки. На її шиї також є сліди від інструмента, а в місці кріплення вух – вдавлення від пальців. Описану баклагу автори ставлять в один ряд із баклагами з формувальної маси, ідентичної тій, з якої виготовляли амфори, і також відносять до кримського імпорту. Слід зазначити, що баклага, знайдена 2009 року в заповненні житла на селищі П'ятницьке-І, що в Печенізькому районі Харківської області (Квітковський, Колода, 2010, с. 185), за формою й складом формувальної маси (помітні включення крейди чи товчених мушель, червоний на зламі черепок) також подібна до описаної Едуардом Кравченком та Анатолієм Шамраєм посудини і, відповідно, до баклаги з Лобойківки. На жаль, у баклаги з П'ятницького-І втрачено лицьову поверхню, тому неможливо нічого сказати про її орнаmentaцію.

З-під курганного поховання «з *ровиком*» за 10-12 км від м. Чистяково (нині – м. Торез), зруйнованого 1954 року під час риття котловану на території шахти № 19, походить баклага з оранжевим кольором черепка та домішками шамоту й вапна у формувальній масі. Ши́я в неї конічної форми й виготовлена окремо, а потім приліплена до тулуба, як і вуха, про що свідчать ум'ятини від пальців у місцях кріплень. На денці є сліди зрізування шнуром. Баклага не була орнаментована. За фрагментом золотого соліда комплекс було датовано кінцем VIII століття (Кравченко, Шамрай, 2000, с. 70-74).

Також, імовірно, зі зруйнованого поховання походить баклага, виявлена 1988 року на кар'єрі Слов'янського цегельного заводу, поблизу с. Соболівка. Вона більших розмірів, ніж посудина з чистяківського комплексу. Виготовлена з гарно вимішаної формувальної маси з домішками дуже дрібного шамоту. Черепок на зламі має оранжевий колір. Верхня частина баклаги прикрашена широкими

заглибленими концентричними лініями. Кругле заглиблення є і в центральній частині посудини. Уся зовнішня поверхня покрита червоним та білим (у верхній частині) ангобом. На денці є не тільки сліди зрізування, але й підтесування ножем. Загалом, уся поверхня, а також місця кріплення ший та вух дуже ретельно заглажені. Є лише незначні вм'ятини біля основи овальних в перетині вух (Кравченко, Шамрай, 2000, с. 76). Одна з трьох баклаг з колекції Дніпропетровського національного музею імені Дмитра Яворницького (КН-6068/А-8378) також візуально більша за дві інші, але приблизно такого ж об'єму, як і баклага з Лобойківки.

Баклаг для води або ж кумису, на думку низки дослідників, таких як Михайло Артамонов, Світлана Плетньова, Олександр Щербак, були досить поширені серед кочівників на території Північно-Причорноморських степів. Проте радше йдеться про територіальний чинник, а не про кількість таких посудин. Так, навіть у місці їх виготовлення – у Криму – баклаг та їхніх фрагментів виявлено не так уже й багато. Крім того, їх виробництво не вийшло за межі VIII – I половини IX століття (Кравченко, Шамрай, 2000, с. 80-81), тобто за час безпосереднього панування хозар на Кримському півострові.

Комплекси з баклагами на цих пам'ятках також не виходять за межі VIII – I половини IX століття (Кравченко, Шамрай, 2000, с. 80-81). На пам'ятках лісостепового варіанта салтівської культури посуд, імпортований з Криму, взагалі не має масового характеру.

На території нинішньої Луганської області теж знаходили подібний посуд. Зокрема, дві баклагі – з червоним і жовтим кольором черепка – походять зі станиці Родаково Олександрівського району, що на

річці Лугань. На думку Володимира Міхеєва, поховання в Родаково було зроблено в катакомбі (Бубенок, 1997, с. 31-33).

Кілька баклаг, аналогічних за формою до вищеописаних посудин, зберігаються в Новочеркаському музеї (Ростовська область, Росія). Особливістю двох із них є рунічні написи на зовнішній, лицьовій поверхні (Артамонов, 1954, с. 263-268).

Незважаючи на те, що більшість знахідок походять зі зруйнованих комплексів, а деякі баклагі лишаються депаспортизованими, можна констатувати, що трапляються вони як на городищах (Царино, Сидоровське, Новоселівське) і поселеннях (П'ятиницьке-І) (Квитковський, 2013, с. 62-63, 157), так і на кочівлях (для прикладу: на кочовищі, дослідженому Віталієм Цимідановим на південних околицях м. Мар'їнка), в елітних воїнських похованнях осілого населення салтівської культури (Підгорівський, Красногорівський могильники), так і в похованнях кочового, у тому числі й елітного населення. Серед опублікованих матеріалів відоме як мінімум одне жіноче поховання, яке супроводжувалося баклагою (Флерова, 2002, с. 176). Знахідки на поселеннях свідчать про їх застосування і в побуті, а не лише в похідних умовах. У більшості випадків знахідки пов'язані з кочовим населенням, праболгарами чи з самими хозарами. Комплекси, у яких знайдено баклагі, дозволяють датувати їх кінцем VIII – першою половиною IX століття (Аксенов, 1997, с. 3-4).

Незважаючи на те, що баклагі відомі на широких територіях побутування салтівської культури, виготовляли їх у Криму й Тамані. Там їх знаходять поряд з амфорами, зокрема поблизу чи в самих гончарних печах, а також фрагменти – серед гончарного бою (Якобсон, 1979, с. 39). Взагалі для Криму баклагі були досить

типовим посудом, який використовували для транспортування й зберігання рідин. Виявлено баклаги в гончарних майстернях, досліджених поблизу Лівадії й Місхора, в Канацькій балці, Чабан-Куле на окраїні с. Морське, а також у культурному шарі Херсонесу, поселень Артезіан (Винокуров, Пономарев, 2016 с. 87), Ай-Фока (Кабані) (Майко, 1996, с. 130-131) та низки пам'яток Південно-Східного Криму (Якобсон, 1973, с. 39; Паршина, 1974, с. 64). Баклаги відомі також у гончарних комплексах VIII–IX століть портового району Судака (Баранов, Майко, 1994, с. 43-47). Дослідники кримських пам'яток також акцентують увагу на тому, що ці знахідки є досить рідкісними серед розмаїття кераміки півострова.

Якщо шукати аналогії баклагам ширше ареалу салтівської культури, то значну їх кількість було знайдено в ареалі поширення джетисаарської археологічної культури, локалізований на старих руслах Сирдар'ї. Незважаючи на те, що в ареалі культури цей тип посуду з'явився на межі ер, він не зазнав значних змін до кінця IX століття. Форма тулуба в них переважно стала – яйцеподібна, плаский бік щодо великого діаметра, шия пряма і від тулуба відділяється зломом або валиком, злив або один, або ж парні. Форма вінець найбільше піддалася змінам упродовж часу. На пам'ятках джетисаарської культури знаходять і дископодібні покритишки з маленькою петлеподібною чи суцільною покритишкою-упором у центрі. Виготовлено ці покритишки зазвичай з тієї ж формувальної маси, що й саму посудину. На території Дніпровського Лівобережжя не виявлено покритишки до баклаг. Проте баклаги джетисаарської культури відмінні від тих, які є у фондах музею й загалом в ареалі салтівської культури (Левина, 1996, с. 190, 264, 266, 267).

У наступні періоди баклаги також використовували для транспортування незначних об'ємів рідини. Подібний за формою посуд відомий з досліджень пізньосередньовічних шарів Полтави (Пуголовок, Калашник, 2009, с. 56), Києва, Батурина (аналогічна до баклаги, знайденої в Полтаві 2008 року). На відміну від баклаг салтівської культури, у цих посудин вуха для кріплення шнура маленькі, а також нижча шия. Автори дослідження в Полтаві також вказують на кримське або ж турецьке походження баклаги.

Отже, баклаги становлять одну з найменших груп посуду в ареалі салтівської культури, проте несуть інформацію про торгові зв'язки, побут тощо. Загалом вони є одноманітними з незначними варіаціями в об'ємі та орнаментативній. Враховуючи всі аналогії, а також інформацію щодо виробництва подібних посудин, баклаги зі збірки Дніпропетровського національного історичного музею можна датувати кінцем VIII – першою половиною IX століття. Вони є однотипними з баклагами з ареалу салтівської культури. З цього ряду випадає лише баклага, знайдена 2010 року в с. Лобойківка. Відмінність формувальної маси, а також місце знахідки, віддалене від основного ареалу поширення салтівської культури, не дозволяє однозначно датувати її кінцем VIII – першою половиною IX століття. Хоча за описом подібну баклагу було знайдено в Донецькій (також випадкова знахідка) і в Харківській (у шарі салтівського часу) областях. На жаль, випадковість знахідки й відсутність будь-яких інших супутніх артефактів не дозволяють уточнити час та умови її побутування. Водночас, у синхронних культурах регіону глиняні баклаги як ємкості для перенесення води невідомі.

- Аксенов, В. С. 1995. Импортная керамика в погребениях с конем могильника Красня Горка салтовской культуры. *Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины. Тезисы докладов*. Харьков: Издательство Харьковского государственного университета, с. 95-96.
- Аксенов, В. С. 1997. Крымский импорт и хронология некоторых салтовских памятников верховьев Северского Донца. *Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н. э. (вопросы хронологии)*. Тезисы докладов II Международной археологической конференции. Самарский областной историко-краеведческий музей им. П. Валабина. Самара, с. 3-4.
- Аксенов, В. С., Михеев, В. К. 2003. Погребения с крымской посудой могильника салтовской культуры Красная горка. В: Гладких, М. И. (ред.). *VITA ANTIQUA*, 5-6. Київ: ВПЦ «Київський університет», с. 179-191.
- Артамонов, М. И. 1954. Надписи на баклажках Новочеркасского музея и на камнях Маяцкого городища. *Советская археология*, 19, с. 263-268.
- Баранов, И. А., Майко, В. В. 1994. Раскопки в портовом районе Судакской крепости. В: Кутайсов, В. А. (отв. ред.). *Археологические исследования в Крыму 1993 г.* Симферополь: Таврия, с. 43-47.
- Бубенок, О. Б. 1997. *Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.)*. Киев: Логос.
- Винокуров, Н. И., Пономарев, Л. Ю. 2016. Салтово-маяцкое поселение на городище Артезиан (краткий обзор по результатам исследований 1989–2010 гг.). В: Бубенок, О. Б. (глав. ред.) *Хазарский альманах*. Т. 14. Москва: Институт славяноведения, с. 82-124.
- Квитковский, В. И. 2013. Раннесредневековые жилища селища Пятницкое-I. В: Свистун, Г. Е. (гол. ред.). *Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження*. Збірник наукових праць, присвячених актуальним питанням салтово- та хозарознавства, 3. Харків: видавець Савчук О. О., с. 58-72, 152-161.
- Квитковский, В. И., Колода, В. В. 2010. Исследования Слобжанской раннесредневековой экспедиции на многослойном селище Пятницкое I. В: Болтрик, Ю. В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2009*. Київ: Інститут археології НАН України, с. 184-186.
- Кравченко, Э. Е., Шамрай, А. В. 2000. Погребальные комплексы хазарского времени с баклагами на территории Донецкой области. В: Максименко, В. Е. (отв. ред.). *Донская археология*, 3-4. Ростов-на-Дону, с. 70-82.
- Левина, Л. М. 1996. *Этнокультурная история Восточного Приаралья. I тысячелетие до н. э. – I тысячелетие н. э.* Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН.
- Майко, В. В. 1996. Комплексът прабългарски паметници от VII–X век край с. Морское в Югоизточен Крим. *Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали*. Том пети. Велико Търново, с. 127-148.
- Нахапетян, В. Е. 1990. Граффити Маяцкого городища. В: Плетнева, С. А. (ред.) *Маяцкий археологический комплекс. Материалы Советско-Болгаро-Венгерской экспедиции*. Москва: Наука, с. 41-91.
- Паршина, Е. А. 1974. Средневековая керамика Южной Таврики. В: Бибииков, С. Н. (отв. ред.) *Феодальная Таврика. Материалы по истории и археологии Крыма*. Киев: Наукова думка, с. 56-94.
- Плетнева, С. А. 1989. *На славяно-хазарском пограничье (Дмитриевский археологический комплекс)*. Москва: Наука.
- Пуголов, Ю. О., Калашник, Е. С. 2009. *Дослідження Полтавської фортеці: Старе місто*. Київ, Полтава.
- Флорова, В. Е. 2002. Проблемы исследования ямных и курганных могильников хазарского времени на Нижнем Дону. В: Михеев, В. К. (гл. ред.). *Хазарский альманах*. Т. 1. Харьков: Каравелла, с. 169-188.
- Яacobсон, А. Л. 1973. *Крым в средние века*. Москва: Наука, 1973.
- Яacobсон, А. Л. 1979. *Керамика и керамическое производство средневековой Таврики*. Ленинград: Наука.

© Anna Yurchenko

Researcher of the Dmytro Yavornytsky
National Historical Museum of Dnipro.

ORCID ID 0000-0002-8510-3281.

Ganna1102014@gmail.com (Dnipro, Ukraine)

Clay Water Bottles of Saltiv Culture in the Collection of the Dmytro Yavornytsky National Historical Museum of Dnipro

Among the antiquities of the Saltiv culture there is a specific and non-numerical type of ceramic utensils – water bottles or flasks, which were used to transport a small amount of liquid.

The article deals with three water bottles of the late 8th – early 9th centuries, which are stored in the funds of the Dmytro Yavornytsky National Historical Museum of Dnipro and one water bottle, which was transferred to the museum from the village of Loboykivka of the Petrykivka District of the Dnipropetrovsk Region in 2010. The location of one of these water bottles is unknown. One of them has been found in the grated former Ekaterinoslav Government, and the second one has been found in 1958 at the mouth of the Shiyanka river, now it's a territory of the city of Dnipro. All four vessels have a curved front surface, a flat or slightly concave back surface, a cylindrical body, a high throat (lost in one water bottle), formed separately and then attached to the main part of the vessel, two handles, oval in cross section, fixed on opposite sides from the throat. One water bottle is decorated with a pentagonal star in a round medallion, and two – with medallions. The medallions are formed from the same clay as the water bottle itself. On the water bottle, found in 2010, there are remnants of a color ornament. These are elements applied with brown, light brown paint and white engobes.

The article also analyzes the differences between different samples of this mostly the same type of utensils – the shape of the crown, the shape of the handles, the ornament (or lack thereof). The author concludes that these differences are not enough to distinguish certain types and kinds of this crock.

The described water bottles are characteristic of the antiquities of the Saltiv culture and have a number of analogies on the monuments of its steppe and forest-steppe variants – settlements, nomadic stations, cemeteries, as well as in the form of accidental finds. They were made in the workshops of the Crimea to order of the steppe and forest-steppe population, most likely for horsemen. Mostly made of the same clay as amphorae and in the same workshops. But there are single water bottles that are made of another clay mass with the addition of chalk and hardness. It is possible that they are not made in Crimean workshops, but are imitations of these forms by local craftsmen.

Water bottles from the Dmytro Yavornytsky National Historical Museum of Dnipro complement a number of already known and published vessels and expand the range of their existence.

Keywords: Ukrainian ceramology, archaeological ceramology, wheel-made water bottles/flasks, ornament, Crimean import, Saltiv culture, Dmytro Yavornytsky National Historical Museum of Dnipro.

References:

- Aksenov, V. S. 1995. Importnaia keramika v pogrebeniakh s konem mogilnika Krasnaia Gorka saltovskoi kul'tury. *Problemy arkhologii, drevnei i srednevekovoi istorii Ukrainy*. Tezisy dokladov. Kharkov: Izdatel'stvo Kharkovskogo gosudarstvennogo universiteta, s. 95-96.
- Aksenov, V. S. 1997. Krymskii import i khronologiiia nekotorykh saltovskikh pamiatnikov verkhovev Severskogo Dontsa. *Kul'tury stepei Evrazii vtoroi poloviny I tysiacheletia n. e. (voprosy khronologii)*. Tezisy dokladov II Mezhdunarodnoi arkhologicheskoi konferentsii. Samarskii oblastnoi istoriko-kraevedcheskii muzei im. P. Valabina. Samara, s. 3-4.
- Aksenov, V. S., Mikheev, V. K. 2003. Pogrebeniia s krymskoi posudoi mogilnika saltovskoi kul'tury Krasnaia gorka. In: Hladkykh, M. I. (ed.). *VITA ANTIQUA*, 5-6. Kyiv: VPTS «Kyivskiy universytet», s. 179-191.
- Artamonov, M. I. 1954. Nadpisi na baklazhkhax Novocherkasskogo muzeya i na kamnyax Mayaczskogo gorodishha. *Sovetskaya arxeologiya*, 19, s. 263-268.

- Baranov, I. A., Maiko, V. V. 1994. Raskopki v portovom raione Sudakskoi kreposti. In: Kutaisov, V. A. (ed.). *Arkheologicheskie issledovaniia v Krymu 1993 g.* Simferopol: Tavriia, s. 43-47.
- Bubenok, O. B. 1997. *Iasy i brodniki v stepiakh Vostochnoi Evropy (VI – nachalo XIII vv.)*. Kiev: Logos.
- Vinokurov, N. I., Ponomarev, L. Iu. 2016. Saltovo-maiatskoe poselenie na gorodishche Artezian (kratkii obzor po rezul'tatam issledovaniia 1989–2010 gg.). In: Bubenok, O. B. (ed.). *Khazarskii almanakh*. T. 14. Moskva: Institut slavianovedeniia, s. 82-124.
- Kvitkovskii, V. I. 2013. Rannesrednekovye zhilishcha selishcha Piatnitskoe-I. In: Svystun, H. E. (hol. red.). *Saltovo-maiatska arkheolohichna kultura: problemy ta doslidzhennia*. Zbirnyk naukovykh prats, prysviachenykh aktualnym pytanniam saltovo- ta khazaroznavstva, 3. Kharkiv: vydavets Savchuk O. O., s. 58-72, 152-161
- Kvitkovskii, V. I., Koloda, V. V. 2010. Issledovaniia Slobozhanskoii rannesrednekovoi ekspeditsii na mnogoslinoim selishche Piatnitskoe I. In: Boltryk, Yu. V. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2009*. Kyiv: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy, s. 184-186.
- Kravchenko, E. E., Shamrai, A. V. 2000. Pogrebalnye komplekсы khazarskogo vremeni s baklagami na territorii Donetskoi oblasti. In: Maksimenko, V. E. (ed.). *Donskaia arkheologija*, 3-4. Rostov-na-Donu, s. 70-82.
- Levina, L. M. 1996. *Etnokulturnaia istoriia Vostochnogo Priaralia. I tysiacheletie do n. e. – I tysiacheletie n. e.* Moskva: Izdatelskaia firma «Vostochnaia literatura» RAN.
- Mayko, V. V. 1996. Kompleksat prabalgarski pametnitsi ot VII–X vek kray s. Morskoe v Yugoiztochen Krim. *Balgarite v Severnoto Prichernomorie. Izsledvania i materialy*. Tom peti. Veliko Tarnovo, s. 127-148.
- Nakhapetian, V. E. 1990. Graffiti Maiatskogo gorodishcha. In: Pletneva, S. A. (ed.) *Maiatskii arkheologicheskii kompleks. Materialy Sovetsko-Bolgaro-Vengerskoi ekspeditsii*. Moskva: Nauka, s. 41-91.
- Parshina, E. A. 1974. Srednekovoiia keramika Iuzhnoi Tavriki. In: Bibikov, S. N. (ed.) *Feodalnaia Tavrika. Materialy po istorii i arkheologii Kryma*. Kiev: Naukova dumka, s. 56-94.
- Pletneva, S. A. 1989. *Na slaviano-khazarskom pograniche (Dmitrievskii arkheologicheskii kompleks)*. Moskva: Nauka.
- Puholovok, Yu. O., Kalashnyk, Ye. S. 2009. *Doslidzhennia Poltavskoi fortetsi: Stare misto*. Kyiv, Poltava.
- Flerova, V. E. 2002. Problemy issledovaniia iamnykh i kurgannykh mogilnikov khazarskogo vremeni na Nizhnem Donu. In: Mikheev, V. K. (ed.). *Khazarskii almanakh*. T. 1. Kharkov: Karavella, s. 169-188.
- Iakobson, A. L. 1973. *Krym v srednie veka*. Moskva: Nauka, 1973.
- Iakobson, A. L. 1979. *Keramika i keramicheskoe proizvodstvo srednekovoi Tavriki*. Leningrad: Nauka.

Отримано 02 березня 2021
 Received March 02, 2021

© Леонід Колединський, 2021

Кандидат історичних наук, доцент,
докторант Центру досліджень
білоруської культури, мови і літератури
Національної академії наук Білорусі.
kaliada@mail.ru (Мінськ, Білорусь)

Кухонний, столовий і тарний посуд IX–XVII століть з Вітебська (за матеріалами розкопок Верхнього замку)

Глиняний посуд IX–XVII століть з розкопок Верхнього замку Вітебська поділяється на кухонний, столовий і тарний. Кухонний посуд IX–XI століть представлено винятково горщиками, кухонна кераміка XII–XIII століть – горщиками, латками, сковородами, мисками, трапляються покришки горщиків. Кераміка цього часу має аналоги на великому просторі Руси. Модифікація кухонного посуду відбулася впродовж XIV–XVI століть. XVII століття представлено широким асортиментом кухонної, столової та тарної кераміки: кухонним посудом (полив'яні ринки, горщики й макітри /біл. – «макотры»/ без поливи); столовою керамікою (полив'яні макітри, миски, полумиски, тарілки, блюда, заварники, глечики, «глякі», кубки, чарки, братини й братинки, сільнички й посудини для спецій); тарною керамікою (баклаги /біл. – «биклаги»/, горщики-двійнята /біл. – «спарышы»/). За технологією виготовлення виділено теракотову, вкриту зеленою поливою, мальовану, поліхромну, чорну димлену лисковану, морену кераміку.

Ключові слова: білоруська керамологія, археологічна керамологія, середньовіччя, кераміка, типи посуду, Вітебськ, Білорусь

Верхній замок Вітебська – нині центральна частина сучасного міста Вітебськ, розташованого на північному сході Республіки Білорусь, за 272 км від Мінська. Пам'ятка обмежена руслами річок Західна Двіна, Вітьба й вулицею Леніна. Нині ця територія не зберегла зовнішніх ознак укріпленого поселення періоду Середньовіччя й Нового часу.

Упродовж 1977–1993 років там здійснено широкомасштабні археологічні розкопки. Досліджена площа становить 2238 кв. м. З них до материка вивчено 610 кв. м. Найбільш масштабні розкопки відбулися 1978 року. Площа досліджень становила 672 кв. м. За всі роки розкопок

досліджено два яруси вуличного бруку XVII століття й шість ярусів – XIII–XVI століть, понад сотню будівель XI–XVII століть, що збереглися на висоту від 1 до 5-6, а одна споруда – до 8 вінець зрубу.

Під час розкопок зібрано значну колекцію артефактів з чорного й кольорового металів, дерева та кістки, шкіри й скла, каменю й глини. Вона налічує понад 3 тисячі індивідуальних знахідок. Для датування культурних нашарувань, в яких було виявлено артефакти й ділянки дерев'яної забудови, було застосовано дендрохронологічний метод. Загальна протяжність вітебської дендрохронологічної шкали налічує 601 рік. Початкова й кінцева

дати цієї шкали – 1071 та 1673 роки. Було застосовано порівняльно-типологічний метод, дані радіовуглецевого датування й писемні джерела (Колединский, 2012, с. 113-143; 2014, с. 268-273).

Значну частину цієї колекції складають глиняні вироби. Здебільшого, це фрагменти глиняного посуду, яких є близько 10 тисяч одиниць. Цілих і реставрованих посудин – 20. Це залишки кухонного, столового й тарного посуду. Більшість цих матеріалів припала на «*пізньофеодалний*» період, точніше – на кінець XVI – XVII століття. Дещо менше їх у шарі XIII – початку XIV століття. Загалом цей вид кераміки так чи інакше представлено в усіх досліджених нашаруваннях. Це дає можливість певною мірою* простежити еволюцію форм глиняного посуду впродовж усього середньовіччя. Нині наявні публікації з окремих пам'яток і цілих регіонів, автори яких зазначили, що деякі форми посудин, які з'явилися ще в період Київської Русі, еволюціонуючи, побутували і в наступні століття (Левко, 1992; Здановіч, Трусаў, 1993; Заяц, 1993, с. 107-118). Матеріали моїх досліджень доповнюють, а в низці випадків – і уточнюють спостереження цих авторів.

Усю кераміку з Верхнього замку Вітебська можна розділити на дві великі хронологічні групи. До першої належить кераміка IX–XIII століть, до другої – XIV–XVII століть. Усередині кожної з цих груп можна виділити підгрупи.

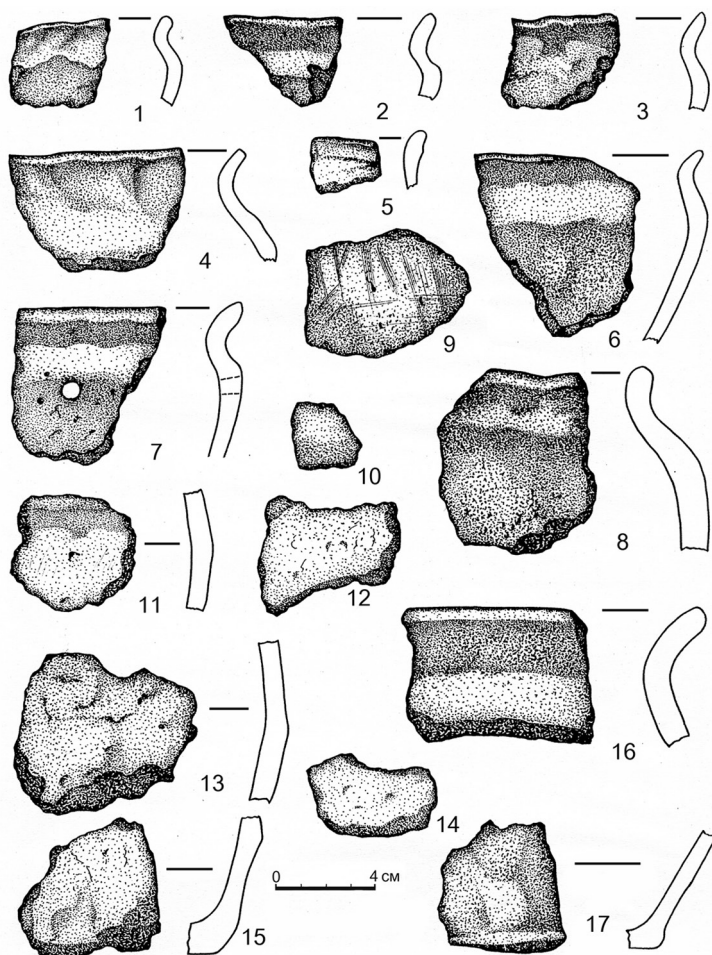
Ліплена кераміка IX століття представлена 15 фрагментами, серед яких – 7 вінець і 2 денця. На зламі черепки тришарові, колір – жовтуватосірий, коричневий, чорний. Формувальна маса кераміки містить значні домішки

крупнозернистої жорстви. Товщина стінок цієї кераміки – 6-9 мм. Вінця кераміки зазвичай мають плавний профіль (мал. 1). Вони злегка відігнуті назовні. Плечі цих посудин округлі. В одному випадку трапився фрагмент посудини, вінця якої прямі й плечі більш виразні (мал. 1: 8). Подібна кераміка наявна серед курганних старожитностей смоленських кривичів IX–X століть (Седов, 1974, с. 26, табл. 21: 12). Такий тип виявлено також у Полоцьку й датовано VIII–IX століттями (Штыхов, 1975, с. 24-25, рис. 13), на городищі Лукомля й на Нижньому замку Вітебська в шарі IX – початку X століття (Штыхов, 1978, с. 36, 43, рис. 2: 2-5), курганних старожитностях біля села Ізбище Логойського району (Штыхаў, 1992, с. 81, рис. 54: 1, 2, 4, 5) та в Браславському Поозер'ї (Дучыц, 1991, рис. 4: 1-4). Знайдено також вінця, які збоку мають отвір діаметром близько 1 см (мал. 1: 7). Такий самий отвір, певно, був і з іншого боку цього горщика. Вони, найімовірніше, призначалися для мотузки, що полегшувала транспортування посудини. Кераміка IX століття мала генетичне продовження у виробках наступного століття.

У господарській ямі, заглибленій у материк (розкоп 1988 року), було знайдено вінця посудини, підправленої на гончарному крузі. Вони масивні, товщиною близько 10 мм, плавно відігнуті назовні, з зовнішнього боку злегка закруглені (мал. 1: 16). Посудину можна датувати межею IX–X століть. Аналогічна кераміка кінця IX – початку X століття відома й за розкопками Нижнього замку Вітебська (Штыхов, 1978, с. 36, 109).

Кераміку з шару X століття вже повністю виготовлено на гончарному крузі. Її представлено десятьма фрагментами

* Свідомо роблю застереження «певною мірою», бо моє судження про еволюцію глиняних форм ґрунтується лише на матеріалах Верхнього замку Вітебська і всеодно буде суб'єктивним

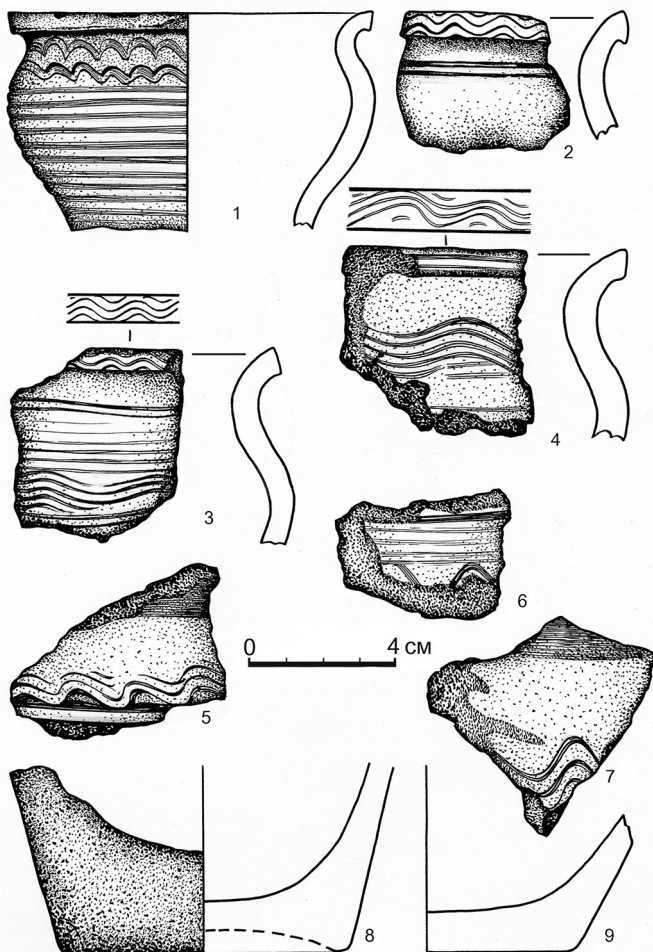

Мал. 1

Кераміка, знайдена в західній частині Верхнього замку.
Глина, ліплення. Вітебськ, Білорусь. IX – початок X століття.
Вітебський обласний краєзнавчий музей. Малюнок Станіслава Кузьмара

посудин (мал. 2). Формувальна маса пориста, черепки дво- або тришарові, за кольором – червонувато-коричневі, жовтувато-сірі, коричнево-сірі. Товщина фрагментів – 6-8 мм. Посудини X століття мали плавний профіль. Їхні вінець відігнуті назовні, на краю мають зріз або манжетоподібне оформлення. Денця були як з увігнутою поверхнею (мал. 2: 8), так і з рівною (мал. 2: 9). На них помітні

відбитки підсіпки дрібнозернистого піску. Посудини X століття орнаментовані хвилею (нанесеною від руки, без обертання на гончарному крузі) і лінією. Хвилю нанесено у верхній частині посудини, як правило, на нижній частині вінець або плечах, іноді – на краю вінець. В окремих випадках трапляється хвилясте орнаментування й на внутрішньому боці вінець (мал. 2: 4). Ритування як частину цієї орнаментациї

Мал. 2

Кераміка, знайдена в західній частині Верхнього замку.

Глина, гончарний круг, ритуння. Вітебськ, Білорусь. X століття.

Вітебський обласний краєзнавчий музей. Малюнок Станіслава Кузьмара

розташовували нижче хвилястої лінії. У верхній частині посудини його наносили частіше, а ближче до її основи – рідше. Реконструйована висота посудини X століття дорівнює 7,5 см, діаметр вінець – 10,5 см, діаметр денця – 6,5 см. Об'єм посудини – 300 мл. Аналогічну або дуже схожу на неї кераміку виявлено в Полоцьку (тип I, види А, Б, В), де її датовано здебільшого тим самим часом (Штыхов, 1975, с. 81). Черепки

X століття знайдено також і на Нижньому замку Вітебська (Штыхов, 1978, с. 36).

Із шару IX – початку XII століття зібрано близько тридцяти фрагментів (мал. 3). За кольором вони жовтувато-і коричнево-сірі. Формувальна маса містить домішки дрібного піску. На зламі черепки дво- або одношарові. Товщина фрагментів у середньому становить 5-7 мм. Орнаментация посудин цього часу

складається з ритованих ліній, іноді в поєднанні з багаторядною широкою хвилею. За формою вінець можна виділити три основні типи цих посудин. До першого належать посудини з плавним профілем плечей. Край вінець у них загострений за рахунок слабкого заокруглення зовнішнього боку (мал. 3: 7, 12, 17). У Мінську цей тип кераміки (тип В-5) становить 40 % від загальної кількості всієї ранньої кераміки й припадає на шар другої половини XI – початку XII століття (Загорульський, 1982, с. 239-240, табл. 70). Цей же тип кераміки продовжував існувати у Вітебську і надалі, зокрема впродовж XIII століття. До другого типу посудин XI – початку XII століття можна віднести горщики, у яких край вінець мав манжетоподібне завершення, що переходило у валикоподібне (мал. 3: 1-3). Кераміка цього типу відома в Полоцьку (тип II: А, Б) і на низці пам'яток, зосереджених на півдні Полоцької землі, де вона припадає здебільшого на шар XI століття (Штыхов, 1975, с. 81, рис. 40; 1978, с. 109). У третій тип можна виділити групу вінець, що угорі мають канавку (мал. 3: 5, 9, 11). Аналогічної форми вінця трапляються і в Полоцьку, здебільшого в шарі XI століття (Штыхов, 1975, с. 81, рис. 40). Діаметр вінець горщиків XI – початку XII століття був у межах 12-16 см. Загалом же описані вище форми посудин XI – початку XII століття продовжували існувати впродовж наступного століття. З них найбільш стабільним виявився тип I, тобто посудини з плавним профілем та простим загостреним краєм вінець. Цей тип генетично продовжив форми посудин X століття.

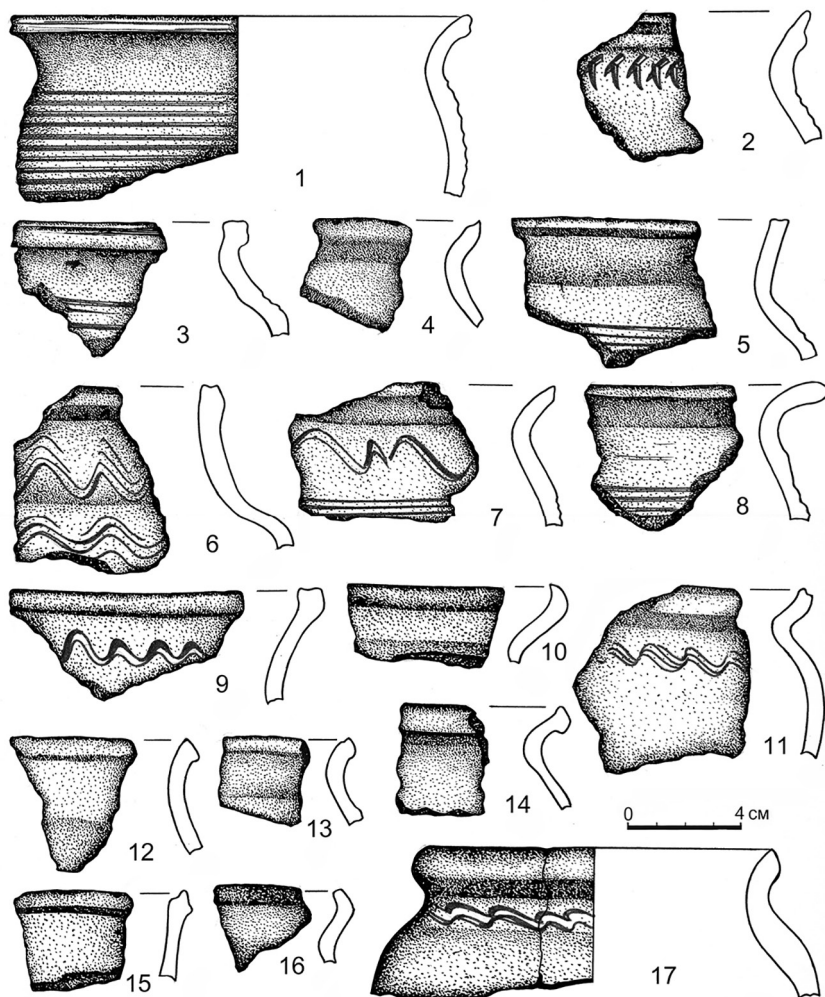
Кераміка кінця XII – початку XIV століття представлена більш рясно. Кількість знайдених фрагментів становить

4,5 тисячі. Це вінця, стінки й денця посудин. Кераміка більш різноманітна за формою й за призначенням. Було оброблено 1,5 тисячі фрагментів вінець посудин. Домінуючою формою кераміки кінця XII – початку XIV століття був горщик. Інші форми посуду цього часу, наприклад, глиняні сковороди, латки й миски, знайдено в меншій кількості. За формою вінець можна виділити вісім основних типів горщиків цього часу, які розглянуто далі (мал. 4). Типологію кераміки проведено за схемою, запропонованою Едуардом Загорульським. В основі її лежать 5 ознак для визначення типу. Це – форма вінець, положення «стебля»*, наявність шиї, форма плечей, довжина «стебля» (Загорульський, 1982, с. 236, рис. 142). Більшість виділених Едуардом Загорульським типів кераміки трапилися і в культурному шарі Верхнього замку Вітебська, де на їх частку припало 319 фрагментів, зібраних здебільшого під час розкопок 1978 року. Їх виявлено в 14-32 пластах розкопок і передматерику. Хронологічно це шар другої половини XII – кінця XIII століття. Опис типів подано відповідно до опису Едуарда Загорульського, датування здійснено за супроводжуючими матеріалами й дендродатами будівельних ярусів стратиграфічних шарів, де цю кераміку було виявлено, а також за аналогами гончарних матеріалів з розкопок пам'яток на суміжних територіях: Нижній замок Вітебська, Полоцька, Мінськ, Смоленськ, Берестя (Левко, 1983, с. 79-81; Штыхов, 1975, с. 80-88; Загорульський, 1982, с. 236-242; Каменецкая, 1976, с. 40-55; Лысенко, 1985, с. 325-335).

Тип I (А-2)**. Враховано 39 фрагментів (12,2 %). Край вінець напівкруглий,

* «Стеблем» у білоруській керамологічній термінології позначається край вінець.

** У дужках зазначено тип кераміки за Едуардом Загорульським

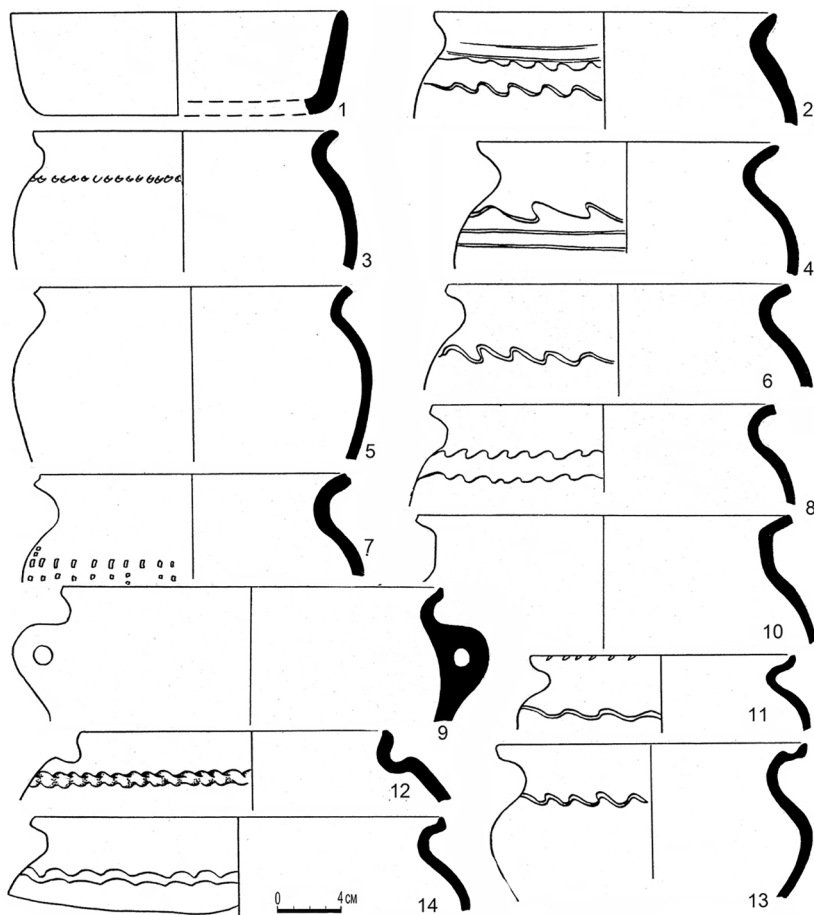
Мал. 3

Кераміка, зібрана в західній і північній частинах Верхнього замку.
Глина, гончарний круг, риткування. Вітебськ, Білорусь. XI – початок XII століття.
Вітебський обласний краєзнавчий музей. Малюнок Станіслава Кузьмара

слабо відігнутий назовні. У Мінську цей тип існував з другої половини XI до XIV століття, у Смоленську (тип IV) відомий у XII–XIII століттях, у Полоцьку (тип V A) – з першої половини XIII до XVI століття, у Бересті (тип 12) – упродовж XII–XIII століть, здебільшого – кінець XII – XIII століття. На Верхньому замку Вітебська його виявлено

передовсім у пластах 27 і 29, 14 і 18, у шарі кінця XII–XIII століть.

Тип II (A-13). Враховано 30 фрагментів (9,4 %). Тип схожий на вищеописаний. Час побутування той самий, однак кераміка такого типу більш характерна для шару другої половини XIII століття. Виявлений здебільшого в пласті 16.

Мал. 4

Основні форми кухонного глиняного посуду з Верхнього замку: сковорода (латка?) (1); латка (9); горщики (2-8, 10-13). Глина, гончарний круг, ліплення (9), риткування. Вітебськ, Білорусь. Кінець XII – початок XIII (1, 3-4), XIII (5-11, 13, 14), початок XIV (12) століття. Вітебський обласний краєзнавчий музей. Малюнок Станіслава Кузьмара

Тип III (Б-2). Враховано 66 фрагментів (20,7 %). Край вінець зрізаний під прямим кутом, слабо відігнутий назовні, переходить у низькі плечі. Це найбільш поширений тип кераміки. У Мінську він побутував з другої половини XI до XIV століття, домінуючи в другій половині XII століття. У Полоцьку (тип А I) відомий упродовж X – першої половини XIII століття, у Смоленську (тип

IV) – упродовж XII–XIII століть, за Ольгою Левко – у X столітті. У Бересті на цей тип схожа кераміка типу 2а, що трапляється головним чином у шарі першої половини XII століття. У Вітебську, на Верхньому замку, кераміку цього типу здебільшого виявлено в шарі другої половини XII століття (пласти 27-29) і в шарі другої половини XIII століття (пласти 22, 21 і 18).

Тип IV (Б-13). Враховано 50 фрагментів (15,7 %). Схожий на вищеописаний. Більше характерний для другої половини XIII століття (пласти 16-18).

Тип V (Б-14). Враховано 48 фрагментів (15 %). Схожий на тип IV, але на відміну від нього має дуже відігнутий назовні короткий «стебель». Існував упродовж XII–XIII століть, але здебільшого нині наявний у шарі другої половини XIII століття (пласт 16). На ці типи (IV, V) в Бересті схожа кераміка типу 20б, яка належить до XIII століття.

Тип VI (Б-13). Враховано 23 фрагменти (7,2 %). Край вінець видовжений угору й загострений за рахунок плавного заокруглення зовнішнього боку стінки. Край вінець при цьому зміщено до внутрішнього боку. Вони короткі, слабо відігнуті назовні. У Полоцьку цей тип (Б-1) датовано X–XII століттями. На Верхньому замку Вітебська його виявлено в шарі середини XIII століття (пласт 18). Серед вінець цього типу був фрагмент верхньої частини посудини з вухом (мал. 4: 9).

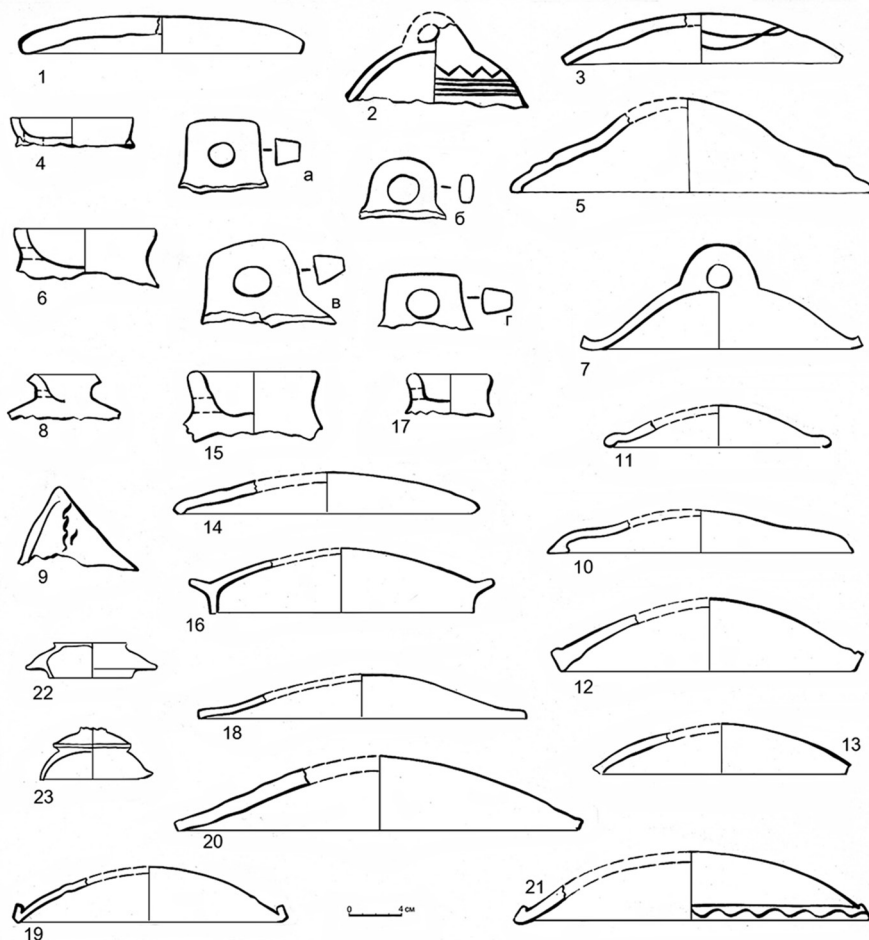
Тип VII (Б-14). Враховано 27 фрагментів (8,5 %). Від вищеописаного типу відрізняється дуже відігнутим назовні коротким «стеблем». Виявлено здебільшого в шарі першої половини XIII століття (пласт 20). У Бересті знайдено схожу кераміку типу VII, характерну для XI–XII століть.

Тип VIII. Враховано 36 фрагментів (11,3 %). Цей тип у класифікації Едуарда Загорульського не виділено. У Вітебську це четверта, після типу III, поширена форма вінець. Характерною ознакою цього типу є складний профіль вінець: краї дуже відігнуті назовні, загнуті під прямим кутом угору, мають округлу форму (мал. 4: 14). Дещо схожий на один із варіантів типу «Б», за Ольгою Левко, який вона датувала XIII століттям (Левко, 1983, с. 79, рис. 18). На Верхньому замку він трапляється також у шарі XIII століття, здебільшого в пластах 18 і 25.

Домінуючим типом для Верхнього замку Вітебська є третій тип (мал. 4: 5), де на його частку припадає 20,7 %. Загальним для всіх типів горщиків цього часу є плавний перехід вінець у плечі. Орнамент ритований хвилястий, в один або кілька рядів. Хвиля часта або розтягнута, іноді поєднана з лініями. Знайдено також горщики, декоровані тільки ритованими лініями. Більшість черепків цього часу мають товщину 7-9 мм, діаметр денця – 6-12 см, вінець – 14-22 см. Висота деяких цілком збережених посудин дорівнює 16-20 см. Їхній об'єм – 0,45-2,5 л. Деякі з горщиків мали на денцях клейма: пара концентричних кіл, шестикінецьний і чотирикінецьний хрести

Мал. 5
Клейма на денцях глиняних горщиків.
Глина, гончарний круг, клеймування.
Вітебськ, Білорусь. XIII – початок XIV століття.
Вітебський обласний краєзнавчий музей.
Фото Станіслава Кузьмара

Мал. 6

Покришки глиняних посудин. Глина, гончарний круг, ліплення.
 Вітебськ, Білорусь. XII – початок XIII століття (1, 2, 9); XIII (2: а, б, в, г);
 друга половина XIII – XVI (4, 6, 8, 15, 17); XVII–XVIII (5, 7, 10-14, 18-21) століття.
 Вітебський обласний краєзнавчий музей. Малюнок Станіслава Кузьмара

в колі (мал. 5). У шарі цього ж часу знайдено й покришки горщиків. Їхні ранні форми – ліплені, у вигляді перевернутого блюда, з конічним копитцем або напівкруглим вухом (мал. 6: 1-3, 9). Покришки напівсферичної форми з конусним завершенням і отвором для мотузки з'явилися в середині XIII століття й існували до XV–XVI століть (мал. 6: 4, 6, 8, 15, 17).

Латки є перехідною формою від горщика до миски, мають тулійку або вухо (мал. 4: 9). Вони відомі в Полоцьку, Заславлі, Волковиську і Бересті (Штыхов, 1975, с. 87, рис. 44: 3-6, 8; Зверуго, 1975, с. 67, рис. 23: 9, 18, 20, рис. 24: 1; Лысенко, 1985, с. 331, рис. 233: 11, 12; Заяц, 1993, с. 112, 116). Цей посуд продовжував існувати і в наступні століття.

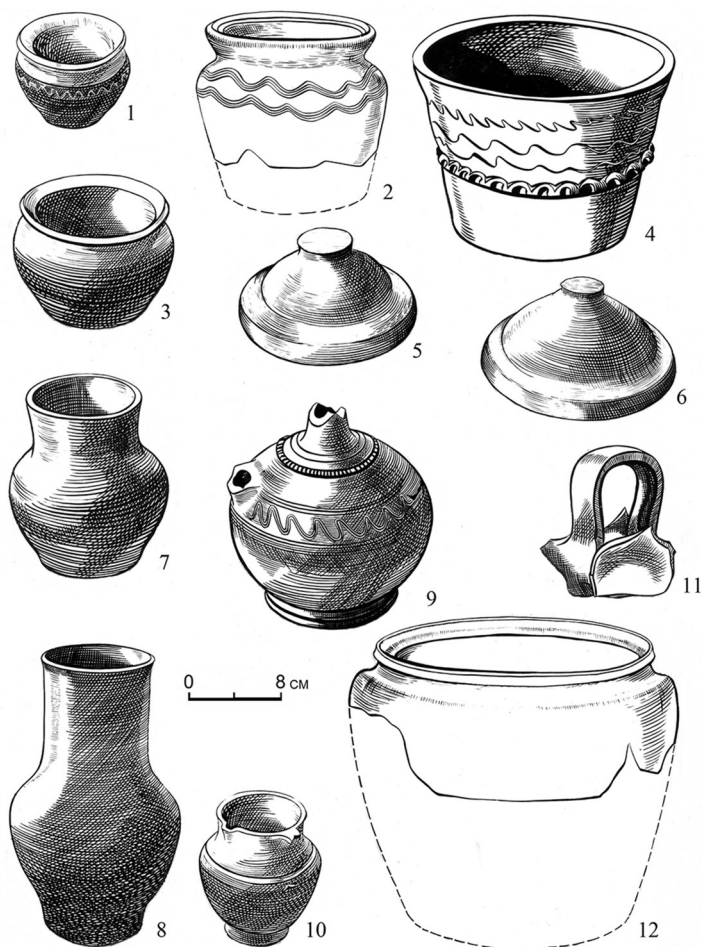
Миски давньоруського часу мали діаметр вінець 15 см, діаметр тулуба – 12 см. Їхня висота – 5 см. За формою вінця миски не відрізняються від кухонних горщиків. Миски XII–XIII століть у незначній кількості знайдено в Полоцьку, Мінську, Заславлі, Волковиську, Бересті (Штыхов, 1975, с. 87; Загорульський, 1982, с. 242; Зверуго, 1975, с. 67, рис. 23: 11, 19, 23, рис. 24: 2, 4, 6-8, 11, 12; Заяц, 1993, с. 116).

Глиняну сковорідку виявлено в шарі кінця XII століття (мал. 4: 1). Верхній діаметр – 20-22 см, діаметр денця – 16 см, висота стінок – 5,8 см, їхня товщина – близько 1 см. Глиняні сковорідки відомі на ранньослов'янських селищах VIII – початку IX століття (Макушнікаў, Здановіч, 1985, с. 68, рис. 1: 6), на селищах доби Київської Русі (Поболь, 1973, рис. 98: 10). На Строчицькому городищі, біля річки Менки, зібрано близько 70 фрагментів сковорідок (Штыхов, 1978, с. 109). Як одиничні екземпляри вони відомі й за розкопками низки міст: Нижній замок Вітебська, Лукомль, Волковиськ (Штыхов, 1978, с. 109; Зверуго, 1975, с. 69, рис. 23: 3, рис. 24: 5).

Основною формою кухонного посуду впродовж XIV століття, як і раніше, залишався горщик. У горщиків початку цього століття поступово вінця стали коротшими, а при переході їх у плечі з'явився своєрідний гострий виступ – ребро (мал. 4: 12)*. Нерідко посудини цього часу мають орнамент у вигляді косих насічок на плечах. Заодно з цим типом декору продовжував існувати й хвилястий орнамент. Горщики такого вигляду відомі у XIII столітті на території Польщі (Kruppe, 1981, табл. 3: 12). Наприкінці

XIII – на початку XIV століття вони відомі за розкопками замку в Ліді (Здановіч, 1983, с. 98); упродовж XIV століття ця форма посудин побутувала в Мстиславлі і Чечерську (Здановіч, Трусаў, 1985, с. 196, рис. 1: VI; Макушнікаў, Здановіч, 1985, с. 71-72, рис. 2: XIV), а також у Пскові й Твері (Овсянников, Царькова, 1983, с. 131, рис. 6: 4-6; Жиліна, 1986, с. 89-90). У наступне століття ребро на посудинах набуло більш плавних обрисів і зникло до XVI століття. Плечі – округлі. Горщики набули специфічну приземкувато-округлу форму. Максимальна опуклість у горщиків XV–XVI століть припала на другу третину висоти. Ця деталь характерна загалом для горщиків періоду Ренесансу та раннього бароко на значній території Східної Європи (Янушкевіч, 1982, с. 82). Посудини такої форми відомі в Новгороді, фортеці Орешек, Смоленську, Пскові, Бересті і т. д. (Смирнова, 1956, рис. 1: VIII; Кильдюшевский, 1981, с. 111-116, рис. 1; Сергіна, 1981, с. 240, рис. 2: 9, 13, 14, 3: 1; Овсянников, Царькова, 1983, с. 132, рис. 8; Лысенко, 1985, с. 328, рис. 231). Серед горщиків XVI століття трапляються досить великі посудини, у яких висота й діаметр вінець сягають 28-32 см (мал. 7: 12). Об'єм таких горщиків – 3-5 л. Горщики XIV–XVI століть здебільшого мають сірий колір черепка. Досить часто на них помітно сліди пічного нагару (мал. 8). У шарі XVI століття трапляються ці посудини і з червоним кольором черепка. Горщики XV–XVI століть накривали покритками, зробленими у вигляді перевернутих мисок, у яких верхня частина плавно переходила в невеликий циліндричний виступ (мал. 6: 5, 6). Схожі покритки є й серед польської

* За твердженням Ольги Левко, це явище у Північно-Східній Білорусі спостерігалось вже наприкінці XIII століття (Левко, 1992, с. 30). Мабуть, ця деталь у формуванні посудин пов'язана з появою стилю готики, який проникнув у побутову матеріальну культуру Білорусі не раніше початку XIV століття (Кушнеревич, 2003, с. 138-149). Примітно, що цим же часом, за даними дендрохронології будівельного ярусу, датовано цю кераміку з розкопок

Мал. 7

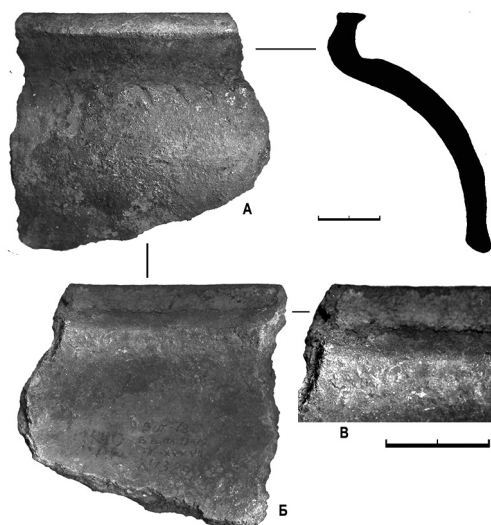
Кухонний і столовий глиняний посуд; горщики (1-3, 12); макітра (4); покритки (5, 6); глечики (7, 8, 10); тиква («гляк») (9); вухо польового горщика (11). Глина, гончарний круг, ліплення, ритування. Вітебськ, Білорусь. XIII (1-3), XVI (12), XVI – початок XVII (4-6), XVII (7, 8), кінець XVII (9, 10) століття. Вітебський обласний краєзнавчий музей. Малюнок Станіслава Кузьмара

кераміки XIV–XV століть (Kruppe, 1981, табл. 63: 9, 20).

Упродовж XIV–XVI століть, як і раніше, продовжували існувати латки й миски. Латки мали масивну туліюку або вухо у вигляді напівкруглої скоби. Миски мали діаметр вінець 26 см і товщину стінок до 1 см. І латки, і миски цього часу мали сірий колір черепка. Аналогічний тип посуду

XIV–XVI століть відомий за розкопками Гродно, Могильова, Мстиславля, Мозиря (Здановіч, Краўцэвіч, 1985, с. 38; Здановіч, 1986а, с. 57; Здановіч, Трусаў, 1985, с. 200).

У розкопі 1994 року, у пласті 17, знайдено уламок посудини, що нагадує фрагмент вінець тареля. Його товщина біля краю – 15 мм, біля основи – 13 мм. Довжина збереженого черепка – 11 см.

Мал. 8
Вінця горщика № 1320 зі слідами нагару.
Глина, гончарний круг.
Верхній замок, споруда П-XXXVII-4,
розкоп 1978 року, пласт 18-19.
Вітебськ, Білорусь. Середина XIV століття.
Вітебський обласний краєзнавчий музей.
Фото Станіслава Кузьмара

Мал. 9
Фрагмент вінець великогабаритної посудини
мископодібної форми.
Глина, гончарний круг, ритування.
Верхній замок, розкоп 1994 року.
Вітебськ, Білорусь. XV-XVI століття.
Вітебський обласний краєзнавчий музей.
Фото Станіслава Кузьмара

На його поверхні є орнамент, зроблений до випалювання виробу гострим предметом по сирій глині. За графічною реконструкцією, діаметр цієї посудини міг сягати близько 40 см (мал. 9). Виготовлений з місцевої сировини; черепок коричнево-сірого кольору зі значним вмістом жорстви, крупнозернистого піску. Серед археологічних матеріалів подібних посудин мені не відомо, тому й судити про її призначення важко. Однак серед етнографічних матеріалів трапляються глиняні миски, що нагадують мідний таз, ємністю до 1-1,5 відер води, відомі під назвою «мядніца». Вони служили для гігієнічних цілей: прання білизни, миття посуду, умивання (Милюченков, 1984, с. 135). Одна з таких посудин, виготовлена ще впродовж 1930-х років, зберігається у фондах Музею давньобілоруської культури

Центру досліджень білоруської культури, мови і літератури НАН Білорусі (інв. № 564). Діаметр цієї посудини – 48 см, висота – 21,5 см (мал. 10). Походить ця миска з м. Чашники Вітебської області. Цілком можливо, що описаний вище фрагмент кераміки належав подібній глиняній ємності, яку могли використовувати за схожим призначенням. Подібний до цієї миски посуд зображено на картині голландського художника Пітера Артсена «М'ясна лавка», написаній 1551 року (мал. 11).

Упродовж XVI століття з'явилися нові види кухонного посуду. Це – макітри й ринки. Характерною рисою макітри є її форма у вигляді усіченого конуса, а діаметр вінець значно перевищує діаметр денця (мал. 12: 1-9). Одна з макітер XVI століття мала висоту 16 см, діаметр вінець – 21 см, денця – 17 см. Її об'єм дорівнював

Мал. 10
Глиняна миска-«мядніца».
Глина, гончарний круг, d – 48 см.
Чашники, Вітебська область, Білорусь. 1930-ті.
Центр досліджень білоруської культури,
мови і літератури НАН Білорусі,
Музей давньобілоруської культури, інв. № 564.
Фото Леоніда Колединського

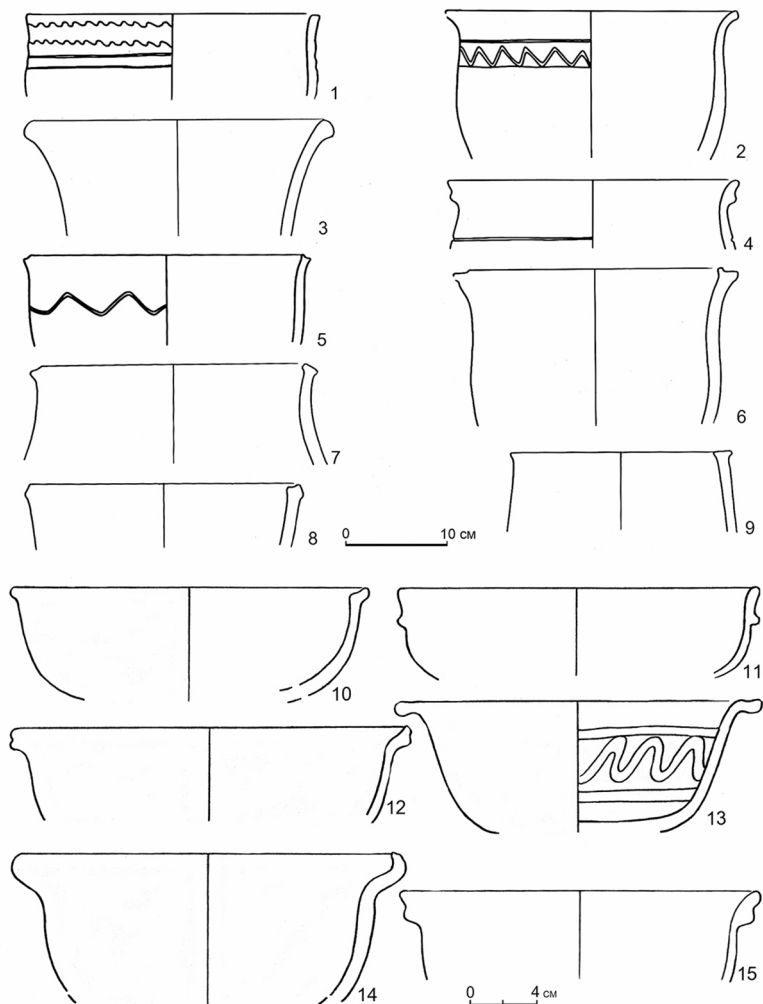
4 л (мал. 7: 4). Макітра декорована двома валиками із защипуванням. Як вид посуду під назвою «маковниця» макітри зафіксовано в пам'ятках руської писемності XVI століття (Словарь..., 1982, с. 11). У першій половині XVII століття їх згадано і в

білоруській писемності (Милюченков, 1984, с. 113). Стінки макітри XVI століття мають сліди пічного нагару. Остання обставина дозволяє віднести цей тип кераміки до кухонного посуду. Крім Вітебська, макітри відомі за розкопками низки білоруських міст (Здановіч, 1986а, с. 57).

Ринка є мископодібною ємністю на трьох невисоких ніжках та має тулійку (мал. 13: 15). Призначення ринки те ж, що і в сковороди. Чимало фрагментів цього типу посуду мають сліди нагару. Ринки XVI століття, як і описані вище макітри, мають сірий колір черепка, у формувальній масі помітні домішки жорстви. Діаметр ринок XVI століття становив 20 см. Довжина тулійок сягала 5 см, їхня товщина – 3,8-4,4 см, а діаметр внутрішнього отвору – близько 2 см. За походженням ринки пов'язані із західноєвропейською керамікою (Милюченков, 1984, с. 112). У Польщі ринки відомі вже з XIII–XIV століть (Kruppe, 1981, табл. 75: 4, 15, табл. 76). У Білорусі ці посудини з'явилися в XV столітті. Приклади

Мал. 11
Пітер Артсен. Фрагмент картини «М'ясна лавка». 1551 (Художники Северного Возрождения...)

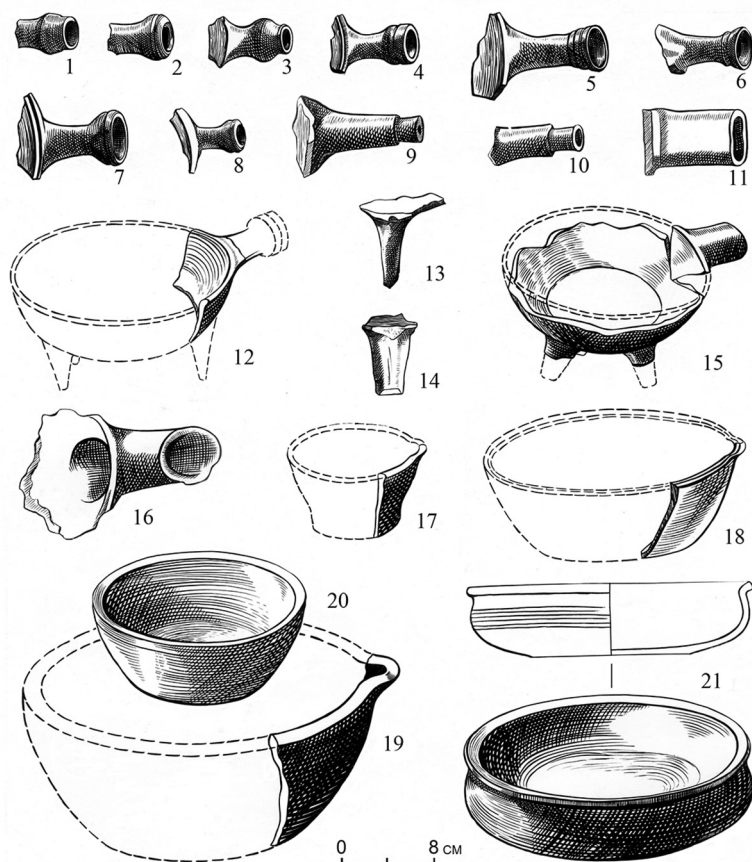
Мал. 12

Основні форми кухонного й столового глиняного посуду: макітри (1-9), миски (10-15). Глина, гончарний круг, риткування (1, 2, 5, 13). Вітебськ, Білорусь. Кінець XVI – XVII століття. Вітебський обласний краєзнавчий музей. Малюнок Станіслава Кузьмара

тому – знахідки в Гродно і Лідському замку (Воронин, 1954, с. 169, рис. 90; Здановіч, 1986а, с. 58). У шарі XVI століття їх знайдено в Мінську (Соболь, 1987, с. 54) і Смоленську (Сергіна, 1981, с. 242, рис. 3: 1).

У шарі XVI століття зрідка траплялися фрагменти горщиків з червоним кольором черепка, які мали конусоподібний носик,

і димленої кераміки – мисок зі зливом (мал. 13: 16-19). Аналогічний посуд був у Польщі та в містах – Пскові, Москві; відомий він і серед білоруської традиційної кераміки XIX століття (Круппе, 1981, табл. 61, 62; Кильдюшевский, 1983, рис. 4: 11; Розенфельд, 1968, табл. 2: 3; Елатомцева, 1966, с. 31).

Мал. 13

Кухонний і столовий глиняний посуд: фрагменти ринок (1-15); носик горщика зі зливом (16); миски зі зливом (17-19); миски (20, 21).

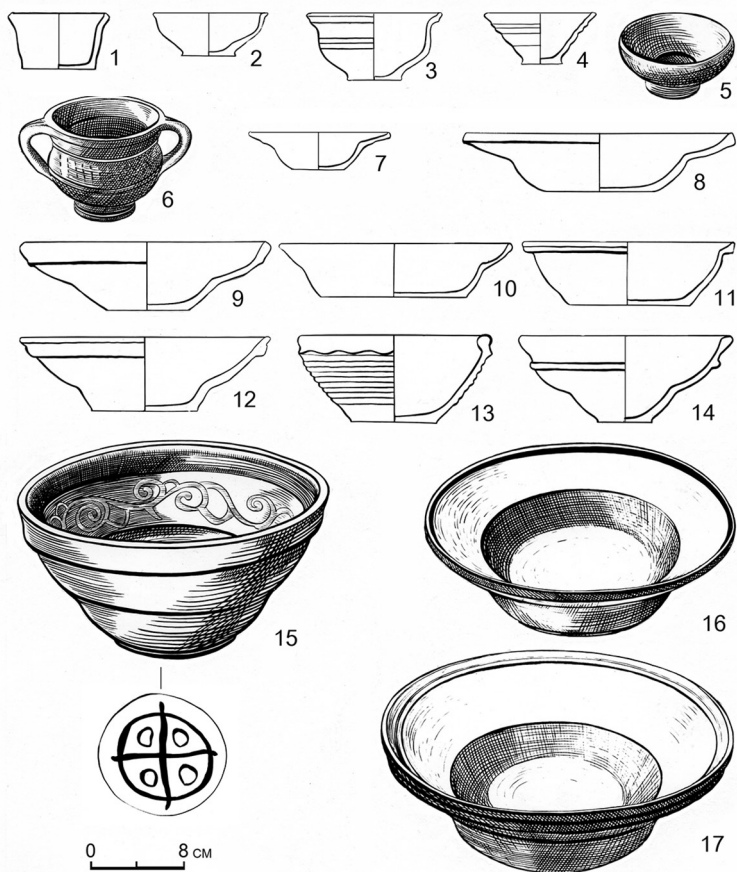
Глина, гончарний круг, ліплення. Вітебськ, Білорусь. XVII (1-10, 12-14), XVI – початок XVII (11, 15-21) століття. Вітебський обласний краєзнавчий музей. Малюнок Станіслава Кузьмара

У шарі кінця XVI століття в незначній кількості виявлено маломірний посуд з червоним кольором черепка. За формою він нагадує великогабаритні посудини – горщики, миски тощо (мал. 14: 1-5). Крім того, у шарі цього часу знайдено глиняні чарки з сірим і червоним кольорами черепка. Більшість виробів знайдено в шарі XVII століття й розглянуто нижче.

Кераміка XVII століття вже ідентична традиційній кераміці Білорусі (Мілюченков,

1984, с. 138-142). Її розгляд проведено на основі етнографічних розробок (Мілюченков, 1979, с. 85-86).

Серед кухонної кераміки XVII століття, як і раніше, домінував звичайний горщик. Кухонні горщики XVII століття мали, як правило, червоний колір черепка, були великогабаритні й тонкостінні. У них відсутня шия, зникла орнаментака, спростилася форма.

Мал. 14

Столовий глиняний посуд: малі форми посудин (1-5); братина (6); блюдце (7); тарілки (8, 16, 17), миски (9-15).

Глина, гончарний круг, ліплення (6). Вітебськ, Білорусь. XVII століття.
Вітебський обласний краєзнавчий музей. Малюнок Станіслава Кузьмара

Другим, після горщика, поширеним видом кухонного посуду на той час була макітра (мал. 12: 1-9). Широко побутували макітри з сірим та червоним кольорами черепка, а також покриті зеленою поливою. Макітри з червоним кольором черепка, на відміну від посудин із сірим черепком, частіше використовували для розтирання насіння маку, льону, конопель та ін. У більшості гончарних осередків Вітебщини їх позначали лексемою «цёрла». Полив'яні

макітри служили здебільшого для вчинення тіста. Росіяни посудини цього типу називали «опарница» або «опарник» (Милюченков, 1984, с. 114-116). Крім того, у шарі XVII століття знайдено стінки полив'яних макітер, що мають глибокі (5-6 мм) й широкі (15 мм) повздовжні канелюри. За етнографічними даними, макітри такого типу називали у Вітебщині «бабачніца» або «бабачнік» і служили для випікання святкового, здебільшого, пасхального

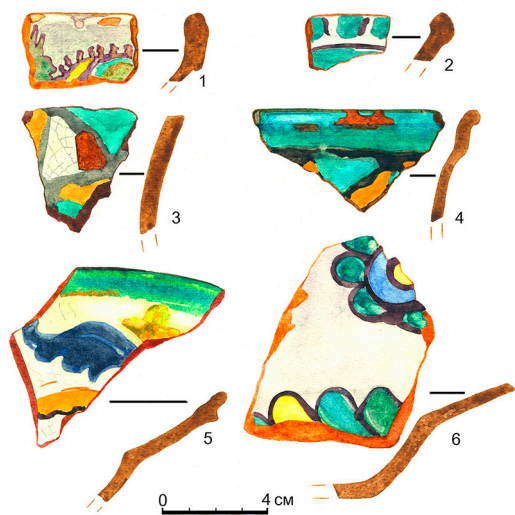
пирога. Цей вид посуду у XVIII столітті був відомий і в західних слов'ян (Милюченков, 1984, с. 117).

У XVII столітті, як і раніше, продовжували існувати латки, однак для того часу вже більш характерні ринки – сковороди на ніжках. Усі ринки XVII століття мають червоний колір черепка. Усередині вони покриті зеленою поливою. Верхній діаметр ринок того часу – 16-22 см, глибина – 5-6 см. Ринки мають тулійку і три конусоподібні ніжки-підставки, завдовжки 5-7,5 см. Діаметр отвору тулійки дорівнює 2,5-3 см (мал. 13: 1-14). Поливіні ринки XVII століття відомі за розкопками низки білоруських міст; їх згадано в писемних джерелах XVII століття (ред. Сазонов, 1871, с. 146-147; 1874, с. 133).

До столового посуду належать миски, тарілки, тарелі, посудини для спецій. Найбільш поширеним типом столового посуду є миски. Трапляються миски з сірим

кольором черепка без покриття поливою, лисковані, димлені, поливіні, поливіні з мальовкою. Більшість із них зберігають форму мисок давньоруського часу, тобто мають напівсферичну форму або злегка відігнуті назовні вінця, іноді – оформлені зсередини невеликими крисами або одним-двома валиками зовні. Заодно з ними в XVII столітті з'явилися й широко побутували в другій половині XVII – XVIII столітті миски, покриті коричнево-зеленою або коричневою поливою з мальовкою, що мали гостре ребро або колінчастий виступ (мал. 12: 10-15; 14: 9-15). Появу таких мисок на території Білорусі в пізньому середньовіччі зумовив вплив цехового ремесла (Милюченков, 1984, с. 130). Миски першого типу мають висоту 6,5-9 см, діаметр вінець – 22-26 см; товщина їхніх стінок – 8-10 мм. Миски другого типу у виготовленні більш витончені. Товщина їхніх стінок – 5-8 мм, проте висота і діаметр вінець у них більші. У писемних джерелах XVII століття, що стосуються території Східної Білорусі, їх називають полумисками. У шарі XVII століття виявлено зразки посуду, які за своїми формами повністю повторюють описані вище миски, проте поступаються останнім у розмірі. Очевидно, посудини цього типу можна віднести до полумисків. Крім Вітебська, знахідки полумисків зафіксовано і в інших містах Білорусі (Здановіч, 1986а, с. 58).

Фрагментів тарілок виявлено понад півсотні (мал. 14: 8, 16, 17). Серед них є вкриті зеленою або коричневою поливами, з мальовкою поверх поливи, ангобовані з поливою або мальовкою поверх ангобу, поліхромні. Найбільше тарілок, вкритих зеленою чи коричневою поливою. Відмінністю тарілок від мисок є наявність крис, шириною не менше 3 см, і невеликого заглиблення. На території Білорусі тарілки з'явилися в XVI столітті (Здановіч, 1986а, с. 58). Тарілки, що мають червоний колір

Мал. 15
Фрагменти мальованого столового посуду.
Глина, ангоби, гончарний круг, мальовка.
Вітебськ, Білорусь. Кінець XVI століття.
Вітебський обласний краєзнавчий музей.
Малюнок Станіслава Кузьмара

черепка, виготовлено з добре відмуленої глини й оздоблено мальовкою жовтою, блакитною, синьою й зеленою фарбами по білому тлу (мал. 15: 1-6). Їх можна віднести до майоліки. Виробництво останньої було налагоджено на території Білорусі вже в першій половині XVI століття (Ганецкая, 1995, с. 30). На Верхньому замку Вітебська тарілки, вкриті зеленою поливою, виявлено в шарі XVII століття. Діаметр їхніх вінець – 27-29 см, висота – 5 см. Діаметр зламу між основним об'ємом цих тарілок і крисами – 16-18 см, а глибина – 3-4 см. Тарілки, вкриті коричневою поливою, походять із шару другої половини XVII – XVIII століття. Їхній діаметр – 29-31 см, висота – 6,5 см*.

Блюдця знайдено в незначній кількості. За формою вони повторюють тарілки, але мають менші розміри (мал. 14: 7). Діаметр вінець блюдця дорівнює 12 см, дна – 6 см, висота – 3 см. Блюдця, як правило, вкриті зеленою поливою, декоровані штампованим орнаментом або ритунням. Аналогічні вітебським блюдця виявлено в Мстиславлі (Здановіч, Трусаў, 1985, с. 260).

Наступна група столового посуду призначалася для напоїв. Це глечики, чарки, кубки, чашки та ін. Глечиків, вкритих зеленою поливою, знайдено понад 30 фрагментів. У незначній кількості трапилися черепки ангобованого глечика. Серед вкритих зеленою поливою глечиків є зразки з вузькою й прямою (тиква?) або з широкою шиєю (мал. 16: 22, 23). Вінця глечика мали носик для зливу, збоку на тулубі кріпилося масивне вухо. У шарі початку XVIII століття (пласт 4, розкоп 1978 року) знайдено невеликий присадкуватий глечик, покритий зсередини коричневою поливою (мал. 7: 10). Висота посудини – 10 см, діаметр вінець – 8 см, діаметр денця – 5,8 см. Посудина мала носик для зливу та вухо, розташоване збоку.

Кухлі мали сірий або червоний колір черепка, були полив'яні зсередини або зовні і зсередини. За формою вони конічні, іноді – з утором. Збоку в них було тонке вухо у формі напівкруглої скоби (мал. 16: 3, 4). На відміну від кухлів, виявлено тільки полив'яні кубки. Вони, як і кухлі, конічні, але більш масивні і мають прямокутне в плані вухо (мал. 16: 9-12). Чарки також за формою нагадують кухлі, однак у них відсутнє вухо (мал. 16: 2, 5, 6). На відміну від кухлів і кубків, чарки мали червоний колір черепка, в окремих випадках – сірий. У цю групу посудин входять і чашки, але за формою вони зовсім відмінні від кухлів, чарок тощо й нагадують швидше мініатюрні горщики з вушками (мал. 16: 13-17). Серед чашок є посудини з червоним кольором черепка, білі, вкриті поливою, ангобовані, поліхромні. В окремих випадках вдалося з'ясувати об'єм кухлів, чарок і чашок. Він становив 150-200 г. Знайдено одну мініатюрну чашечку, вкриту зеленою поливою, об'ємом 50 г (мал. 16: 1). Регіональна лексика Північної Білорусі такі чашки фіксує під назвою «Філіжанка». Вони служили для пиття кави (Насовіч, 1983, с. 674; ed. Karłowicza, Kryński, Niedźwiedzkiego, 1901, с. 742). У час, що аналізується, вони могли служити для вживання якого-небудь зілля.

Також знайдено цілу, вкриту зеленою поливою, посудину (пласт 13, кв. 40 р. 1978) з приземкуватим тулубом, широкими вінцями й двома вухами обабіч тулуба (мал. 14: 6). Висота посудини – 7,5 см. Діаметр його вінець із зовнішнього краю – 10,5 см. Діаметр денця – 5,5 см. Посудина вкрита як зовні, так і зсередини, поливою темно-зеленого кольору, декорована на краю вінець і плечах ритунням і точковим орнаментом. Об'єм посудини – 252 мл.

* Для порівняння: тарілки з Мстиславлі мали діаметр 24-29 см (Здановіч, Трусаў, 1985, с. 200).

Мал. 16

Столовий посуд та його фрагменти:

філіжанка (1); чарки (2-8); фрагменти кубків (9-12); чашки (13-17);
фрагменти баклаг (18-20) і куманця (21); фрагменти глечика (22) й тикви (?) (23);
горщики з вухами (24, 25); заварник? (26); носик посудини типу «кумган» (27);
вухо глечика (28). Глина, гончарний круг. Вітебськ, Білорусь. XVII століття.
Вітебський обласний краєзнавчий музей. Малюнок Станіслава Кузьмара

Датування за стратиграфією – перша половина XVII століття. Це «*братина*» – посудина для вживання міцних напоїв під час колективного застілля – «*братчини*». Аналогічний посуд відомий за розкопками Полоцька (Солов'єв, 2015, с. 40, рис. 33: 6). Однак з урахуванням невеликих розмірів цієї посудини, її більш доречно було б назвати «*братинка*». Обидва типи цього посуду, «*братина*» і «*братинка*», згадуються в писемних джерелах XVII століття (Гурцо і ін., 1983, с. 203)*.

У шарі межі XVI–XVII століть біля будівлі П-62 було знайдено полив'яну посудину, що за формою нагадувала кавник. Вона була циліндричної форми, мала носик і покриття (мал. 16: 26). Абсолютно таку ж саму посудину, до того ж цілу, знайдено на селищі Лучно в Полоцькому районі, у шарі кінця XVI століття. Дослідник цієї пам'ятки Марат Клімов схильний вважати цю знахідку рукомийником (Клімау, 2000, мал. 53), хоча в окремих публікаціях цей тип посуду називають заварником (ред. Сташкевіч та ін., 2001, мал. 192: 7). Останнє тлумачення щодо призначення такої посудини виглядає більш достовірним.

Оригінального виду посудину знайдено 1977 року в шурфі на перехресті вулиць Замкової і Леніна. Подам його докладний опис. Посудину виготовлено у формі чаші з двома вухами й масивним зливом (мал. 17). Зовнішній діаметр її вінець – 19 см, внутрішній – 17 см. Діаметр посудини в ділянці плечей – 20 см. Висота посудини – 11,5 см, глибина – 10,5 см. Чаша посудини на піддоні, висота якого 1,2 см. Діаметр донця – 12 см. Вінець посудини відігнуті назовні й злегка загострені. Їхня висота – 2,7 см. У місці переходу вінець у тулуб

Мал. 17
«*Ендова*». Глина, полива, гончарний круг, ліплення, проколювання.
Вітебськ, Білорусь. XVII століття.
Вітебський обласний краєзнавчий музей.
Фото Леоніда Колединського, обробка Володимира Сиза

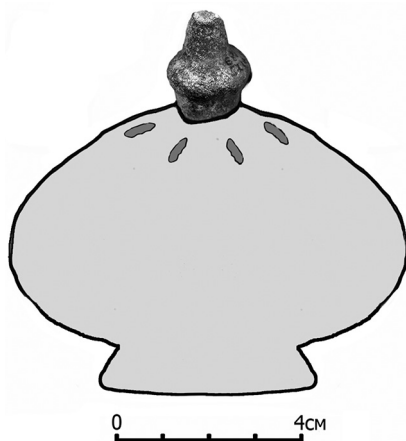
наявний невеликий рельєфний виступ. Вуха розташовані симетрично обабіч посудини й зверху мають неглибоку канавку. Носик для зливу – рильце – довжиною 10,5 см. Усередині посудини, з тильного боку рильця, є мембрана, в якій зроблено десять отворів, діаметром 4-6 мм, розташованих у три ряди: 3+4+3. На тулубі посудини, у місці найбільшого його розширення, нанесено орнамент у вигляді гострої хвилі, обмеженої знизу двома смугами рельєфних ліній. Уся посудина як зовні, так і зсередини покрита поливою яскравого смарагдово-зеленого кольору. Об'єм посудини – близько 2 л. Принагідно зауважу, що в шарі кінця XVI – початку XVII століття (пл. 19, квадрат 11, р. 1980 г.) знайдено фрагмент (2,5x3 см) кераміки, вкритої зеленою поливою, товщиною 8 мм. Черепок злегка вигнутий.

* Подібна посудина – «*братина*» – відома й за розкопками в Заславлі (Заяц, 1995, рис. 59: 10). Щоправда, там її атрибутовано як посудину для спецій. Можливо, така інтерпретація пов'язана з тим, що формувати уявлення про знахідку автору довелося лише за її фрагментом

У ньому збереглося шість отворів, діаметром 6 мм. Цілком припустимо, що це частина мембрани від посудини, схожої на описану вище. Однак щодо її призначення є питання.

Такі знахідки посудини, схожої на вітебську, відомі в Мстиславлі, Полоцьку, Мінську та на Взгорському замку Вітебська, де їх атрибутовано як рукомийники (Здановіч, Трусаў, 1985, с. 201; ред. Сташкевіч та ін., 2001, с. 306, мал. 193: 1-3, 8; Левко, 2010, с. 125, рис. 15: 11, 11, 12). Зауважу, що всі подібні речі мали масивне рильце для зливу й мембрану з отворами в його основі. Остання деталь абсолютно позбавлена сенсу для рукомийників. До слова, про рукомийники й миття рук. Як свідчать писемні джерела, рукомийник – це чаша для обмивання рук, причому виготовлена з кольорового металу. Наприклад, у датованому 1555–1556 роками описі майна Зофеї Янівни Вікторівни, зем'янки господарської Слонімського повіту, названо «*рукомыя цыновая* (олов'яна. – Л. К.) *одна*» (Акты..., 1895, с. 156). А в духівниці полоцького міщанина Якова Федоровича Ходики за 1626 рік згадано «*рукомый две, одна цыновая, а другая мосендзова* (латунна. – Л. К.)» (Акты..., 1878, с. 468). І, що слід зауважити, у середньовіччі рукомийники призначалися не для миття рук перед їжею (як цього вимагає сучасна гігієна), а, ймовірно, для омовіння рук під час або після трапези, причому не у звичайних городян, а в людей з достатком, які можуть організувати прийом «*високих гостей*», зібрати «*бенкет*». Тобто, це предмет, найімовірно, ритуальний, статусний (хоча формально – гігієнічний). Аналізована мною посудина за своїм виглядом дуже нагадує іншу, відому під назвою «*яндола*» («*ендова*») – широка посудина, типу братини, зі зливом, для розливання хмільних напоїв: вина, меду, пива та ін. Як правило, їх виготовляли з

кольорового металу, рідше – з глини. Згадки про них трапляються в російських писемних джерелах XVI–XVIII століть (Словарь..., 1978, с. 51; Словарь..., 2014, с. 142; Березина и др., 1992, с. 78). Продовжували існувати ці посудини і в XIX столітті (Даль, 2003а, с. 519). Нині зберігаються в низці російських музеїв. Але, що важливо, відомі вони впродовж XVI–XVII століть і на території Білорусі, причому саме під такою ж назвою. Наприклад, «*...ендова великая одна*» згадується в «*Инвентаре села Гатово и Нового двора Минского повета, принадлежащих Кричовским старостичам Криштофу и Александру Николаевичам Служкам*» близько 1590 року (Акты..., 1888, с. 357). Або: «*...ендовы меденыхъ две*» названо серед інших предметів опису майна Марії Митьковни Превальської в «*Решении Витебского гродского суда от 26 мая 1596 г.*» (ред. Сазонов, 1891, с. 400). Можна припустити, що такі посудини служили і як цідило, оскільки мали на зворотному боці зливу мембрану з отворами. На підтвердження цієї думки можна подати непрямий факт. Так, серед речей домашнього вжитку російських селян середини XIX століття траплялося спеціальне пристосування – цідило – для проціджування чого-небудь (Даль, 2003б, с. 373). А саме явище, робочий процес згадано на території Білорусі в документі 1579 року, де йдеться: «*...яко еѣ* (горілку. – Л. К.) *не цадил*» (Акты..., 1909, с. 350). До сказаного додам, що в середині XVII століття на землях Речі Посполитої існувала технологія поліпшення смакових властивостей спиртного напою – «*горілки*» – шляхом настоювання її на різних травах (Похлѣбкин, 2001, с. 184-185), після чого, ймовірно, і виникала необхідність цей настій проціджувати за допомогою такої посудини. Таким чином, цей вид посуду закономірно можна віднести до розряду столового посуду, а не гігієнічного, як

Мал. 18

Навершя посудини для спецій і її реконструкція.
Глина, гончарний круг, полива.
Вітебськ, Білорусь. XVII століття.
Вітебський обласний краєзнавчий музей.
Фото й графічна реконструкція Володимира Сиза

було запропоновано раніше, а саме – до «яндолі».

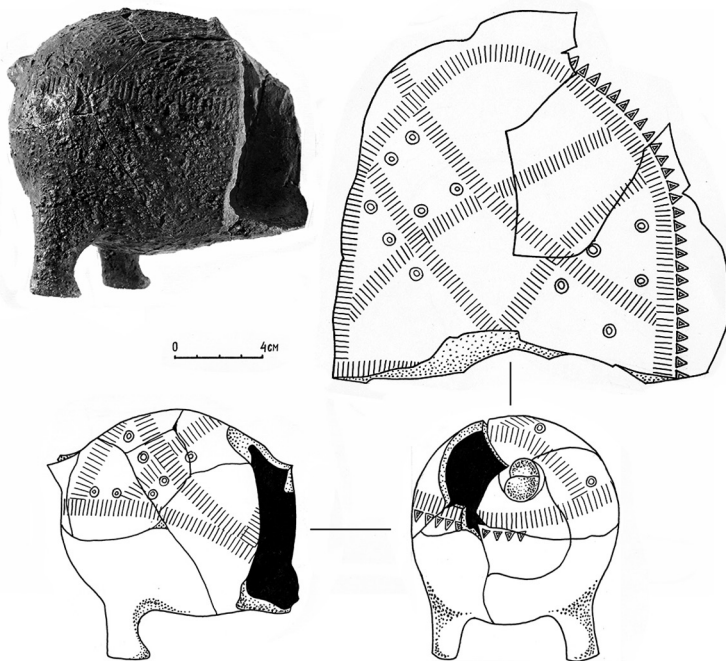
До розряду столового посуду входять і посудини для спецій. За формою вони нагадують горщики, макітри, миски. Висота цих посудин – 4-6 см, діаметр вінець – 9-11 см, денця – 4-5 см (мал. 14: 1-4). Здебільшого вони мають червоний або сірий колір черепка. У Білорусі цей тип посуду зафіксовано в Заславлі (Заяц, 1993, с. 116) і в Гольшанах (Кушнєрєвіч, 1992, с. 106), у більш ранній час цей посуд побутував і в Польщі. У шарі XVII століття (р. 1980) знайдено навершя посудини, вкрите зеленою поливою. Схоже на нього навершя є й на посудині того ж часу з Кричева, яке атрибутовано як посудину для гострих спецій (Мяцельські, с. 71-72, мал. 61: 6). Це дозволяє припустити повну реконструкцію подібної посудини й для описаної мною знахідки (мал. 18). Цілком імовірно, що такі посудини, цибулеподібної форми і з отворами в ній, використовували для перцю. За писемними джерелами XVII

століття, перець був добре відомий у містах Білорусі.

Наступну групу посудин становить тарна кераміка (гличики, «глякі», фляги, посудини типу «кумган», польові горщики та ін.) для зберігання й перенесення напоїв і їжі. У шарі XVII–XVIII століть виявлено два цілі гличики, заввишки 14 і 26 см. Діаметр вінець у них – 9-10,2 см, денця – 9-9,5 см (мал. 7: 7, 8). Під назвою «жбани» такі посудини відомі на сході Вітебщини й служать для зберігання молока (Милюченков, 1984, с. 119). У шарі кінця XVII – початку XVIII століття знайдено посудину з кулястим силуетом, короткою шиєю, з вухом. Його висота – 20 см, діаметр опуку – 18 см, а шиї – 2 см (мал. 7: 9). Такі посудини під назвою «глек», «гляк» відомі в традиційному побуті й служать для зберігання олії, транспортування води або квасу. Під тією ж назвою їх згадано і в писемних джерелах XVII століття (ред. Сазонов, 1871, с. 97, 244).

Для зберігання продуктів застосовували також горщики з вухом (мал. 16: 24, 25). Про те, що це не кухонний посуд, свідчить той факт, що на стінках цих посудин відсутні сліди кіптяви. Горщики з вухами здебільшого мають червоний колір черепка. Є також полив'яні, полив'яні з мальовкою, полив'яні поверх ангобу і з білим кольором черепка, вкриті поливою світлих тонів. За етнографічними даними, у таких горщиках, зазвичай, зберігали сметану (Милюченков, 1984, с. 122). Аналогічні цим горщики знайдено в шарі XVII століття в Гродно (Здановіч, Краўцэвіч, 1985, с. 38).

У шарі середини XV століття (пл. 12, кв. «Д» р. 1977), на 20 см вище рівня настилу вуличної бруківки, де одна лага має дату 1445 рік (за дендрохронологією), виявлено носик димленої посудини типу «кумган» (мал. 16: 27). Мабуть, такі посудини гличикоподібної форми, з довгим носиком, покритішою й вухом згадано в писемних джерелах XVI–XVII століть під назвою

Мал. 19
Фрагмент ритуального
зооморфного посуду (баран?).
Глина, ліплення.
Вітебськ, Білорусь. Кінець XV –
початок XVI століття.
Вітебський обласний
краєзнавчий музей.
Малюнок Станіслава Кузьмара,
фото Володимира Сиза

«носатка» й вони служили для зберігання й перенесення хмільних напоїв*. У значній кількості такі посудини відомі за розкопками Москви, де їх датовано XV–XVI століттями (Розенфельд, 1968, с. 32–33, табл. 10: 5, 8–15), а також трапилися в Смоленську, у шарі XVI–XVII століть (Юркина, 1976, с. 62, табл. IV: 7; Сергіна, 1981, с. 243, рис. 3: 6, 10, 12). Для території Білорусі це рідкісна знахідка. Частину полив'яного «кумгана» (носик) знайдено в Мінську, у шарі XVII століття. Цілий «кумган» виявив Георгій Штихов на Нижньому замку Вітебська, під час земляних робіт у Мінську, у районі колишнього Татарського передмістя. Він зберігся майже повністю (відбитий тільки носик), що дозволяє визначити об'єм

цієї посудини – 1,85 л. Найімовірніше, «Вітебські кумгани» були такого ж або близького об'єму.

Окрім того, знайдено кілька фрагментів баклага та куманця, вкритих зеленою поливою. Це посудини дископодібної форми, на коротких ніжках, з короткою вузькою шийою, невеликими вухами з отвором, куди протягували мотузку для підвішування (мал. 16: 18–21). Щоб мотузка не зісковзувала з тулуба баклаги, бічні ребра посудини мали неглибокий жолобок. Баклаги служили для тривалого транспортування рідин у похідних умовах. Баклаги в значній кількості виявлено під час розкопок Москви (Розенфельд, 1968, с. 39, табл. 12: 1, с. 50, табл. 18: 1–9), Смоленська

* «Да насадку квасу ячного вёдр в семь» (Словарь..., 1983, с. 238). «Кумган» більш відомий як посудина для особистої гігієни серед мусульманських народів і виготовлявся з міді. Однак цей тип посуду зафіксовано в росіяні у XVIII столітті. «Дай пива русского, кумган» (Березина и др., 2000, с. 71). Володимир Коваль пропонує називати глиняні посудини цього виду псевдокумганами або взяти це слово в лапки (Коваль, 2019, с. 350).

(Юркина, 1976, с. 62, табл. 4; Сергіна, 1981, с. 243, рис. 3: 3), Мінська (Соболь, 1987, с. 55) та інших міст (Здановіч, 1986b, с. 22).

Оригінальною є знахідка польового горщика з шару кінця XVII – XVIII століття. Він являє собою конструкцію з двох невеликих посудин (горщиків), з'єднаних дугоподібним вухом (мал. 7: 11). У народній лексичі цей тип посуду називали «спарышы», «блізняты», у Витебщині – «парнички» або «двойнички»; служив для доставки гарячої їжі в поле (сінокіс, жнива і т. д.) (Мілюченков, 1984, с. 126–127, рис. 11). У шарі того ж часу польові горщики (біл. «спарышы») виявлено і в Мінську (Соболь, 1987, с. 55). Під назвою «горшки дубальтовые» вони фігурують і в низці місцевих реєстрів XVII–XVIII століть (Янушкевіч, 1982, с. 83).

Дуже цікавий виріб було знайдено в розкопі 1978 року (Колединский, 2018, с. 7). Це частина посудини зооморфної форми з темно-сірим кольором черепка. Стінки посудини тонкі, завтовшки 3–4 мм, випалювання хороше, місцями до утворення на поверхні склоподібної маси. Виріб орнаментовано штампованими короткими лініями й дрібними концентричними колами (мал. 19). Зооморфні посудини найчастіше служили як акваманіли. Подібні посудини відомі за розкопками Москви, де їх датовано XVI – першою половиною XVII століття (Коваль, 2018, с. 429, рис. 6: 10). Посудину подібного призначення знайдено і в Білорусі, на поселенні Лучно Полоцького району (розкопки Марка Климова). Її було виготовлено у вигляді фігури барана. Артефакт датовано першою половиною XVI століття. Ця знахідка походить з шару кінця XV – початку XVI століття (Ся-3, пл. 14, кв. 106). Однак, на відміну від

вищеописаних, вона невелика за об'ємом. Так, знайдений фрагмент має об'єм близько 300 мл. Об'єм же цілої посудини, за реконструкцією, міг бути в межах 500–600 мл. Зважаючи на це, навряд чи цю посудину могли використовувати як рукомийник. Ймовірно, вона є атрибутом застілля. Схожі посудини відомі в Німеччині (Stephan, 1981, t. 33). Траплялися вони й серед білоруської традиційної кераміки. За етнографічними спостереженнями, ще в другій половині XX століття з тіста або сиру ліпили фігуру барана й ставили на різдвяний або великодній стіл*. Глиняна посудина у формі барана, мабуть, призначалася для вина. У християнській міфології образ барана або вівці – це образ Агнця Божого і образ Христа, який, подібно до божого агнця, був принесений у жертву для спокутування гріхів роду людського. У такому випадку фігура барана з тіста символізувала хліб – плоть Христа, а вино в посудині – кров Христа**. Тому знайдена посудина (точніше, її фрагмент) можна віднести до розряду ритуальних.

Таким чином, розвиток основних форм ранньої кераміки Вітебська, як і в інших містах Білорусі, ішов від специфічних локальних форм до єдиної давньоруської форми. Значною мірою ця традиція збереглася і впродовж XIV–XVI століть. Наприкінці XVI – на початку XVII століття з'явилися й нові гончарні форми, породжені цеховим ремеслом. Асортимент кераміки XVII століття надзвичайно широкий. Аналоги йому є на значній території Центральної та Східної Європи. Водночас ця кераміка виявляє генетичний зв'язок з традиційною керамікою Північної Білорусі XVIII – початку XIX століття.

* Подібне явище в Браславському районі, на хуторі біля Друї, спостерігала Людмила Дучіц 1977 року.

** Євангеліє від Матвія, 26: 26–28.

- Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею. Т. 9: Акты Виленского земского суда, магистрата и конфедерации. 1878. Вильна: Типография А. Г. Сыркина.
- Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею. Т. 14: Инвентарии имений XVI столетия. 1888. Вильна: Типография А. Г. Сыркина.
- Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею. Т. 22: Акты Слонимского земского суда. 1895. Вильна: Типография А. Г. Сыркина.
- Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею. Т. 34: Акты, относящиеся ко времени войны за Малороссию. 1909. Вильна: Русский почин.
- Березина, О. Е. и др. (сост.). 1992. *Словарь русского языка XVIII в.* Вып. 7: Древо – Залез. Ленинград: Наука.
- Березина, О. Е. и др. (сост.). 2000. *Словарь русского языка XVIII в.* Вып. 11: Крепость – Льяной. Ленинград: Наука.
- Воронин, Н. Н. 1954. Древнее Гродно (по материалам археологических раскопок 1932–1949 гг.). *Материалы и исследования по археологии СССР*, 41. Москва: Издательство Академии Наук СССР.
- Ганецкая, А. У. 1995. *Маёліка на Беларусі ў XI–XVIII стст.* Мінск: Навука і тэхніка.
- Гурцо, А. П. і інш. (склад.). 1983. *Гістарычны слоўнік беларускай мовы.* Вып. 2: Биець – Варивный. Мінск: Навука і тэхніка.
- Даль, В. И. 2003а. *Толковый словарь живого великорусского языка.* Т. 1. Москва: Астрель.
- Даль, В. И. 2003б. *Толковый словарь живого великорусского языка.* Т. 4. Москва: Астрель.
- Дучыц, Л. У. 1991. *Браслаўскае Паазер’е ў XI–XIV стст.: гісторыка-археалагічны нарыс.* Мінск: Навука і тэхніка.
- Елатомцева, И. М. 1966. *Художественная керамика Советской Белоруссии.* Минск: Наука и техника.
- Жилина, Н. В. 1986. Деякі пытанні старадаўняй історыі Твері (на археалагічным матэрыялі). *Археология*, 55, с. 87–92.
- Загорюльский, Э. М. 1982. *Возникновение Минска.* Минск: Издательство БГУ.
- Заяц, Ю. А. 1993. Керамическая посуда Заславля X–XIII вв. В: Ляўко, В. М. (рэд.) *Сярэдневяковыя старажытнасці Беларусі: новыя матэрыялы і даследаванні.* Мінск: Навука і тэхніка, с. 107–118.
- Заяц, Ю. А. 1995. *Заславль в эпоху феодализма.* Минск: Наука и техника.
- Зверуго, Я. Г. 1975. *Древний Волковыск (X–XIV вв.).* Минск: Наука и техника.
- Зданович, Н. И. 1983. О некоторых видах неполивной посуды окислительного обжига Лидского замка. В: Пობель, Л. Д. (ред.) *Древнерусское государство и славяне.* Материалы симпозиума, посвященного 1500-летию Киева (Минск, 1–3 декабря 1981 г.). Минск: Наука и техника, с. 98–99.
- Здановіч, Н. 1986а. Гармонія пластыкі і дэкору: старажытны керамічны посуд: асартымент, форма, аздаба. *Мастацтва Беларусі*, 1, с. 57–60.
- Здановіч, Н. І. 1986б. Паліваны посуд. *Помнікі гісторыі і культуры Беларусі*, 3, с. 21–23.
- Здановіч, Н., Краўцэвіч, А. 1985. Старажытны цэнтр Гродна. *Помнікі гісторыі і культуры Беларусі*, 1, с. 38–39.
- Здановіч, Н. І., Трусаў, А. А. 1985. Мсціслаўскі посуд XV–XIX стст. В: Марцэлеў, С. В. (рэд.) *Помнікі культуры: новыя адкрыцці.* Мінск: Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору АН БССР, с. 19–201.
- Здановіч, Н. І., Трусаў, А. А., 1993. *Беларуская паліваная кераміка XI–XVIII стст.* Мінск: Навука і тэхніка.
- Каменецкая, Е. В. 1976. Керамика Смоленска XII–XIII вв. *Проблемы истории СССР*, 5, с. 40–45.
- Кильдюшевский, В. И. 1981. Об одном из типов керамики XIV–XVI вв. крепости Орешек. В: Кругликова, И. Т. (ред.) *Краткие сообщения Института археологии АН СССР.* Вып. 164. Славяно-русская археология, с. 111–116.
- Кильдюшевский, В. И. 1983. Раскопки на улице Голяя в 1977 г. В: Седов, В. В. (ред.) *Археологическое изучение Пскова.* Москва: Институт археологии АН СССР, с. 105–118.
- Клімаў, М. В. 2000. *Справаздача аб археалагічных даследаваннях на помніку Лучна-1 і археалагічных выведках на тэрыторыі Полацкага раёна ў 2000 годзе.* Архіў аддзелаў археалогіі і Інстытута гісторыі НАН Беларусі, спр. № 1896.
- Коваль, В. Ю. 2018. Керамика из раскопок на Подоле Московского Кремля. Малосерийные группы. В: Энгватова, А. В. (отв. ред.) *Археология Подмосковья: материалы научного семинара*, 14. Москва: Институт археологии РАН, с. 414–441.
- Коваль, В. Ю. 2019. О происхождении чернолощеной керамики. В: Хохлов, А. Н. (отв. ред.) *Тверь, Тверская земля и сопредельные территории в эпоху средневековья*, 12. Тверь: ТНИИР-Центр, с. 342–359.
- Колединский, Л. В. 2012. Верхний замок Витебска: основные итоги археологического изучения за 100 лет (конец XIX – конец XX в.). В: Савіцкі, Г. У. і інш. (рэдкал.) *Віцебскія старажытнасці.* Матэрыялы навуковай канферэнцыі, прысвечанай 90-годдзю з дня нараджэння Л. В. Аляксеева (Віцебск, 28–29 кастр., 2010 г.). Мінск: Медисонт, с. 113–143.
- Колединский, Л. В. 2014. Витебский Верхний замок: итоги археологических исследований. *Труды IV (XX) Всероссийского археологического съезда в Казани.* Т. III, с. 268–274.

- Колединский, Л. 2018. С печи, с полу просим до столу. *Наука*, 28 снеж., с. 7.
- Кушнярэвіч, А. 1992. Францысканскі кляштар у Гальшанах. Некаторыя вынікі археалагічнага вывучэння. В: Аверкіна, А., Трусава, А. (рэд.) *З глыбі вякоў. Наш край*. Мінск: Крок уперад, с. 10-120.
- Кушнеревич, А. Н. 2003. Готические изразцы Великого Княжества Литовского. В: *Архитектурно-археологический семинар «Из истории строительной керамики средневековой Восточной Европы»*. Материалы научного заседания (Санкт-Петербург, 14-15 мая 2002 г.). Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 13-149.
- Левко, О. Н. 1983. Профилировка и орнаментика керамики XII–XV вв. Северо-Восточной Белоруссии. В: Поболь, Л. Д. (ред.) *Древнерусское государство и славяне*. Минск: Наука и техника, с. 79-81.
- Левко, О. Н. 1992. *Средневековое гончарство северо-восточной Белоруссии*. Минск: Наука і тэхніка.
- Левко, О. Н. 2010. *Витебск (Древнейшие города Беларуси)*. Минск: Беларуская навука.
- Лысенко, П. Ф. 1985. *Берестье*. Минск: Наука и техника.
- Макушнікаў, А. А., Здановіч, Н. І. 1985. Бытавая кераміка Чачэрска: (па матэрыялах раскопак 1981–1982 гг.). *Весті АН БССР. Серыя грамадскіх навук*, 1, с. 67-73.
- Милоченков, С. А. 1979. Методические вопросы сбора и описания белорусской народной керамики и ее классификация в музейной коллекции. В: Бондарчик, В. К. (ред.) *Вопросы этнографии и фольклористики*. Минск: Наука и техника, с. 78-88.
- Милоченков, С. А. 1984. *Белорусское народное гончарство*. Минск: Наука и техника.
- Мяцельскі, А. А. 2003. *Старадаўні Крычаў: гістарычна-археалагічны нарыс горада ад старажытных часоў да канца XVIII ст.* Мінск: Беларуская навука.
- Насовіч, І. І. 1983. *Слоўнік беларускай мовы*. Мінск: БелСЭ.
- Овсянников, О. В., Царькова, Л. А., 1983. Охранные работы на территории Застенья и Окольного города в 1973 и 1974 гг. В: Седов, В. В. (отв. ред.). *Археологическое изучение Пскова*. Москва: Наука, с. 119-136.
- Поболь, Л. Д. 1973. *Славянские древности Белоруссии: (могильники раннего этапа зарубинецкой культуры)*. Минск: Наука и техника.
- Похлёбкин, В. И. 2001. *История важнейших пищевых продуктов*. Москва: Центрполиграф.
- Розенфельд, Р. Л. 1968. Московское керамическое производство XII–XVIII вв. *Археология СССР. Свод археологических источников*, Е1-39. Москва: Наука, 1968.
- Сазонов, А. М. (ред.). 1871. *Историко-юридические материалы, извлеченные из актов книг губерний Витебской и Могилевской, хранящиеся в Центральном архиве в Витебске*, 1. Витебск: Типография губернского правления.
- Сазонов, А. М. (ред.). 1874. *Историко-юридические материалы, извлеченные из актов книг губерний Витебской и Могилевской, хранящиеся в Центральном архиве в Витебске*, 5. Витебск: Типография губернского правления.
- Сазонов, А. М. (ред.). 1891. *Историко-юридические материалы, извлеченные из актов книг губерний Витебской и Могилевской, хранящиеся в Центральном архиве в Витебске*, 21. Витебск: Типография губернского правления.
- Седов, В. В. 1974. Длинные курганы кривичей. *Археология СССР. Свод археологических источников*, Е1-8. Москва: Наука.
- Сергина, Т. В. 1981. Поливная посуда из Смоленска. *Советская археология*, 2, с. 233-244.
- Словарь обиходного русского языка Московской Руси XVI–XVII вв.* Вып. 6: Доучиваться–Заехать. 2014. Санкт-Петербург: Наука.
- Словарь русского языка XI–XVII вв.* Вып. 5: Е–зинутие. 1978. Москва: Наука.
- Словарь русского языка XI–XVII вв.* Вып. 9: М. 1982. Москва: Наука.
- Словарь русского языка XI–XVII вв.* Вып. 10: Н–наяться. 1983. Москва: Наука.
- Смирнова, Г. П. 1956. Опыт классификации керамики древнего Новгорода. В: Арциховский, А. В., Колчина, Б. А. (ред.). *Материалы и исследования по археологии СССР*, 55: *Труды Новгородской археологической экспедиции*, 1, с. 228-248.
- Соболь, В. Е. 1987. Основные виды и формы керамики Минска XIV–XVIII вв. В: *История и археология Полоцка и Полоцкой земли*. Материалы конференции, посвящённой 1125-летию Полоцка. Полоцк: Полоцкий историко-археологический заповедник, с. 54-56.
- Соловьёв, А. А. 2015. *Усадебный комплекс «Домик Петра I в городе Полоцке»: История. Владельцы. Легенды*. Полоцк: Полоцкое книжное издательство.
- Шташкевіч, М. С. і інш. (рэдкал.). 2001. *Археалогія Беларусі*. Т. 4: Помнікі XIV–XVIII стст. Мінск: Беларуская навука.

- Художники Северного Возрождения: Питер Артсен. Натюрморт «Мясная лавка», 1551 г. *Artoteka egy* [online]. Режим доступа: <http://www.art-eda.info/xudozhniki-severnogo-vozhrozhdeniya-piter-artsen.html> [Дата звернення: 19.07.2021].
- Штыхов, Г. В. 1975. *Полоцк (IX–XIII вв.)*. Минск: Наука и техника.
- Штыхов, Г. В. 1978. *Города Полоцкой земли (IX–XIII вв.)*. Минск: Наука и техника.
- Штыхаў, Г. В. 1992. *Крывічы: па матэрыялах раскопак курганоў у Паўночнай Беларусі*. Мінск: Навука і тэхніка.
- Юркина, Т. В. 1976. О чернолощеной керамике Смоленска XIV–XVII вв. В: Дмитриев, С. С. (отв. ред.). *Проблемы истории СССР*, 5. Москва: Издательство Московского государственного университета, с. 56–70.
- Янушкевіч, Ф. І. 1982. Фарміраванне традыцый Ракаўска-Івянецкай керамікі (па матэрыялах позняга сярэднявечаўя). *Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук*, 4, с. 80–88.
- Kruppe, J. 1981. *Ganncarstwo poznosredniowieczne w Polsce*. Wrocław.
- Karłowicza, J., Krynskiego, A., Niedźwiedzkiego, W. (ed.). 1900. *Słownik języka polskiego*. T. 1: A–G. Warszawa: Nakład prenumeratorów.
- Stephan, H.-G. 1981. *Coppengrave – Studien zur Töpferei des 13. bis 19. Jahrhunderts in Nordwestdeutschland: Materialhefte zur Ur- und Frühgeschichte Niedersachsens*. Hildesheim: Lax.

© Leonid Koledinsky

Candidate of History, associate professor,
doctoral candidate of the Centre of Studies
of the Belarusian Culture, Language and Literature
of the National Academy of Sciences of Belarus
kaliada@mailru (Minsk, Belarus)

Kitchenware, Dinnerware and Container Ware of the 9th–17th Centuries from Vitebsk (on the Materials of Excavations of the Upper Castle)

The article reviews the earthenware of 9th–17th centuries from the archaeological excavations in 1977–1993 on the Upper Castle of Vitebsk. During the researches about 10 000 fragments, 20 whole and restored vessels have been collected. All pottery can be divided into two big chronological groups. The first group includes the pottery of 9th–13th centuries, the second one – of the 14th–17th centuries. As per their purpose there are kitchenware, dinnerware and container ware.

The dishes of 9th century are exclusively represented by the kitchenware. Once there was a pot which probably served for transportation of food. All the pots are stucco ones; they have direct analogues among the vessels of those times as the Krivichs had. The pottery of the 10th century is ceramic, it has rich decor in the form of multi-row waves and lines. The volume of some vessels is 300 grams. The analogues of the pottery are spread on all the territory of the Polotsk and Smolensk lands. The pottery of the 11th century is thin-walled; it had a cuff from the outer side of the corolla. This type of the pottery is known practically in all monuments of the Kievan Rus. The pottery of the 12th–13th centuries is more various. Except the kitchen pots occasionally clay pans, roasters and dishes can be met and pot lids are known. Up to 8 types of the corolla decoration of the kitchen pots have been highlighted. Their analogues have been originated from excavations of numerous cities of Rus of the 12th–13th centuries. The pots in the shoulder area have a sharp edge. It is the influence of the gothic style which came to the lands of Belarus in the late 13th – early 14th centuries. In the following two centenaries the shoulder edge has been smoothed out. These changes are characteristic in whole for the pots of the Renaissance and early barocco on the territory of the Eastern Europe. In the 16th century among the pots there are big ones, which height and diameter of the mouth reach 28–32 cm, volume from 3 up to 5 liters. In the 14th–16th centuries roasters and dishes are being used. The roasters have a massive hollow handle or a handle in the shape of a semicircular bracket. The dishes have 26 cm in diameter of the mouth and thickness of the walls up to 1 m.

The roasters and dishes are made of grey clay. Among the dishes there is a fragment of a huge dish, probably not for a kitchen purpose. The poppy-basins and clay pans on legs are also known. Their appearance is most likely Western European innovation. The poppy-basins have a hollow handle for inserting of a wooden handle.

The dinnerware dishes are represented by not big cups and charkas. The pottery of the 17th century detects diversity of kitchenware, dinnerware and container ware, which was caused by the shop production. The production technology becomes very diverse. Green-glazed, polychrome, smoked, black-flattened and welded pottery is widely used. Generally the pottery of those times is very close to the Belarusian traditional pottery of 19th century. The materials of excavations from the Upper Castle of Vitebsk give the possibility to track in dynamics formation of assortment, changes in technology of dishes production at a wide chronological segment and extrapolate the conclusions on adjacent monuments.

Keywords: Belarusian ceramology, archaeological ceramology, the Middle Ages, ceramics, types of earthenware, Vitebsk, Belarus.

References:

- Akty, *izdavaemye Vilenskoiu arkhograficheskoiu komissieiu*. T. 9: Akty Vilenskogo zemskogo suda, magistrata i konfederatsii. 1878. Vilna: Tipografiia A. G. Syrkina.
- Akty, *izdavaemye Vilenskoiu arkhograficheskoiu komissieiu*. T. 14: Inventarii imenii XVI stoletia. 1888. Vilna: Tipografiia A. G. Syrkina.
- Akty, *izdavaemye Vilenskoiu arkhograficheskoiu komissieiu*. T. 22: Akty Slonimskogo zemskogo suda. 1895. Vilna: Tipografiia A. G. Syrkina.
- Akty, *izdavaemye Vilenskoiu arkhograficheskoiu komissieiu*. T. 34: Akty, odnosiaschiesia ko vremeni voiny za Malorossiiu. 1909. Vilna: Russkii pochin.
- Berezina, O. E. i dr. (comp.). 1992. *Slovar' russkogo yazyka XVIII v.* Vyp. 7: Drevo – Zalezh. Leningrad: Nauka.
- Berezina, O. E. i dr. (comp.). 2000. *Slovar' russkogo yazyka XVIII v.* Vyp. 11: Krepost' – L'nyanoj. Leningrad: Nauka.
- Voronin, N. N. 1954. Drevnee Grodno (po materialam arkhologicheskikh raspokop 1932–1949 gg.). *Materialy i issledovaniia po arkhologii SSSR*, 41. Moskva: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- Haniekaia, I. U. 1995. *Maiolika na Bielarusi ū XI–XVIII stst.* Minsk: Navuka i tehnika.
- Hurco, A. P. i inš. (comp.) 1983. *Historyčny složnik bielaruskaj movy*. Vyp. 2: Ввiец – Варыввнй. Minsk: Navuka i tehnika.
- Dal', V. I. 2003a. *Tolkovyj slovar' zhivogo velikoruskogo yazyka*. T. 1. Moskva: Astrel'.
- Dal', V. I. 2003b. *Tolkovyj slovar' zhivogo velikoruskogo yazyka*. T. 4. Moskva: Astrel'.
- Dučyc, L. U. 1991. *Braslaŭskaie Paazier'ie ū XI–XIV stst.: historyka-archiealhičny narys*. Minsk: Navuka i tehnika.
- Elatomceva, I. M. 1966. *Hudozhestvennaya keramika Sovetskoi Belorussii*. Minsk: Nauka i tekhnika.
- Zhylina, N. V. 1986. Deiki pytannia starodavnoi istorii Tveri (na arkhelohichnomu materialy). *Arkheolohiia*, 55, s. 87-92.
- Zagorul'skij, E. M. 1982. *Vozniknovenie Minska*. Minsk: Izdatelstvo BGU.
- Zaiac, Iu. A. 1993. Kieramičeskaia posuda Zaslavlja Ch–XIII vv. In: Liaško, V. M. (ed.) *Siarednieviakovyia staražytnasci Bielarusi: novyia materyialy i dasliedavanni*. Minsk: Navuka i tehnika, s. 107-118.
- Zayac, Yu. A. 1995. *Zaslavl' v epohu feodalizma*. Minsk: Nauka i tekhnika.
- Zverugo, Ya. G. 1975. *Drevnij Volkovysk (X–XIV vv.)*. Minsk: Nauka i tekhnika.
- Zdanovich, N. I. 1983. O nekotoryh vidah nepolivnoj posudy oksislitel'nogo obzhiga Lidskogo zamka. In: Pobel', L. D. (ed.) *Drevnerusskoe gosudarstvo i slavyane*. Materialy simpoziuma, posvyashchennogo 1500-letiyu Kieva (Minsk, 1-3 dekabrja 1981 g.). Minsk: Nauka i tekhnika, s. 98-99.
- Zdanovič, N. 1986a. Harmoniia plastyki i dekoru: staražytny kieramičny posud: asartyment, forma, azdoba. *Mastactva Bielarusi*, 1, s. 57-60.
- Zdanovič, N. I. 1986b. Palivany posud. *Pomniki historyi i kul'tury Bielarusi*, 3, s. 21-23.
- Zdanovič, N., Kraičevič, A. 1985. Starožytny centr Hrodna. *Pomniki historyi i kul'tury Bielarusi*, 1, s. 38-39.
- Zdanovič, N. I., Trusaŭ, A. A. 1985. Mscislaŭski posud XV–XIX stst. In: Marcelieŭ, S. V. (ed.) *Pomniki kul'tury: novyia adkrycci*. Minsk: Instytut mastactvaznaŭstva, etnagrafii i folkloru AN BSSR, s. 19-201.
- Zdanovič, N. I., Trusaŭ, A. A., 1993. *Bielaruskaia palivanaia kieramika XI–XVIII stst.* Minsk: Navuka i tehnika.
- Kameneckaya, E. V. 1976. Keramika Smolenska XII–XIII vv. *Problemy istorii SSSR*, 5, s. 40-45.

- Kil'dyushevskij, V. I. 1981. Ob odnom iz tipov keramiki XIV–XVI vv. kreposti Oreshek. In: Kruglikova, I. T. (ed.) *Kratkie soobshcheniya Instituta arheologii AN SSSR*. Vyp. 164. Slavyano-russkaya arheologiya, s. 111-116.
- Kil'dyushevskij, V. I. 1983. Raskopki na ulice Gogolya v 1977 g. In: Sedov, V. V. (ed.) *Arheologicheskoe izuchenie Pskova*. Moskva: Institut arheologii AN SSSR, s. 105-118.
- Klimaŭ, M. V. 2000. *Spravazdača ab archiealahičnych dasliedavanniach na pomniku Lučna-1 i archiealahičnych vyviedkach na terytorii Polackaha raiona ŭ 2000 hodzie*. Archiŭ addzielaŭ archiealohi i Instytuta historyi NAN Bielarusi, spr. № 1896..
- Koval', V. Yu. 2018. Keramika iz raskopok na Podole Moskovskogo Kremlya. Maloserijnye grupy. In: Engovatova, A. V. (ed.) *Arheologiya Podmoskov'ya: materialy nauchnogo seminara*, 14. Moskva: Institut arheologii RAN, s. 414-441.
- Koval', V. Yu. 2019. O proiskhozhdenii chernoloshchenoj keramiki. In: Hohlov, A. N. (ed.) *Tver', Tverskaya zemlya i sopredel'nye territorii v epohu srednevekov'ya*, 12. Tver': TNIR-Centr, s. 342-359.
- Koledinskij, L. V. 2012. Verhnij zamok Vitebska: osnovnye itogi arheologicheskogo izucheniya za 100 let (konec XIX – konec XX v.). In: Savickij, G. U. i insh. (ed.) *Vicebskiya starazhytnasci*. Materyaly navukovay kanfyerentsyi, prysvyecheny 90-goddzyu z dnya narodzhennya L. V. Alyakseeva (Vicebsk, 28-29 kastr., 2010 g.). Minsk: Medisont, s. 113-143.
- Koledinskij, L. V. 2014. Vitebskij Verhnij zamok: itogi arheologicheskikh issledovanij. *Trudy IV (XX) Vserossijskogo arheologicheskogo s'ezda v Kazani*. T. III, s. 268-274.
- Koledinskij, L. 2018. S pechi, s polu prosim do stolu. Navuka, 28 snezh., s. 7.
- Kuŭniariavič, A. 1992. Francyskanski klištar u Haŭšanach. Niekatoryia vyniki archiealahičnaha vyučennia. In: Avierkina, A., Trusava, A. (ed.) *Z hlybi viakoŭ. Naŭ kraj*. Minsk: Krok upierad, s. 10-120.
- Kushnerevich, A. N. 2003. Goticheskie izrazcy Velikogo Knyazhestva Litovskogo. In: *Arhitekturno-arheologicheskij seminar «Iz istorii stroitel'noj keramiki srednevekovoj Vostochnoj Evropy»*. Materialy nauchnogo zasedaniya (Sankt-Peterburg, 14-15 maya 2002 g.). Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 13-149.
- Levko, O. N. 1983. Profilirivka i ornamentika keramiki XII–XV vv. Severo-Vostochnoj Belorussii. In: Pabol', L. D. (ed.) *Drevnerusskoe gosudarstvo i slavyane*. Minsk: Nauka i tekhnika, s. 79-81.
- Levko, O. N. 1992. *Srednevekovoe goncharstvo severo-vostochnoj Belorussii*. Minsk: Navuka i tekhnika.
- Levko, O. N. 2010. *Vitebsk (Drevnejšie goroda Bielarusi)*. Minsk: Belaruskaya navuka.
- Lysenko, P. F. 1985. *Berest'e*. Minsk: Nauka i tekhnika.
- Makuŭnikaŭ, A. A., Zdanovič, N. I. 1985. Bytavaia kieramika Čačerska: (pa materyialach raskopak 1981–1982 hh.). *Viesci AN BSSR. Sieryia hramadskich navuk*, 1, s. 67-73.
- Milyuchenkov, S. A. 1979. Metodicheskie voprosy sbora i opisaniya belorusskoj narodnoj keramiki i ee klassifikaciya v muzejnoj kolekcii. In: Bondarchik, V. K. (ed.) *Voprosy etnografii i folkloristiki*. Minsk: Nauka i tekhnika, s. 78-88.
- Milyuchenkov, S. A. 1984. *Belorusskoe narodnoe goncharstvo*. Minsk: Nauka i tekhnika.
- Miaciełski, A. A. 2003. *Staradaŭni Kryčaŭ: histaryčna-archiealahičny narys horada ad staražytnych časou da kanca XVIII st.* Minsk: Bielaruskaia navuka.
- Nasovič, I. I. 1983. *Sloŭnik bielaruskaj movy*. Minsk: BielSE.
- Ovsyannikov, O. V., Car'kova, L.A., 1983. Ohrannye raboty na territorii Zasten'ya i Okol'nogo goroda v 1973 i 1974 gg. In: Sedov, V. V. (ed.) *Arheologicheskoe izuchenie Pskova*. Moskva: Nauka, s. 119-136.
- Pabol', L. D. 1973. *Slavyanskije drevnosti Belorussii: (mogil'niki rannego etapa zarubineckoj kul'tury)*. Minsk: Nauka i tekhnika.
- Pohlyobkin, V. I. 2001. *Istoriya vazhnejših pishchevyh produktov*. Moskva: Centrpoligraf.
- Rozenfel'd, R. L. 1968. Moskovskoe keramicheskoe proizvodstvo XII–XVIII vv. *Arheologiya SSSR. Svod arheologicheskikh istochnikov*, E1-39. Moskva: Nauka, 1968.
- Sazonov, A. M. (ed.). 1871. *Istoriko-yuridicheskie materialy, izvlechennye iz aktovyh knig gubernij Vitebskoj i Mogilevskoj, hranyashchiesya v Central'nom arhive v Vitebske*, 1. Vitebsk: Tipografiya gubernskogo pravleniya.
- Sazonov, A. M. (ed.). 1874. *Istoriko-yuridicheskie materialy, izvlechennye iz aktov knig gubernij Vitebskoj i Mogilevskoj, hranyashchihsya v Central'nom arhive v Vitebske*, 5. Vitebsk: Tipografiya gubernskogo pravleniya.
- Sazonov, A. M. (ed.). 1891. *Istoriko-yuridicheskie materialy, izvlechennye iz aktovyh knig gubernij Vitebskoj i Mogilevskoj, hranyashchiesya v Central'nom arhive v Vitebske*, 21. Vitebsk: Tipografiya gubernskogo pravleniya.
- Sedov, V. V. 1974. Dlinnye kurgany krivichej. *Arheologiya SSSR. Svod arheologicheskikh istochnikov*, E1-8. Moskva: Nauka.
- Sergina, T. V. 1981. Polivnaya posuda iz Smolenska. *Sovetskaya arheologiya*, 2, s. 233-244.
- Slovar' obihodnogo russkogo yazyka Moskovskoj Rusi XVI–XVII vv.* Vyp. 6: Douchivat'sya–Zaekhat'. 2014. Sankt-Peterburg: Nauka.

- Slovar' russkogo yazyka XI–XVII vv.* Vyp. 5: E–Zinutie. 1978. Moskva: Nauka.
- Slovar' russkogo yazyka XI–XVII vv.* Vyp. 9: M. 1982. Moskva: Nauka.
- Slovar' russkogo yazyka XI–XVII vv.* Vyp. 10: N–nayatisya. 1983. Moskva: Nauka.
- Smirnova, G. P. 1956. Opyt klassifikacii keramiki drevnego Novgoroda. In: Archivskij, A. V., Kolchina, B. A. (ed.). *Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR*, 55: *Trudy Novgorodskoj arheologicheskoy ekspedicii*, 1, s. 228–248.
- Sobol', V. E. 1987. Osnovnye vidy i formy keramiki Minska XIV–XVIII vv. In: *Istoriya i arheologiya Polocka i Polockoj zemli*. Materialy konferencii, posvyashchyonnoj 1125-letiyu Polocka. Polock: Polotskii istoriko-arkheologicheskii zapovednik, s. 54–56.
- Solov'ov, A. A. 2015. *Usadebnyj kompleks «Domik Petra I v gorode Polocke»: Istoriya. Vladeľcy. Legendy*. Polock: Polotskoe knizhnoe izdatelstvo.
- Staškievič, M. S. i inš. (redkal.). 2001. *Archialohiia Biarusi. T. 4: Pomniki XIV–XVIII stst.* Minsk: Bielaruskaja navuka. KKhudozhniki Severnogo Vozrozhdeniia: Piter Artsen. Natiurmort «Miasnaia lavka», 1551 g. *Artoteka edy* [online]. Rezhim dostupu: <http://www.art-eda.info/xudozhniki-severnogo-vozhrozhdeniya-piter-artsen.html> [Data zvernennia: 19.07.2021].
- Shtyhov, G. V. 1975. *Polock (IX–XIII vv.)*. Minsk: Nauka i tekhnika.
- Shtyhov, G. V. 1978. *Goroda Polockoj zemli (IX–XIII vv.)*. Minsk: Nauka i tekhnika.
- Štychaŭ, H. V. 1992. *Kryvičy: pa materyialach raskopak kurhanoy u Paŭnočnaj Biarusi*. Minsk: Navuka i tekhnika.
- Yurkina, T. V. 1976. O chernoloshchenoj keramike Smolenska XIV–XVII vv. In: Dmitriev, S. S. (ed.). *Problemy istorii SSSR*, 5. Moskva: Izdatelstvo Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta, s. 56–70.
- Ianuškievič, F. I. 1982. Farmiravannie tradycij Rakaŭska-Ivianieckaj kieramiki (pa materyialach pozniaha siarednieviakoŭiia). *Viesci AN BSSR. Sieryia hramadskich navuk*, 4, s. 80–88.
- Kruppe, J. 1981. *Ganncarstwo poznosredniowieczne w Polsce*. Wrocław.
- Karłowicz, J., Kryńskiego, A., Niedźwiedzkiego, W. (ed.). 1900. *Słownik języka polskiego*. T. 1: A–G. Warszawa: Nakład prenumeratorów.
- Stephan, H.-G. 1981. *Coppengrave – Studien zur Töpferei des 13. bis 19. Jahrhunderts in Nordwestdeutschland: Materialhefte zur Ur- und Frühgeschichte Niedersachsens*. Hildesheim: Lax.

Отримано 15 березня 2021

Received March 15, 2021

УДК 902.23(477)”16”

DOI <https://doi.org/10.52213/archaeologicalceramology.vi1-2.63>

© Коваленко Оксана, 2021

Кандидатка історичних наук, доцентка,
завідувачка Науково-дослідного сектору археологічної керамології
Науково-дослідного інституту керамології
Національного музею-заповідника українського гончарства.
ORCID ID 0000-0003-0980-2870.
kovksana@gmail.com (Опішне, Україна)

© Берест Юрій, 2021

Науковий співробітник Комунального закладу
«Охтирський міський краєзнавчий музей».
ORCID ID 0000-0003-3042-3816.
berestyurii75@gmail.com (Охтирка, Україна)

Вкриті зеленою поливою глиняні баклаги XVII століття з Гетьманщини та Слобожанщини

Розглянуто глиняні баклаги XVII століття, вкриті зеленою поливою, – один із рідкісних типів посуду для транспортування рідин, віднайдені на території Гетьманщини та Слобожанщини (Охтирка, Полтава, Київ, Батурін). Проаналізовано технологію їх виготовлення, особливості побутування й транспортування. До наукового обігу введено глиняну баклагу XVII століття з фондів Охтирського міського краєзнавчого музею. Основними шляхами надходження баклаг на українські землі були Османська імперія та Європа (Німеччина). Опубліковані знахідки подібних посудин у літературі трактовано як східний імпорт.

Ключові слова: українська керамологія, археологічна керамологія, баклага, посудина, полива, гончарство, XVII століття, Полтава, Батурін, Київ, Охтирка.

Глиняна баклага – різновид господарського посуду, призначеного для зберігання й транспортування рідин (Коваленко, 2018, с. 254). Назва походить від татарського «*baklak*» – «*посудина для води*», а до української мови могла потрапити як безпосередньо, так і через польську мову, де побутувала аналогічна назва «*buklak*» (ред. Городецький, 2010, с. 92).

Вироби подібної форми – з дуже вузькою шиєю та пласкатым округло-циліндричним тулубом, з’явилися й поширилися в асортименті виробів українських гончарів упродовж XVII – початку XX століття, хоча подібна форма має дуже давнє походження й значний ареал поширення.

Керамолог Леся Чміль баклаги із Середньої Наддніпрянщини поділила за формою на два типи (Чміль, 2010, арк. 81). Перший тип складається з виробів, тулуб яких утворено з двох окремо сформованих, а потім з’єднаних напівсфер, другий – посудини «*у формі низького циліндра*» з одним опуклим, а іншим пласким (дуже рідко – двома пласкими) боками. Обидва типи баклаг мають невеликі вуха для транспортування посудини, розміщені обабіч тулуба, та вузьку циліндричну шию. Подібні баклаги обох типів прикрашали ритуюванням – концентричними колами й хвилястими лініями – та вкривали зеленою поливою.

У фондах та експозиції Комунального закладу «Охтирський міський краєзнавчий музей» з-поміж зброї, речей військового спорядження, предметів побутового вжитку та глиняних виробів ранньомодерного часу (Берест, 2017, с. 122-123; Берест, Осадчий, 2018, с. 122; Берест, Пуголовок, 2016, с. 239-240) вирізняється експонат, який репрезентує один із рідкісних видів посуду, що в давнину побутував на теренах сучасної України, а саме – баклага (мал. 1). Згідно з матеріалами книги надходжень Охтирського музею цю посудину 2 листопада 1970 року передала на зберігання наукова співробітниця цього ж закладу З. Ф. Форова. На час фондування її було хронологічно атрибутовано як «фляга селянська» ХІХ століття. Походження експонату та місце виготовлення наразі невідомі.

Форма посудини – низький циліндр, округлий тулуб, плескатий, із незначною опуклістю однієї з поверхонь, інша поверхня – пласка. Посередині бічної поверхні зроблено канавку, вірогідно шляхом вдавлення пальцем. Шия вузька циліндрична, вінця трохи розхилені (незначна їх частина відбита). Обабіч тулуба прикріплено два маленькі вуха для підвішування (мал. 1).

Таку форму гончарі виготовляли шляхом витягування на гончарному крузі частини посудини, що мала вигляд циліндричної чаші з пласким дном. Окремо формували й доліплювали опуклу поверхню (Чміль, 2010, арк. 81). Місця з'єднання ретельно загладжували, наносили канавку на бічній поверхні. На наступному етапі виготовлення на крузі окремо формували шию, яку потім прикріплювали до тулуба у відповідному місці, де майстер прорізував округлий отвір. Вуха виготовляли з циліндричних джгутів глини й прикріплювали до бічної поверхні посудини, у верхній її частині.

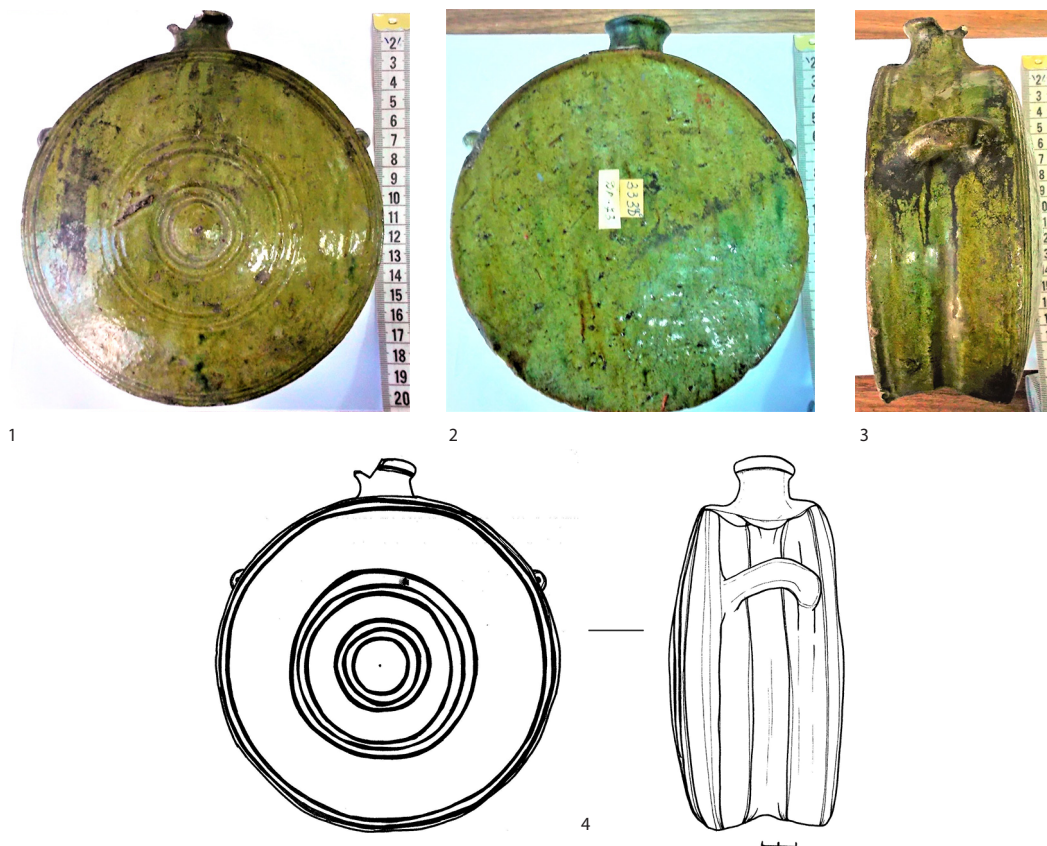
Далі посудину декорували. У місці з'єднання бічної та фронтальної частин нанесено ритовані лінії. Ритування концентричними та хвилястими лініями – характерна ознака баклаг, укритих зеленою поливою, що належать до аналізованого періоду. Профільну поверхню декоровано «циркульним» риткуванням: навколо її центру, де поставлено крапку, нанесено два потрійні ритовані кола. Таким чином, на фронтальній частині охтирської баклаги загалом наявні 9 ритованих ліній. У цьому випадку було використано гончарний інструмент – своєрідний циркуль – зв'язані мотузкою два «стеки», один із яких правив за ніжку в центрі кола, а іншим здійснювали обертання й наносили концентричні лінії.

Усю поверхню баклаги вкрито зелено-жовтою поливою. На зламі вінець помітно, що черепок темно-сірого кольору.

Розміри баклаги: діаметр тулуба – 18 см, висота шиї з вінцями – 2,9 см, діаметр вінець – близько 3,5-4,0 см, діаметр вуха – 2,0 см. На поверхні має численні дефекти, чорні плями, наявні незначні сліди зношення – потертості.

Баклага належить до другого типу посудин за типологією Лесі Чміль і датована ХVІІ століттям. Дослідниця характеризувала такі вироби як полив'яні посудини «у формі низького циліндра, одна сторона якого пласка, а інша опукла», із вухами та «канавкою посередині бічної поверхні», «з ритованим та штампованим орнаментом» (Чміль, 2010, арк. 81).

Укриті зеленою поливою баклаги були доволі поширеними впродовж пізнього середньовіччя – ранньомодерного часу в Європі, де їх продукували на теренах південної Німеччини (Schilling, 1478–1483). Відомі вони й на пам'ятках того часу в Білорусі, Румунії (Чміль, 2010, арк. 81-82). У Московії діяли центри, де виготовляли схожі посудини, відомі під назвою «фляги»

Мал. 1

Баклага (1-3) та її графічна реконструкція (4). Глина, полива, гончарний круг, ліплення, риткування, 20,9x18x~3,5-4,0d см. XVII століття. КЗ «Охтирський міський краєзнавчий музей», КН-3338/ДР-73. Фото Юрія Береста (1-3), малюнок Оксани Коваленко (4). Публікуються вперше

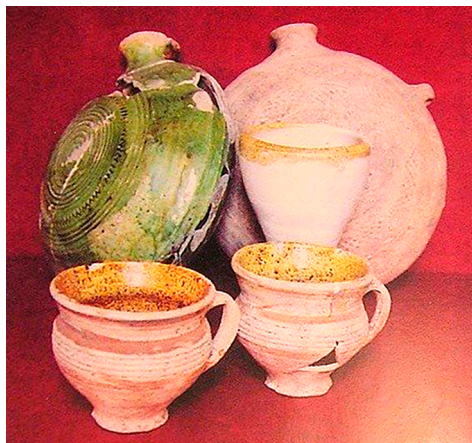
(Розенфельдт, 1968, табл. 18: 1-9; Гайдуков, Олейников, 2020).

Подібні посудини виявлено під час розкопок у Києві (Старий Арсенал, Михайлівський Золотоверхий монастир, Національний заповідник «Софія Київська») (Чміль, 2010, рис. 196: 3, 197: 1; Спорядження...). Нині ці посудини з розкопок зберігаються у фондах Національного музею історії України та Музею історії міста Києва (мал. 2, 3).

З розкопок Юрія Пуголова в Полтаві відома поки що єдина з-поміж полтавських

старожитностей баклага (мал. 4). Вона походить з об'єкта в межах фортеці, побудованою до 1708 року (Пуголов, Калашник, 2009, с. 58-60, рис. 39). Посудина має світло-рожевий колір черепка, нерівномірно вкрита світло-зеленою поливою, декорована на фронтальній та тильній поверхнях концентричними ритованими колами. До неї прикріплено невеликі вуха (Коваленко, 2018, с. 254-255).

Подібна до неї баклага нині експонується в Музеї археології Батурина (мал. 5), проте не має географічної й хронологічної

Мал. 2
Посуд із фондів Музею міста Києва.
Позаду – баклаги.
Глина, полива, гончарний круг, ліплення, ритування.
Київ. Верхнє місто. XVII–XVIII століття
(Чміль, 2010, рис. 196: 5)

Мал. 3
Баклага.
Глина, полива, гончарний круг,
ліплення, ритування.
Київ. Старий Арсенал. XVII століття
Національний музей історії України
(Спорядження...)

Мал. 4
Баклага.
Глина, полива, гончарний круг, ліплення,
ритування, 20x18,5 см.
Полтава. Кінець XVII – початок XVIII століття.
Розкопки Юрія Пуголова (Полтава, вул. Конституції, 4)
(Пуголов, Калашник, 2009, рис. 39)

Мал. 5
Баклага.
Глина, полива, гончарний круг, ліплення.
Батурин. XVII століття
(Коваленко, Ситий, 2008, вкл. 6)

прив'язки. Можливо, вона походить із розкопок Батуринової фортеці (Коваленко, 2018, вкл. 6).

Функціональне призначення подібних виробів – транспортування рідин. Такі баклаги підвішували, застосовуючи переплетені реміні (можливо, мотузки), які пропускали через невеликі вуха, прикріплені обабіч посудини (Спорядження...; Schilling, 1478–1483, р. 46, 58; Pforr, 1475–1482, р. 217) (мал. 6, 7). Отвір у них закривали дерев'яними заглушками конусоподібної форми, можливо, обмотаними тканиною.

Баклаги могли носити на ремінях через плече під час військових походів та піших мандрів (ред. Скрипник, 2011, с. 906). Подібний принцип носіння на плечі або на палиці, опертій на плече, та транспортне застосування баклаг широко відомі завдяки багаточисельним середньовічним європейським мініатюрам (мал. 6) (Schilling, 1478–1483, р. 46, 58; Feldflasche, р. 217). Вірогідно, баклаги XVII століття, які в давнину побутовували в Лівобережжі сучасної України, використовували аналогічно (мал. 7).

Під час дослідження охтирської й полтавської баклаг виявлено лише слабкі сліди потертостей на їхній поверхні та на вухах, що свідчить про нетривале використання посудин. Ймовірно, їх було придбано для побутових цілей та мало переміщували.

Іноді баклаги могли використовувати за іншим функціональним призначенням, наприклад, вони слугували порохівницями. Подібні випадки на українських землях є радше винятком, адже традиційний матеріал для козацьких порохівниць та натрусок – кістка, дерево та шкіра. Вторинним є їхнє використання як скарбничок. Подібний факт зафіксовано під час розкопок у Великому Новгороді, де баклагу із відбитою шиєю використано для тезаврації скарбу (Гайдуков, Олейников, 2020).

Походження подібного типу виробів остаточно не з'ясовано. Не викликає заперечень лише їх імпордне походження. Леся Чміль, розглядаючи цей тип та його поширення в Середній Наддніпрянщині, зауважила про їхнє східне кочівницьке походження (Чміль, 2010, арк. 82). До Гетьманщини потрапляли й вироби турецьких майстрів, зокрема мальовані баклаги з відомого гончарного центру Кютаг'я (Kutahya 18th). Саме останні вплинули на українське гончарство.

«Столови» баклаги, призначені для зберігання й розливання напоїв, інколи мали ніжки. Наприклад, козацька запорізька баклага XVIII століття з Дніпропетровського національного історичного музею (упоряд. Недяк, 2004, табл., с. 83). Подібна форма збереглася і в XIX столітті.

Упродовж XVIII століття можна зафіксувати своєрідну трансформацію форми, коли нібито відбувалося «злиття» форм невеликих тиквастих глечиків та баклаг в одну посудину (Украинское народное творчество, 1913, табл. III: 21) (мал. 8). Ще один варіант форми, який розвинувся в українському гончарстві упродовж XIX–XX століть на основі баклаг, – це «плесканець» – аналогічна за формою посудина, але із невеликими ніжками, оздоблена мальовкою. Близьким за формою, але не з суцільним, а з колоподібним тулубом, високою ніжкою-«копитцем» та носиком є також «куманець». В Охтирщині зафіксовано специфічну етнографічну назву для таких посудин – «охтирський глечик» (Пошивайло, 1993, с. 135).

Усі варіанти назв продовжували побутовувати до початку XX століття. Наприклад, ще 1901 року Микола Сумцов – відомий етнограф, дослідник Слобожанщини, здійснив етнографічну експедицію по Охтирському та частині Лебединського повітів, під час якої разом з іншими предметами для Археологічного

Мал. 6
Спосіб носіння баклаг (1)
за середньовічною мініатюрою
кінця XV століття (2) (Schilling, 1478–1483)

1

2

Мал. 7
Реконструкція розміщення ременів
для транспортування баклаги.
Малюнок Оксани Коваленко.
Публікується вперше

Мал. 8
«Пласка баклага»: посудина для зберігання
та розливання напоїв.
Глина, гончарний круг, ліплення.
Роменський повіт, Полтавщина.
Кінець XIX – початок XX століття

(Украинское народное творчество, 1913, табл. III, рис. 21)

з'їзду закупив баклагу: «*Были куплены и доставлены: 1) Для хаты, мебели и посуды: рисунки резьбы на окнах, сволок и проч., лампадка, оконная рама, матка, три скрини, коробки, тарелки, баклаг, глечики, ложки, замки*» (Сумцов, 1902, с. 56).

Таким чином, обмежена кількість матеріалів не дає можливість остаточно з'ясувати шляхи поширення баклаг, вкритих зеленою поливою, у Гетьманщині та Слобожанщині. Для цього необхідно застосувати значно більшу вибірку, що поки що залишається неможливим, а отже, питання потребує подальшого вивчення. Водночас, атрибуція баклаги з Охтирського міського краєзнавчого музею розширює ареал побутування в давнину маловідомих типів посуду на сучасних українських теренах і доповнює знання про гончарство й повсякденний побут ранньомодерного часу.

Відомі нині вкриті зеленою поливою глиняні баклаги з Гетьманщини та Слобожанщини датовано XVII століттям. Вони мають схожу плескату форму з опуклим фронтальним та опуклим або пласким тильним боками, поєднаними між собою за допомогою невисокого циліндра. Їх використовували для транспортування рідин. Посудини носили на плечі за допомогою ременя. Наявні посудини з ніжками або ніжкою-«*копитцем*», проте їхня форма й оздоблення значно відрізняються. Вірогідно, в українському побуті вони з'явилися у XVIII столітті й слугували столовими посудинами. Походження подібної форми в українському гончарстві є дискусійним питанням через територіальну поширеність баклаг, їх тривалий хронологічний час побутування та малочисельність саме на українських теренах.

- Берест, Ю. М. 2017. Бердиш з колекції Охтирського краєзнавчого музею. В: Титова, О. М. (ред.). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 26. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПіК, с. 122-123.
- Берест, Ю. М., Осадчий, Є. М. 2018. Сталевий нагрудник. В: Титова, О. М. (ред.). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 27. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПіК, с. 122-123.
- Берест, Ю. М., Пуголовок, Ю. А. 2016. Порохівниця козацької доби з фондів Охтирського краєзнавчого музею. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Феномен Більського городища – 2016*. Київ, Полтава: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПіК, с. 239-244.
- Гайдуков, П. Г., Олейников, О. М. 2020. *О находке монетного клада начала XVII в. при археологических работах на Софийской набережной в Великом Новгороде* [online]. Режим доступу: <https://www.archaeolog.ru/ru/press/articles/o-nakhodke-monetnogo-klada-nachala-xvii-v-pri-arkheologicheskikh-rabotakh-na-sofiyskoj-naberezhnoy-v-emmtl7> [Дата звертання: 10.05.2021].
- Городецький, П. Й. (ред.). 1970. *Словник української мови*. Т. 1: А-В. Київ: Наукова думка.
- Коваленко, В., Ситий, Ю. 2008. Батурин, відкритий археологами (частина І). В: Когут, З. (ред.). *Батуринська старовина*. Київ: Видавництво Олени Теліги, с. 97-145.
- Коваленко, О. 2018. *Гончарство Полтави XVIII століття*. Опішне: Українське Народознавство.
- Недяк, В. (упор.) 2004. *Україна – козацька держава*. Київ: ЕММА.
- Пошивайло, О. М. 1993. *Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України (Гетьманщина)*. Опішне: Українське Народознавство.
- Пуголовок, Ю. О., Калашник, Є. С. 2009. *Дослідження Полтавської фортеці: Старе місто*. Київ, Полтава: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПіК.
- Розенфельдт, Р. Л. 1968. Московское керамическое производство XII–XVIII вв. *Свод археологических источников*, Е1-39. Москва: Наука.
- Скрипник, Г. (ред.). 2011. *Історія українського мистецтва*. Т. 3. Київ: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнографії імені Максима Рильського.
- Спорядження, що використовувались під час війни та походу. Печерська сотня Київського реєстрового козацького полку* [online]. Режим доступу: <https://17c.org.ua/sporyadzhennya?> [Дата звернення 13.05.2021].
- Сумцов, Н. Ф. 1902. Очерки народного быта (Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии). В: Редин, Е. К. (ред.). *Сборник Харьковского историко-филологического общества*. Т. 13: Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда. Ч. II. Харьков: Типо-Литография «Печатное дело».
- Украинское народное творчество*. 1913. Серия VI: Гончарные изделия (Главнейшие формы). Выпуск 1: Типы украинской гончарной посуды. Полтава: Издание Кустарного склада Полтавского губернского земства.
- Чміль, Л. В. 2010. *Керамічний посуд Середньої Наддніпрянщини XVI–XVIII ст.* Дисертація кандидата історичних наук. Київ: Інститут археології НАН України.
- Feldflasche. Hafnerkeramik glasiert, um. 1600* [online]. Flickr. Режим доступу: <https://www.flickr.com/photos/ladypetronilla/6770134389/in/album72157629055486471> [Дата звертання: 10.05.2021].
- Kutahya 18th* [online]. Benaki Islamic Museum Greece. Режим доступу: http://www.ceramopolis.com/?attachment_id=2110 [Дата звернення: 12.05.2021].
- Pffor, A. 1475–1482. *Buch der Beispiele; Passionsgebet*. Schwaben [online]. Universitätsbibliothek Heidelberg. Режим доступу: <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg84/0445> [Дата звернення: 12.05.2021].
- Schilling D. 1478–1483. *Amtliche Berner Chronik*, Bd. 1 Bern [online]. E-codices – Handschriftenbibliothek der Schweiz. Режим доступу: <http://www.e-codices.unifr.ch/de/bbb/Mss-hh-10001/46/0/Sequence-47> [Дата звернення: 12.05.2021].

© Oksana Kovalenko

Candidate of History, associate professor,
Head of the Research Department of Archaeological Ceramology
of the Research Institute of Ceramology of the National Museum of Ukrainian Pottery.
ORCID ID 0000-0003-0980-2870.
kovksana@gmail.com (Opishne, Ukraine)

© Yuriy Berest

Researcher of the Public Institution
Okhtyrka City Local Lore Museum.
ORCID ID 0000-0003-3042-3816.
berestyurii75@gmail.com (Okhtyrka, Ukraine)

The Green-Glazed Clay Flasks of the 17th Century from the Hetmanship and Slobodian Ukraine

The clay flasks covered with green glaze, dated with the 17th century, found in the Hetmanate and Slobodian Ukraine, in the cities of Okhtyrka, Poltava, Kyiv, Baturyn are considered. Their consideration, the manufacturing technologies, the features of life and the transportation are carried out. Also, published clay flask of the 17th century from Okhtyrka. Among the archaeological materials of the 17-18th centuries, we can see the small type of vessel – flasks. As for use, it was as the personal flask for water or some other drink, but some of them were used as a container for a gunpowder.

Flasks were the imports. Turkish's vessels influenced to Ukrainian pottery: the name "baklaga" became established, and in the 19th and 20th centuries Ukrainian potters began to make a the vessel similar in shape – the so-called pleskanets.

Keywords: Ukrainian ceramology, archaeological ceramology, flask, vessel, glaze, pottery, 17th century, Poltava, Baturyn, Kyiv, Okhtyrka.

References:

- Berest, Yu. M. 2017. Berdysh z kolektsii Okhtyrskoho kraieznavchoho muzeiu. In: Tytova, O. M. (ed.). *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 26. Kyiv: Tsentr pam'iatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK, s. 122-123.
- Berest, Yu. M., Osadchyi, Ye. M. 2018. Stalevyi nahrudnyk. In: Tytova, O. M. (ed.). *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 27. Kyiv: Tsentr pam'iatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK, s. 122-123.
- Berest, Yu. M., Puholovok, Yu. A. 2016. Porokhivnytsia kozatskoi doby z fondiv Okhtyrskoho kraieznavchoho muzeiu. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Fenomen Bilskoho horodyshcha – 2016*. Kyiv, Poltava: Tsentr pam'iatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK, s. 239-244.
- Gaidukov, P. G., Oleinikov, O. M. 2020. *O nakhodke monetnogo klada nachala XVII v. pri arkhelogicheskikh rabotakh na Sofiiskoi naberezhnoi v Velikom Novgorode* [online]. Rezhim dostupu: <https://www.archaeolog.ru/ru/press/articles/o-nakhodke-monetnogo-klada-nachala-xvii-v-pri-arkheologicheskikh-rabotakh-na-sofiyskoy-naberezhnoy-v-emmtl7> [Data zvertannia: 10.05.2021].
- Horodetskyi, P. Y. (ed.). 1970. *Slovnyk ukrainskoi movy*. T. 1: A-V. Kyiv: Naukova dumka.
- Kovalenko, V., Sytyi, Yu. 2008. Baturyn, vidkryti arkhelohamy (chastyna I). In: Kohut, Z. (ed.). *Baturynska starovyna*. Kyiv: Vydavnytstvo Oleny Telihi, s. 97-145.
- Kovalenko, O. 2018. *Honcharstvo Poltav XVIII stolittia*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Nediak, V. (comp.) 2004. *Ukraina – kozatska derzhava*. Kyiv: EMMA.
- Poshyvailo, O. M. 1993. *Iliustrovanyi slovnyk narodnoi honcharskoi terminologii Livoberezhnoi Ukrainy (Hetmanshchyna)*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Puholovok, Yu. O., Kalashnyk, Ye. S. 2009. *Doslidzhennia Poltavskoi fortetsi: Stare misto*. Kyiv, Poltava: Tsentr pam'iatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK.
- Rozenfeldt, R. L. 1968. *Moskovskoe keramicheskoe proizvodstvo XII–XVIII vv. Svod arkhelogicheskikh istochnikov*, E1-39. Moskva: Nauka.

- Skrypyk, H. (ed.). 2011. *Istoriia ukrainskoho mystetstva*. T. 3. Kyiv: Instytut mystetstvoznavstva, folklorystyky ta etnohrafii imeni Maksyma Ryl'skoho.
- Sporiadzhennia, shcho vykorystovuvalos pid chas viiny ta pokhodu. Pecherska sotnia Kyivskoho reiestrovoho kozatskoho polku* [online]. Rezhym dostupu: <https://17c.org.ua/sporyadzhennya?> [Data zvernennia 13.05.2021].
- Sumtcov, N. F. 1902. Ocherki narodnogo byta (Iz etnograficheskoi ekskursii 1901 g. po Akhtyrskomu uezdu Kharkovskoi gubernii). In: Redin, E. K. (ed.). *Sbornik Kharkovskogo istoriko-filologicheskogo obshchestva*. T. 13: Trudy Kharkovskogo predvaritelnogo komiteta po ustroistvu XII arkheologicheskogo sezda. Ch. II. Kharkov: Tipo-Litografiia «Pечатnoe delo».
- Ukrainskoe narodnoe tvorchestvo*. 1913. Serii VI: Goncharye izdeliia (Glavneishie formy). Vypusk 1: Typy ukrainskoi goncharnoi posudy. Poltava: Izdanie Kustarnogo sklada Poltavskogo gubernskogo zemstva.
- Chmil, L. V. 2010. *Keramichni posud Serednoi Naddniproianshchyny XVI–XVIII st.* Dysertatsiia kandydata istorychnykh nauk. Kyiv: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy.
- Feldflasche. Hafnerkeramik glasiert, um. 1600* [online]. Flickr. Rezhym dostupu: <https://www.flickr.com/photos/ladypetronilla/6770134389/in/album72157629055486471> [Data zvernennia: 10.05.2021].
- Kutahya 18th* [online]. Benaki Islamic Museum Greece. Rezhym dostupu: http://www.ceramopolis.com/?attachment_id=2110 [Data zvernennia: 12.05.2021].
- Pforr, A. 1475–1482. *Buch der Beispiele; Passionsgebet*. Schwaben [online]. Universitätsbibliothek Heidelberg. Rezhym dostupu: <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg84/0445> [Data zvernennia: 12.05.2021].
- Schilling D. 1478–1483. *Amtliche Berner Chronik*, Bd. 1 Bern [online]. E-codices – Handschriftenbibliothek der Schweiz. Rezhym dostupu: <http://www.e-codices.unifr.ch/de/bbb/Mss-hh-I0001/46/0/Sequence-47> [Data zvernennia: 12.05.2021].

Отримано 02 вересня 2021
 Received September 02, 2021

Технологічні особливості гончарства роменської культури: сировина й матеріали

Здійснено огляд сировини й матеріалів, які використовували гончарі роменської культури. Археологічні джерела свідчать, що, обираючи місце для своїх городищ, сіверяни звертали увагу й на запаси глини в околицях, яку застосовували не тільки як сировину для гончарства, а й у будівельній справі. Для виготовлення посуду сіверяни використовували глини з кількома видами домішок, додавання яких було необхідним, оскільки покращувало пластичність, запобігало усадці, поліпшувало сушіння, випалювання та експлуатаційні показники глиняного посуду. Найбільш поширеною домішкою був шамот. Окрім нього, сіверяни додавали жорстку й пісок, але їх концентрація була менша порівняно з шамотом. Також у формувальній масі кераміки роменської культури відомі органічні домішки – мушлі й залишки рослин.

Ключові слова: українська керамологія, археологічна керамологія, Дніпровське Лівобережжя, роменська культура, сіверяни, кераміка, глина, формувальна маса.

Головною сировиною для виготовлення посуду в носіїв роменської археологічної культури була глина. Кераміка утворюється в результаті випалювання глинистої маси, що містить різні компоненти, наявні в сировині або ж додані майстром у процесі приготування формувальної маси для поліпшення пластичності глини. Для території Дніпровського Лівобережжя – основного ареалу роменської культури – характерні глини «*полтавського ярусу*» – строкаті й бурі. Цілком вірогідно, що, обираючи місце для майбутніх городищ, сіверяни звертали увагу й на запаси глини в околицях, які використовували не тільки як сировину для гончарства. Зокрема, глину широко застосовували в будівельній

справі. Сфера її використання була чітко визначеною. Передовсім, як обмазка, у тому числі й для замазування щілин між колодами зрубу, а також під час зведення між'ярусного перекриття та опалювальних пристроїв (Пуголовок, 2016, с. 157). Глина, яку використовували в будівництві та для гончарювання, повинна була мати однакові технологічні властивості: пластичність та ступінь отвердіння після випалювання. Сіверянські гончарі володіли знаннями про властивості глини, оскільки для виготовлення речей різного призначення використовували неоднакові глини або глини з різними домішками. Це простежується на прикладі печей, де нижню частину робили зі спондилової, а склепіння та «*вальки*» – із жовтої глини

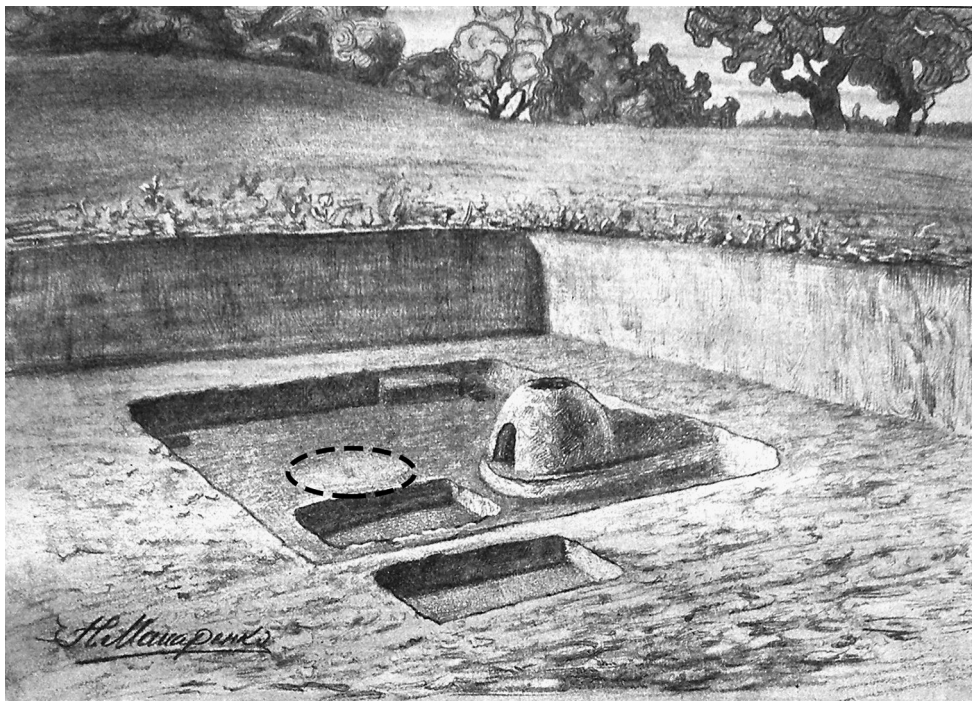
(Березовець, 1969, с. 171). Відповідно до матеріалів, зібраних Олександром Гуровим упродовж останньої чверті XIX століття, можна констатувати наявність придатної для гончарства глини поряд із поселеннями сіверян. Для прикладу, у басейні Ворскли дослідник зафіксував факти існування придатних (тією чи іншою мірою) глин для гончарювання поблизу Старих Санжар, Полтави, Опішного, Глинського та ін. (Гуров, 1888, с. 221-222). Поблизу або ж на території перелічених населених пунктів відомі поселення літописних сіверян. На Сіверському Дінці поклади глини, придатної для гончарства, на городищі поблизу с. Водяне, 2020 року виявила експедиція під керівництвом Володимира Колоди. Перше місцезнаходження такої глини було обстежено в межах північного двору городища, який у сіверянський час не використовувався. Шар цієї глини зафіксовано з глибини 0,70 м. Його протяжність – 53 м. Також за 0,5 км на схід від городища було виявлено друге місцезнаходження глини (Колода, 2020, арк. 20). Цілком можливо, що глину з цих родовищ сіверяни могли використовувати в гончарстві, однак для з'ясування цього факту необхідні спеціальні дослідження.

Відповідно до геологічних досліджень, для території розселення сіверян гончарною сировиною могли бути строкаті та бурі глини, тому, вірогідно, саме їх використовували для виготовлення посуду наприкінці VIII – на початку XI століття. Попри те, що спеціальні дослідження мінерального складу глин, які використовували сіверянські гончарі, не проводилися, усе ж наявні деякі свідчення про їхній склад. Наприклад, для кераміки з Глинського археологічного комплексу (Мале городище, Леваднюкова гора) зафіксовано наявність піску й оолітових включень природного бурого залізняку (Гейко, Литвиненко, 2001, с. 47). На городищі Водяне, за результатами петрографічного

аналізу, у формувальній масі переважає піщаниста, зі значною кількістю домішок, глина алювіального походження з абсолютно переважаючим кварцом (Корохіна, Колода, 2020, с. 94). Можливо, це вказує на те, що сировину добували не на одному родовищі, а на кількох поблизу поселень. До такої думки схиляє й той факт, що в межах одного поселення (напр.: Полтава, Опішненське городище) глиняний посуд виготовлено із глини різного складу. Однак для остаточного з'ясування цього питання необхідна серія мінералогічних і мікроморфологічних або ж генетичних аналізів відкладень та їх порівняння із мікроморфологією кераміки.

Для виготовлення посуду гончарям потрібно було приготувати формувальну масу, яка б складалася з однієї глини чи кількох, у поєднанні із природними домішками та штучними, які додано майстром. Про спеціальні запаси глини щодо пам'яток роменської культури відомостей небагато. Вірогідно, запас такої глини виявив Микола Макаренко в «землянці Е» (Макаренко, 1907, с. 64) (мал. 1). Про «...запаси глини з домішками шамоту, що часто трапляються в житлах (Волинцеве, Сосниця, Опішне)» (переклад з рос. – Ю. П.) йдеться в дисертаційному дослідженні Світлани Юренко (Юренко, 1982, арк. 144).

Деякий час глиною для гончарювання вважали так звані «конуси». Знахідки цих речей у житлах роменської культури є доволі поширеним явищем. Уперше на них звернув увагу Микола Макаренко після розкопок 1906 року. Описуючи знахідки із жител городища «Монастирище», дослідник зазначив: «Тут знайдено кілька штук конусоподібних глиняних виробів різної величини, круглих в основі, діаметр і висота яких майже не виходять за межі 2 вершків; бокова поверхня деяких з них часто має 2, 3 і 4 глибокі ямки, зручні для захоплення пальцями. Деякі мають

Мал. 1

Пляма глини в «землянці Б». За Миколою Макаренком (Макаренко, 1907, с. 63)

увігнуті основи, але частіше – прями. Ці конуси зазвичай не випалені, а якщо інколи піддавалися дії вогню, то в незначній мірі. Їх виймають із землі частіше в зруйнованому вигляді, але зміцнівши на повітрі, можуть протистояти легким ударам (переклад з рос. – Ю. П.)» (Макаренко, 1907, с. 64) (мал. 2). 1924 року дослідник ще раз виявив виробу такої форми на городищі «Монастирище», у житлі «В». У цій житловій споруді Микола Макаренко дослідив значну кількість різноманітних господарських ям, які пов'язував із технічними потребами певного виробництва: «В ямах X і Z (особливо в X) було знайдено багато уламків посуду, багато глини й де-кільки глиняних конусів з сирової невипаленої глини, також кусків у формі заготовлених грудок яйцеватої форми. Ця решта, як відомо,

становить собою приналежність колишніх керамічних майстерень» (Макаренко, 1925, с. 14). Згодом думку Миколи Макаренка про зв'язок мешканців цього житла із гончарним ремеслом підтримав Володимир Мавродін: «Землянка «В», розмірами 5х4,15 м, становить значний інтерес. Долівка її, здавалося б, суцільний хаос ям, але в них були виявлені глиняні конуси з невипаленої глини, чимало глиняного посуду, шматки глини, заготовлені для якихось виробів, що дало можливість М. Макаренку зробити висновок про належність цієї глини якомусь реміснику-гончарю» (переклад з рос. – Ю. П.)» (Мавродін, 2002, с. 89).

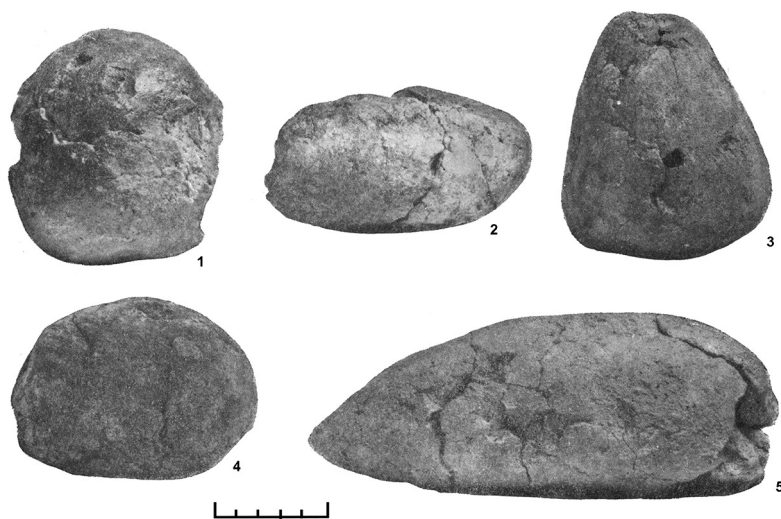
Однак таку інтерпретацію знахідок, особливо «конусів», із житла дослідники не прийняли беззастережно. Спираючись на матеріали власних розкопок городища

поблизу Опішного, Іван Ляпушкін заперечив зв'язок «конусів» із гончарним ремеслом: «Припущення, висловлене М. Макаренком, а згодом знову повторене В. В. Мавродіним, що конуси є не що інше, як заготовка глини для глиняних виробів, а землянка, в якій виявлено конуси, слугувала гончарною майстернею, не можна визнати вдалим передовсім тому, що в більшості випадків конуси трапляються у випаленому вигляді (переклад з рос. – Ю. П.)» (Ляпушкін, 1946, с. 124). Дійсно, такі знахідки Іван Ляпушкін виявив у трьох досліджених житлах, переважно в завалах печей або ж поруч. Більшість з них були випалені, однак у житлі № 2 виявлено вироби й без ознак випалювання. Дослідник запропонував версію, що такі конуси використовували як підставки для посуду в печі (Ляпушкін, 1946, с. 124) (мал. 3). Схожі вироби походять і з розкопок Гочевського городища. Усі вони пов'язані з певними теплотехнічними спорудами, в стінках яких і були виявлені (Единг, 1938, с. 143). Зрештою, у результаті досліджень Давида Бліфельда

Мал. 2
Глиняний «конус-вальок» з городища Монастирище.
За Миколою Макаренком (Макаренко, 1907, с. 64)

на Шестовицькому городищі, в одному із жител, було розкопано піч, у стінки та склепіння якої вмонтовано випалені грудки конусоподібної форми, діаметром до 0,15 м та довжиною 0,20 м. На думку дослідника, ці вироби були пов'язані винятково із печами, а припущення Миколи Макаренка, як і Івана Ляпушкіна, були безпідставними (Бліфельд, 1952, с. 126). Однак наступні дослідження на пам'ятках роменської культури дозволили розширити інформацію

Мал. 3
Типи глиняних «конусів-вальків» з городища Новотроїцьке. За Іваном Ляпушкіним (Ляпушкін, 1958, с. 54)

про місця знаходження глиняних «конусів-вальків». У матеріалах з розкопок Опішненського городища експедиція під керівництвом Олега Сухобокова такі вироби виявила і в господарських ямах. У п'яти з них глиняні вальки були виявлені цілими та фрагментарними (Сухобоков, Юренко, 1995, с. 34, 36, 38, 42). Отже, такі вироби є поширеними на багатьох пам'ятках роменської культури та попередньої – волинцевської. За відомими нині джерелами можна з'ясувати, що є вироби із більш-менш заглаженою поверхнею, а також ті, на яких є вдавлення різної глибини від пальців. За формою відомі овоїдні (яйцеподібні), округлі, конусоподібні, овальні. Вони мають сліди випалювання або ж вони відсутні. На поселеннях сіверян трапляються у вигляді скупчень або одиничних уламків. У більшості випадків їх знахідки приурочені до печей, розміщених у житлах: трапляються в стінках, склепінні або деструкціях печей, відомі знахідки і в господарських ямах. Таким чином, описану категорію речей не можна розглядати винятково як запаси глини для гончарювання. Цілком можливо, що такі вироби застосовували для ремонту печей, які в процесі експлуатації руйнувалися. Однак не слід відкидати, що серед загалу таких знахідок могли бути й такі, що були запасами підготовленої глини для виготовлення посуду. Адже Микола Макаренко звертав увагу на те, що деякі з конусів були невипаленими, і частину з них знайдено в господарській ямі (Макаренко, 1925, с. 14).

Утім, на городищах роменської культури трапляються знахідки невипаленої глини, яку можна розглядати як спеціально підготовлену сировину (Юренко, 1982, арк. 144). Прикладом таких запасів можуть бути знахідки з Новотроїцького городища. Серед досліджених розкопками житлових комплексів привертають увагу житла 3 та 44. Ці будівлі нічим не вирізнялися від

загалу досліджених на городищі, однак в їхніх котлованах було виявлено по три кулеподібні грудки глини з відбитками пальців на поверхні, що зберігалися у внутрішньожитлових господарських ямах. На думку дослідника, це був запас глини на випадок ремонту печі або фарбування стін (Ляпушкин, 1958, с. 55, 127). Залишки «липкої» глини червоного кольору, яку було знайдено в грудках (Ляпушкин, 1958, с. 108) або ж вона лежала окремим масивом (Ляпушкин, 1958, с. 112, 121, 129), було зафіксовано ще в чотирьох житлах. Згідно з етнографічними спостереженнями, населення околиць, де розташована пам'ятка, використовувало для обмазування стін та кладки печей глину з верхньої частини мису (майданчик городища), колір якої варіювався від темно-жовтого та коричневого до світло-сірого. Водночас, кольорові глини населення використовувало винятково для оздоблювальних робіт («побілка») (Ляпушкин, 1958, с. 15, 198). Однак свідчень про застосування глиняних побілок у роменському житловому будівництві вкрай мало (Пуголовок, 2016, с. 193-217). Одним із таких прикладів є житло 44 Новотроїцького городища (Ляпушкин, 1958, с. 127). Цілком можливо, що специфічного червонуватого кольору стіни набували не через побілку, а в результаті дії вогню. Але, не відкидаючи запропонованої версії про призначення цих куль, видається можливим запропонувати й іншу, за якою вони могли бути запасом сировини для гончарного виробництва (Пуголовок, 2020, с.103-109).

Вірогідно, що частину запасу глини для гончарювання було виявлено на городищі Свердловське-1 у Подесенні. У заповненні споруди 4 було виявлено овальний виріб із виразними відбитками грубої тканини та мотузки на поверхні. На думку дослідників, це була формувальна маса (Черненко, Кравченко, Луценко, 2020, с. 61).

Відповідно до етнографічних матеріалів, такі грудки глини на території Лівобережної України називали «куль», «куля», «галка», «галочка». Зазвичай, це велика округла грудка перебраної глини вагою 15-30 кг (Пошивайло, 1993, с. 30). За Іваном Ляпушкіним, ці грудки глини були розміром з «людську голову» (Ляпушкін, 1958, с. 199). Такі кулі можуть демонструвати одну зі стадій підготовки глини до гончарювання, перед якою добуту глину піддавали перепріванню, а потім перебирали, відкидаючи сторонні домішки (Пошивайло, 1993, с. 28-29). Використання таких куль практикується в середовищі сучасних гончарів. На користь того, що ці кулі підготовлені для подальшого використання для виготовлення посуду, свідчать, передусім, знахідки готових виробів. До них слід зарахувати горщики IV типу, які відрізняються від інших чистотою глини та характером випалювання. Їх колір варіюється від яскраво-червоного до чорного (Ляпушкін, 1958, с. 39). Знахідки глиняних куль є свідченням технологічного процесу, пов'язаного з гончарним виробництвом, на території городища, хоча, на думку Івана Ляпушкіна, посуд з городища, виготовлений на гончарному крузі, був винятково привізним, тоді як ліплений виготовляли на місці відповідно до потреб конкретної сім'ї (Ляпушкін, 1958, с. 221).

Отже, попри незначну кількість знахідок, усе ж можна стверджувати про здійснення певних операцій роменськими гончарями для підготовки формувальної маси. Поліпшення пластичності глин досягалося як природним, так і механічним шляхом. Добута глина вилежувалася просто неба, зазнавала впливу атмосферних опадів, дії сонячних променів та вітрів, температурних перепадів. Крім цього, майстри видаляли сторонні домішки. Підготовлена до формування чиста глина є досить масною

і має значну усадку. Тому до її складу вводили різні домішки. Відповідно до класифікації Анатолія Гейка, домішки поділяються на: збагачуючі – масні глини; опіснюючі – шамот, пісок, жорства, малопластичні глини; вигораючі – органіка (екскременти тварин і рослини) (Гейко, 2011, с. 68). Штучно додані домішки покращували пластичність, запобігали усадці, поліпшували сушіння, випалювання та експлуатаційні показники глиняного посуду. Наприклад, пісок, жорства, шамот зменшують пластичність глини, прискорюють процес усадки й сушіння. Під час випалювання виробу з такими домішками дають менше браку. Вони також подовжують час використання виробів у побуті (Гейко, 1995, с. 54). Щодо органічних домішок, то їх додавання покращує сушіння та випалювання посуду, особливо товстостінного.

Найбільш поширеною домішкою, яку використовували в роменському гончарстві, був шамот. Його отримували внаслідок подрібнення уламків ліпленого посуду, що вийшов з використання. Широке застосування шамоту було пов'язане з тим, що фрагменти битої кераміки досить часто були в розпорядженні гончаря. Крім цього, за своїм походженням він був близьким до глиняної маси, адже сам був виготовлений із глини. У зв'язку з тим, що шамот має значну кількість граней, він добре поєднується з глиною, що поліпшує якість посуду. Навіть у незначній кількості доданий шамот змінював властивості глини. Це проявлялося в стійкості глини до осідання в процесі формування виробу. Використання винятково дрібного шамоту впливало на міцність, однак знижувало термічну стійкість посуду (Гейко, 2011, с. 69). Цілком імовірним є те, що сіверянські гончарі знали про такі властивості формувальної маси й додавали шамот різної величини, надаючи перевагу включенням середнього та великого розміру.

Це спостерігається наприклад, за матеріалами з Полтави, Водяного, Донецького городища. Концентрація шамоту у формувальній масі кераміки з городища Водяного становить 1:4 (перша цифра – шамот, друга – глина), розмір включень шамоту – до 0,5 см (Корохіна, Колода, 2020, с. 94).

Наступною домішкою, яка фіксується у формувальній масі кераміки роменської культури, є пісок. Пісок є крихкою осадовою породою. Його поділяють на великозернистий (розмір зерен 1-0,5 мм), середньозернистий (0,5-0,25 мм), дрібнозернистий (0,25-0,1 мм) й тонкозернистий (менше 0,1 мм) (Вовк, 2012, с. 309). Тонкозернистий пісок фіксується в складі глин як домішка природного походження. Річковий пісок має зерна округлої форми, тоді як добутий у кар'єрах характеризується зернами з гострими краями. Великої концентрації піску у формувальній масі роменського посуду не зафіксовано. Вірогідно, це пов'язано зі зміною фізичних властивостей такої формувальної маси. Відповідно до експериментальних спостережень Анатолія Гейка, було з'ясовано, що введення в глину значної кількості піску призводить до того, що поверхня виробу сильно пропускає воду. Окрім того, такий посуд збільшувався у вазі. Також автор експерименту зазначив, що використання глин із високим природним вмістом піску викликало труднощі у виготовленні великого за розміром посуду, непросушені стінки якого постійно «осідали» (Гейко, 2011, с. 70). Така ситуація простежувалася й тоді, коли пісок було введено у формувальну масу штучно. Тому місцеві гончарі зрідка використовували пісок як домішку під час виготовлення посуду. Однак у формувальній масі глиняної обмазки та вальків з печей, що походять з городища Водяне, було виявлено більшу концентрацію піску, аніж у формувальній

масі посуду (Корохіна, Колода, 2020, с. 98). Водночас, визначення характеру одномінерального (кварцового) піску, концентрація якого у формувальних масах невелика, є досить проблемним моментом у петрографічних дослідженнях. Вірогідно, сіверянські гончарі могли вводити такий описювач у формувальну масу в незначній концентрації разом із шамотом та органікою.

Крім шамоту та піску, до описюючих домішок належить жорства – подрібнене каміння. Виходи природного каміння зафіксували на берегах річок Дніпровського Лівобережжя, до яких тяжіли й поселення роменської культури. Однак використання жорстви у формувальній масі посуду сіверян не мало значного поширення й вірогідно могло залежати від різних чинників: наявність такого ресурсу, традиція тощо. У незначній кількості домішки жорстви простежено в посуді з Донецького городища (Дяченко, 1988, с. 49), а для городища Свердловське-1 у Подесенні автори розкопок зафіксували наявність жорстви як однієї зі складових формувальної маси, разом із шамотом та органікою (Черненко, Кравченко, Луценко, 2020, с. 61).

Як уже зазначалося, пісок, жорства й шамот запобігали зменшенню розмірів посуду під час сушіння й випалювання, підвищували його вогнестійкість, що було необхідним насамперед для кухонного посуду. Найкращими для формувальної маси були великозернисті домішки, однак через них могли утворюватися тріщини в стінках посуду. Відповідно до експериментальних досліджень ліпленого посуду, Анатолій Гейко з'ясував, що поверхню посуду з такими домішками важко було загладжувати й неможливо лискувати. Власне, великозернисті домішки трапляються в стінках переважної більшості глиняних горщиків, які мали шерехату поверхню.

Вигоряючі домішки, що фіксуються у формувальній масі кераміки сіверян, представлено різними органічними рештками. До таких домішок належать екскременти тварин, товчені мушлі, а також полова, трава, подрібнена солома, зерна злакових культур.

Найменш поширеною домішкою, напевне, були мушлі. Про таку домішку у формувальній масі роменської кераміки зазначив Борис Шрамко. У гончарному комплексі з одного із розкопаних ним жител («Н») на городищі Водяне було виявлено додавання товчених мушель до формувальної маси, заодно із шамотом та піском (Шрамко, 1951, арк. 26). Щоправда, у зразках кераміки з цього ж городища, які проаналізовано в статті Анастасії Корохіної та Володимира Колоди, мушлі у формувальній масі не виявлено (Корохіна, Колода, 2020).

Досить часто в кераміці сіверян фіксують рослинні домішки. Відомо, що додавання різноманітних рослинних домішок під час приготування формувальної маси практикувалося в середовищі давнього населення України зі стійкими землеробськими традиціями з доби неоліту. Рештки таких домішок фіксують в обмазці, а також на глиняних виробих побутового та культового призначення. В європейській археології дослідження з виявлення та вивчення рослин у кераміці тривають уже понад сто років. Наукова цінність відбитків рослин у глині як історичного джерела була цілком обґрунтована після досліджень на території Британських островів, Скандинавії та Близького Сходу. Остання чверть ХХ століття особливо прикметна розробкою методів отримання відбитків рослин з кераміки або запеченої глини (мал. 1) та подальшим вдосконаленням методів польових і лабораторних аналізів для роботи з гончарним матеріалом (Пуголовок, 2015, с. 156). У вітчизняній

археологічній науці інтерес до цього аспекту вивчення давньої кераміки досі не став цілеспрямованим. На початку ХХ століття археологи звертали увагу на пустоти в кераміці, в яких вони слушно вбачали зерна рослин. Першість у цьому, вірогідно, належить Миколі Макаренку. Його методичні підходи в цьому питанні заклали, зокрема, основу наступних досліджень домішок та їх ролі в складі формувальної маси. Саме він уперше за допомогою збільшувального скла помітив, що, *«крім шамота, в одному з великих уламків... була свого часу покладена в великій кількості домішка якогось зерна... яке під час опалення вигоріло, залишивши після себе правильної форми пустоти з дуже гладенькими стінками, на яких помітна (в дуже збільшене шкло) структура поверхні погорілого зерна... Керамічний посуд таким чином робився значно легший і потребував менше огневої енергії»* (Макаренко, 1925, с. 15). Надалі дослідники лише спорадично звертали увагу на відбитки рослин на глиняних виробих. Лише від середини 1970-х років в Україні почалося планомірне вивчення рослинних домішок та їх відбитків у глиняних виробих (Пуголовок, 2015, с. 157-158). У статті, написаній у співавторстві з Надією Кравченко, Галина Пашкевич виділила шляхи потрапляння зернівок до формувальної маси глиняних виробів, а також обґрунтувала необхідність цілеспрямованого пошуку таких матеріалів (Кравченко, Пашкевич, 1985, с. 177, 179). Виділені дослідницею фактори потрапляння рослин у глини стосувалися передусім посуду й пластики. За її спостереженнями, рослинні залишки додавали у формувальну масу з технологічною й ритуальною метою, випадково або ж використовували як підсіпку під сировину (Кравченко, Пашкевич, 1985, с. 179; Пашкевич, 2001, с. 70-71). Згодом, на підставі виготовлення експериментальних зразків кераміки, Галина

Пашкевич та Анатолій Гейко з'ясували, що підсипка під посуд, особливо проса, полегшувала обертання виробу навколо своєї осі (Пашкевич, Гейко, 1998, с. 39).

Нині виділено кілька способів застосування рослинних домішок у глині. Такі випадки пов'язують з будівельною справою та гончарством.

У будівельній сфері рослини використовували в глиняній масі, якою обмазувалися стіни та між'ярусне перекриття в житлах. З сакральною складовою будівельного процесу варто пов'язувати додавання в конструкції печей зернівок культурних рослин.

Для гончарства зафіксовано кілька факторів, завдяки яким рослинні залишки потрапляли у формувальну масу. Перший з них є суто практичним і вкладається в рамки технології виготовлення кераміки. Використання домішок сприяло зменшенню усадки формувальної маси, а також позитивно впливало на процеси сушіння та випалювання глиняних виробів (Бобринский, 1978, с. 101-102). Другий напрямок потрапляння рослинних домішок теж належить до практичної сфери й стосується використання зерна як підсипки під донец посудини. Для деяких культур відомі випадки використання рослин для декору посуду (Reitz, Shackley, 2012, p. 209). До четвертого напрямку застосування рослинних домішок належить навмисне додавання зернівок культурних рослин, що пов'язується з культовою складовою, яка займала не останнє місце в землеробській магії осілого населення. Однак необхідно зауважити, що, на думку дослідників технології гончарства, виділення чітких критеріїв для виокремлення природних чи штучних органічних домішок у давній кераміці нині неможливе. Виявлення цих критеріїв повинно вирішуватися відповідно

до кожного з типів цих домішок (Цетлин, 1999, с. 120). Значна концентрація домішок рослинного походження фіксується у формувальній масі жаровень.

Таким чином, гончарі роменської культури були обізнані з властивостями глини. Обираючи місце для своїх городищ, сіверяни звертали увагу й на запаси глини в околицях, яку використовували не тільки як сировину для гончарства, а й у будівельній справі. Сіверянські майстри знаходилися на етапі, який прикметний використанням глини як основної вихідної сировини, а кількість непластичних домішок зменшувалася: їх об'єм складав одну частину на дві-чотири і більше частин глини (Бобринский, 1978, с. 67). Додавання домішок було необхідним, оскільки підготовлена до формування чиста глина є досить масною і має велику усадку. Домішки покращували пластичність, запобігали усадці, поліпшували сушіння, випалювання та експлуатаційні показники глиняного посуду. Це повною мірою стосується піску, жорстви й шамоту. Найбільш поширеною домішкою, яку використовували сіверяни, був шамот. Це були переважно великозернисті домішки, через які часто утворювалися тріщини в стінках посуду, а його поверхня була шерехатою. Крім шамоту, відомі випадки додавання жорстви та піску, але їх концентрація була меншою порівняно з шамотом. Органічні домішки відомі також у формальній масі роменського посуду. Трапляються мушлі та залишки рослин. Глини з органічними домішками застосовували в будівельній справі та під час зведення/ремонту печей. Полова, зернівки чи стебла злакових потрапляли в побутовий посуд випадково. Утім, є деякі знахідки, до формувальної маси яких спеціально додавали такі домішки.

- Березовець, Д. Т. 1969. *Сіверяни (перед утворенням Київської держави)*. Дисертація к. і. н. Інститут археології АН УРСР.
- Бліфельд, Д. І. 1952. Дослідження в с. Шестовиця. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 3, с. 123-130.
- Бобринский, А. А. 1978. *Гончарство Восточной Европы*. Москва: Наука.
- Вовк, В. М. 2012. *Геологічний словник: для студентів вищих навчальних закладів*. Кіровоград: КОД.
- Гейко, А. В. 1995. Технологія виготовлення кераміки лісостеповим населенням в скіфську епоху. В: *Древние культуры и цивилизации Восточной Европы*. Матеріали III Міжнародної конференції студентів і молодих учених. Одеса: Издание Одесского государственного университета, с. 54-55.
- Гейко, А. 2011. *Гончарство населення скіфського часу Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя*. Полтава: ТОВ «АСМІ».
- Гейко, А. В., Литвиненко, Т. М. 2001. До питання про визначення температури випалювання посуду роменської культури. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1 (9), с. 47, 48.
- Гуров, А. В. 1888. *Геологическое описание Полтавской губернии: Отчет Полтавскому губернскому земству*. Харьков: тип. М. Ф. Зильберберга, издание Полт. губ. земства.
- Дяченко, А. Г. 1988. *Источниковедческий анализ древней керамики с применением методов математической статистики*. Белгород.
- Колода, В. В. 2020. *Звіт про роботу на городищі в с. Мохнач Зміївського району Харківської обл. у 2019 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. е.
- Корохіна, А. В., Колода, В. В. 2020. Петрографічний аналіз кераміки городища Водяне. *In Sclavenia terra*, 3, с. 88-102.
- Кравченко, Н. М. Пашкевич, Г. А., 1985. Некоторые проблемы методики палеоботанических исследований (по материалам Обуховской территориальной группы памятников I тыс. н. э.). В: Генинг, В. Ф. (отв. ред.) *Археология и методы исторических реконструкций*. Киев: Наукова думка, с. 177-190.
- Ляпушкин, И. И. 1946. Матеріали к изучению юго-восточных границ восточных славян. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, XII, с. 117-127.
- Ляпушкин, И. И. 1958. Городище Новотроицкое. О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства. *Матеріали и исследования по археологии СССР*, 74.
- Мавродин, В. В. 2002. *Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV века)*. Санкт-Петербург: Наука.
- Макаренко, Н. 1907. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губ. в 1906 г. *Известия Императорской Археологической Комиссии*, 22, с. 38-90.
- Макаренко, М. 1925. Городище «Монастирище». *Наукові записки історичної секції ВУАН за 1924 р.*, т. 19, с. 3-23.
- Пашкевич, Г. 2001. Про можливості палеоботаничних досліджень при вивченні викопної кераміки (за матеріалами ранньоскіфських пам'яток Лівобережжя України). *Український керамологічний журнал*, 1, с. 70-73.
- Пашкевич, Г. О., Гейко, А. В. 1998. Палеоеотнотанічні дослідження та деякі питання виготовлення кераміки скіфського часу з Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1-2, с. 38-40.
- Пошивайло, О. 1993. *Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України: Гетьманщина*. Опішне: Українське Народознавство.
- Пуголовк, Ю. О. 2015. Археологічна кераміка в сучасних палеоеотнотанічних дослідженнях в Україні (деякі питання історіографії). *Полтавський краєзнавчий музей*. Збірник наукових статей, X, с. 156-163.
- Пуголовк, Ю. 2016. *Будівельна справа літописних сіверян*. Опішне: Українське Народознавство.
- Пуголовк, Ю. О. 2020. Організація виробництва кераміки на поселеннях літописних сіверян. *In Sclavenia terra*, 3, с. 103-109.
- Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. 1995. *Опошнянское городище (по материалам археологических исследований 1975 г.)*. Полтава: ВЦ «Археологія».
- Цетлин, Ю. Б. 1999. Основные направления и подходы к изучению органических примесей в древней керамике. В: Бобринский, А. А. (ред.). *Актуальные проблемы изучения древнего гончарства*. Самара: Издательство СамГПУ, с. 110-140.
- Черненко, О. Є., Кравченко, Р. А., Луценко, Р. М. 2020. Матеріали роменської культури із досліджень городища Свердловське-1 в 2014–2018 рр. *In Sclavenia terra*, 3, с. 46-72.
- Шрамко, Б. А. 1951. *Отчет о работе Северско-Донецкой скифской археологической экспедиции ХГУ в 1951 г.* Науковий архів Музею археології Харківського національного університету імені Василя Каразіна, ф. 1, оп. 1, спр. 3.

- Эдинг, Д. 1938. Экспедиционные работы московских археологов в 1937 г. *Вестник древней истории*, 1 (2), с. 139-145.
- Юренко, С. П. 1982. *Днепровское лесостепное Левобережье в VII–VIII вв. н. э. (волынецовская культура)*. Диссертация к. и. н. Институт археологии АН УССР.
- Reitz, E., Shackley, M. 2012. *Environmental Archaeology*. New York: Springer.

© **Yurii Puholovok**

Candidate of History,
Senior Researcher of the Ceramology Institute –
the branch of the Ethnology Institute
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Leading Researcher of the National Museum of Ukrainian Pottery.
ORCID ID 0000-0002-7610-8005.
yurii.puholovok@gmail.com (Opishne, Ukraine)

Technological Peculiarities of the Pottery Craft of the Romny Culture: Source Base and Materials

The article reviews the raw materials used by the Romny culture potters. Archaeological sources indicate that choosing a place for their settlements, the Siverians paid attention to the clay reserves in the area. Clay was used not only as a raw material for pottery, but also in building craft. The Siverians potters were at a stage marked by the use of clay as the main ascending raw material, and the amount of non-plastic impurities decreased. The addition of impurities was necessary, as prepared for the formation of pure clay is quite oily and has a large shrinkage. Impurities improved ductility, prevented shrinkage, improved drying, firing and performance of pottery. This fully applies to sand, hardness and fireclay. The most common impurity used by Siverians was grog. These were mostly coarse-grained impurities. They often contributed to the formation of cracks in the walls of the vessel. In addition to grog, there are cases of adding grus and sand, but their concentration is lower compared to grog. Organic impurities are also known in the molding mass of Romny vessels. There are shells and plant remain. Clays with organic impurities were used in building craft and during the construction/repair of kilns. Flours, grains or stalks of cereals got into household pottery by accident.

Keywords: Ukrainian ceramology, archaeological ceramology, Dnieper Left Bank, Romny culture, Siverians, ceramics, clay, molding mass.

References:

- Berezovets, D. T. 1969. *Siveriany (pered utvorenniam Kyivskoi derzhavy)*. Dysertatsiia k. i. n. Instytut arkeolohii AN URSR.
- Blifeld, D. I. 1952. Doslidzhennia v s. Shestovytsia. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 3, s. 123-130.
- Bobrinskii, A. A. 1991. *Goncharnye masterskie i gorny Vostochnoi Evropy (po materialam II–V vv. n. e.)*. Moskva: Nauka.
- Vovk, V. M. 2012. *Heolohichni slovnyk: dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv*. Kirovohrad: KOD.
- Heiko, A. V. 1995. Tekhnolohiia vyhotovlennia keramiky lisostepovym naselenniam v skifsku epokhu. In: *Drevnie kul'tury i tsivilizatsii Vostochnoi Evropy*. Materialy III Mezhdunarodnoi konferentsii studentov i molodykh uchenykh. Odessa: Izdanie Odesskogo gosudarstvennogo universiteta, s. 54-55.
- Heiko, A. 2011. *Honcharstvo naselennia skifskoho chasu Dniprovskoho Lisostepovoho Livoberezhzhia*. Poltava: TOV «ASMI».
- Heiko, A. V., Lytvynenko, T. M. 2001. Do pytannia pro vyznachennia temperatury vypaliuvannia posudu romenskoj kul'tury. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, s. 47-48.
- Gurov, A. V. 1888. *Geologicheskoe opisanie Poltavskoi gubernii: Otchet Poltavskomu gubernskomu zemstvu*. Kharkov: tip. M. F. Zilberberga, izdanie Polt. gub. zemstva.
- Dyachenko, A. G. 1988. *Istochnikovedcheskij analiz drevnej keramiki s primeneniem metodov matematicheskoi statistiki*. Belgorod.

- Koloda, V. V. 2020. *Zvit pro robotu na horodyshchi v s. Mokhnach Zmiivskoho raionu Kharkivskoi obl. u 2019 r.* Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii NAN Ukrainy, f. e.
- Korokhina, A. V., Koloda, V. V. 2020. Petrohrafichniy analiz keramiky horodyshcha Vodiane. *In Sclavenia terra*, 3, s. 88-102.
- Kravchenko, N. M. Pashkevich, G. A. 1985. Nekotorye problemy metodiki paleobotanicheskikh issledovaniy (po materialam Obukhovskoi territorialnoi grupy pamiatnikov I tys. n.e.). In: Gening, V. F. (ed.). *Arkheologiya i metody istoricheskikh rekonstruksii*. Kiev: Naukova dumka, s. 177-190.
- Liapushkin, I. I. 1946. Materialy k izucheniiu iugo-vostochnykh granits vostochnykh slavian. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*, XII, s. 117-127.
- Liapushkin, I. I. 1958. Gorodishche Novotroitskoe. O kulture vostochnykh slavian v period slozheniia Kievskogo gosudarstva. *Materialy i issledovaniia po arkeologii SSSR*, 74.
- Mavrodin, V. V., 2002. *Ocherki istorii Levoberezhnoi Ukrainy (s drevneishikh vremen do vtoroi poloviny XIV veka)*. Sankt-Peterburg: Nauka.
- Makarenko, N. 1907. Otchet ob arkeologicheskikh issledovaniakh v Poltavskoi gub. v 1906 g. *Izvestiia Imperatorskoi Arkheologicheskoi Komissii*, 22, s. 38-90.
- Makarenko, M. 1925. Horodyshche «Monastyryshche». *Naukovi zapysky istorychnoi sekcii VUAN za 1924 r.*, t. 19, s. 3-23.
- Pashkevych, H. 2001. Pro mozhlyvosti paleobotanichnykh doslidzhen pry vyvchenni vykopnoi keramiky (za materialamy rannoskifskyykh pamiatok Livoberezhzhia Ukrainy). *Ukrainskyi keramolohichnyi zhurnal*, 1, s. 70-73.
- Pashkevych, H. O., Heiko, A. V. 1998. Paleoetnobotanichni doslidzhennia ta deiaki pytannia vyhotovlenniia keramiky skifskoho chasu z Dniprovskoho Lisostepovoho Livoberezhzhia. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1-2, s. 38-40.
- Poshyvailo, O. 1993. *Iliustrovanyi slovnyk narodnoi honcharskoi terminolohii Livoberezhnoi Ukrainy: Hetmanshchyna*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Puholovok, Yu. O. 2015. Arkheolohichna keramika v suchasnykh paleoetnobotanichnykh doslidzhenniakh v Ukraini (deiaki pytannia istoriohrafii). *Poltavskiy kraieznavchyy muzei*. Zbirnyk naukovykh statei, X, s. 156-163.
- Puholovok, Yu. 2016. *Budivelna sprava litopysnykh siverian*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Puholovok, Yu. O. 2020. Orhanizatsiia vyrobnytstva keramiky na poselenniakh litopysnykh siverian. *In Sclavenia terra*, 3, s. 103-109.
- Sukhobokov, O. V., Iurenko, S. P. 1995. *Oposhnianskoe gorodishche: po materialam arkeologicheskikh issledovaniy 1975 g.* Poltava: Arkheolohiia.
- Tsetlin, Iu. B. 1999. Osnovnye napravleniia i podkhody k izucheniiu organicheskikh primesei v drevnei keramike. In: Bobrinskii, A. A. (ed.). *Aktualnye problemy izucheniia drevnego goncharstva*. Samara: Izdatel'stvo SamGPU, s. 110-140.
- Chernenko, O. Ye., Kravchenko, R. A., Lutsenko, R. M. 2020. Materialy romenskoj kultury iz doslidzhen horodyshcha Sverdlovskoe-1 v 2014–2018 rr. *In Sclavenia terra*, 3, s. 46-72.
- Shramko, B. A. 1951. *Otchet o rabote Seversko-Donetskoi skifskoi arkeologicheskoi ekspeditsii KhGU v 1951 g.* Naukovyi arkhiv Muzeiu arkeolohii Kharkivskoho natsionalnogo universytetu imeni Vasylia Karazina, f. 1, op. 1, spr. 3.
- Eding, D. 1938. Ekspeditsionnye raboty moskovskikh arkeologov v 1937 g. *Vestnik drevnei istorii*, 1 (2), s. 139-145.
- Iurenko, S. P. 1982. *Dneprovskoe lesostepnoe Levoberezhie v VII–VIII vv. n. e. (volyntsevskaja kultura)*. Dissertatsiia k. i. n. Institut arxeologii AN USSR.
- Reitz, E., Shackley, M. 2012. *Environmental Archaeology*. New York: Springer.

Отримано 25 березня 2021

Received March 25, 2021

Глиняний посуд у поховально-поминальній обрядовості лісостепового населення скіфського часу Дніпровського Лівобережжя

Розглянуто використання глиняного посуду в поховальних та поминальних обрядах населення скіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя. Простежено, що вироби місцевого та імпортного походження були досить частою знахідкою в насипах курганів, а також у ровах, що їх оточували. Ці глиняні артефакти пов'язані з очисними ритуалами, напутніми дарами й тризною.

Ключові слова: українська керамологія, археологічна керамологія, скіфський час, поховання, поховально-поминальні обряди, глиняний посуд, Дніпровське Лісостепове Лівобережжя.

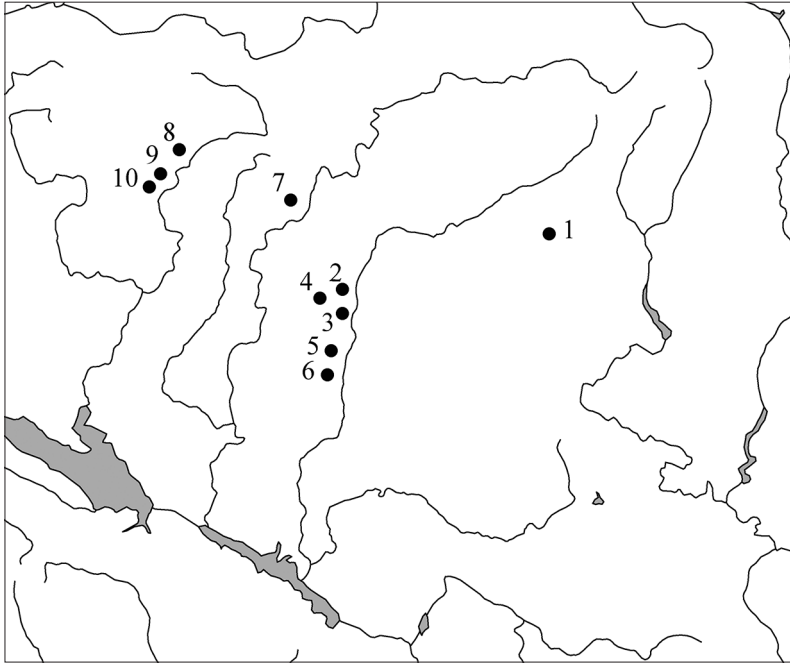
Однією з головних подій у житті наших предків була смерть. Саме після смерті близькі, родичі покійного, члени колективу, в якому він жив, проводили поховально-поминальні обряди, які були розтягнуті в часі. Лісостепове й степове населення, яке проживало на території сучасної України в скіфський час, вірило в потойбічне життя, використовувало очисні ритуали щодо померлих, здійснювало поминальні учти тощо. Деякі з цих обрядодій, які проводили в давнину, досить чітко відстежуються під час археологічних досліджень. Сучасні розкопки засвідчують, що впродовж VII–IV століть до н. е. у Лісостепу України існував здебільшого звичай трупопокладення, коли у викопану могильну яму поміщали покійника разом із супровідним інвентарем. Окрім того, над могильною ямою могли насипати курганний земляний насип, а навколо нього нерідко

простежується рів. Кількість виявлених поховань у ґрунтових могильниках набагато менша, і вони досить бідні на знахідки, тому їх характеристику в цій статті не подано.

Вивченням поховальної обрядовості, у якій задіяно глиняні вироби, тією чи іншою мірою займалися чимало науковців, серед яких – Галина Ковпаненко, Світлана Бессонова, Сергій Махортих, Костянтин Пеляшенко та інші.

Узагальнюючи дослідження пам'яток скіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя (мал. 1), можна виокремити певні елементи тогочасної поховально-поминальної обрядовості, у якій використовували глиняні посудини не лише як супровідний інвентар, що знаходився безпосередньо поряд із померлим.

Поданих далі прикладів не так багато (додаток 1), але слід зважати не лише на кількість розкопаних за більш ніж 150

Мал. 1

Могильники скіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя, матеріали з яких використано в дослідженні: Басейн річки Ворскла: 1 – Куп'євахівський; 2 – некрополі Більського городища: Перещепинський, Скоробір, Марченківський, Перемерки, Більський «А», Більський «Б»; 3 – Олешинський; 4 – Василівський, 5 – Малотростянецький; 6 – Тарановоярський; басейн річки Псел: 7 – Броварківський; басейн річки Сула: 8 – Герасимівський; 9 – Попівський; 10 – Ярмолинський

років у цьому регіоні курганів, а й на те, що більшість із них у давнину були пограбовані, а також на методику розкопок та кваліфікацію археологів кінця ХІХ – першої половини ХХ століття. Це стосується і якості тогочасних публікацій матеріалів розкопок.

Найчастіше в Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі фіксуються обряди очищення вогнем, зокрема місця спорудження насипу кургану, могильної ями для померлого. У середовищі місцевого населення були й ритуальні жертви, поминальні обряди, так звані тризни, під час яких використовували глиняний посуд місцевого виготовлення або привізний. Очевидно, ці обряди були також пов'язані не тільки з культом предків, а й із землеробськими культами родючості.

Глиняні вироби трапляються в залишках багать, розміщених і на краю могильної ями або на її дерев'яному переkritті чи на викинутій із неї землі. Після проведення обряду, під час спорудження насипу кургану, посуд засипали землею.

Очисні обряди й глиняний посуд у вогнищах і зольниках.

Іноді під час розкопок археологи виявляють, що перед здійсненням поховання відбувалося спалювання трави, що спостерігалось на всій стародавній поверхні, де зводили могильну споруду. Зокрема, сліди спалювання трави знайдено в кургані № 5 Броварківського некрополя, під викидом з могили, тобто цей процес відбувався до викопування могили (Гавриш, 1998, с. 31). Випалювання робили навесні

або восени, коли трава була сухою, і воно не пов'язане із ритуальними діями.

Очевидно, сліди очисних обрядів у вигляді багать на тогочасній денній поверхні, на якій потім було споруджено насипи курганів, знайдено на Олефірщинському (курган № 13) та Василівському (курган № 1) могильниках (Кулатова, Луговая, Супруненко, 1993, с. 28, 63) та на інших пам'ятках. Залишки вогнищ виявлено й на глиняному викиді із могильної ями кургану № 2/2002 Перещепинського могильника (Кулатова, Супруненко, 2010, с. 107).

Слідами очисних обрядів обкурювання поховальних споруд, а можливо, і тіла померлого, можна вважати й скупчення попелу від багаття без інших знахідок, виявлене безпосередньо біля самої могильної ями. Наприклад, подібний факт зафіксовано на Скоробірському некрополі, біля північно-західного кута могили, у кургані № 8 (Шрамко, 2016, с. 438). За спостереженнями Олександра Супруненка, вогнище розміром 1,0x1,4 м, горіло перед спорудженням могильної ями кургану № 1 Більського некрополя «Б», на захід від неї (Супруненко, 1996, с. 90).

Під час проведення цих поховальних обрядів могли використовувати й глиняний посуд. 1906 року Василь Городцов досліджував курганну групу Скоробір (урочище Осняги), що знаходилася на південний захід від Західного укріплення Більського городища. На краю могильної ями кургану № 1 учений виявив спалені стебла пшениці із залишками зерен у колосках та фрагменти великої посудини (горщика), прикрашеної під краєм вінець грубими ритованими лініями та проколами (Городцов, 1911, с. 36).

Схожі паралелі можна провести зі знахідкою невеликого горщика на Книшівському городищі. Його було виявлено в глиняній печі, що знаходилася в ямі № 151. На краю ями, із заднього боку

печі, було вмуровано цю глиняну посудину. У горщику виявлено залишки згорілих гілочок із дерева, зернівок ячменю та стебел соломи (Гавриш, 2000, с. 118-119).

Обряд, для якого облаштовували спеціальне місце (майданчик), оточений валиками з глини, простежено під час розкопок курганних некрополів у басейні річки Сула. На Попівському могильнику, у насипах курганів № 3-10, 15, над самою могильною ямою, знаходився глиняний майданчик завтовшки 0,2 м зі слідами великого багаття (Ильинская, 1968, с. 57-60). Про подібний обряд можна стверджувати й щодо кургану № 48 на іншому посульському некрополі, розташованому неподалік від попереднього, а саме – біля села Ярмолинці (урочище Камашня) (Ильинская, 1968, с. 63).

У кургані № 4 Броварківського могильника Петро Гавриш дослідив подібний глиняний майданчик зі слідами багаття. Він також був обмежений своєрідними бортиками, висотою 2-3 см, зробленими з глини (Гавриш, 1998, с. 30).

Подібний до посульських, але складніший за виконанням обряд зафіксовано на Скоробірському могильнику. Справжній зольник, як стверджував Борис Шрамко, він розкопав у могилі кургану № 2. Його виявлено на рівні давньої поверхні, за 4,1 м на північний-захід від могильної ями. Зольник розміщувався на місці багаття, що знаходилося в невеликому заглибленні, дно якого було втрамбоване, і мав форму неправильного кола діаметром 3,4 м. Зольник оточували невисокі глиняні валики. У шарі попелу завтовшки 0,35-0,4 м виявлено згорілі залишки гілок, соломи, колосків і зерен пшениці-двозернянки, ячменю, жита, вівса, насіння бобових рослин та глиняні культові моделі зерен. У цьому попелі знайдено фрагменти горщиків, шматки обмазки, кальциновані кістки, оплавлене скло, зуб тварини.

У непограбованій могилі VI століття до н. е. під цим зольником, знаходилася жінка. Борис Шрамко вважав, що там була похована жриця, яка здійснювала обряди, пов'язані із землеробськими культами родючості (Шрамко, 2016, с. 145).

У ранньоскіфський час на поховальних пам'ятках басейну р. Ворскла фіксуються насипи курганів, споруджені з ґрунту, очевидно, взятого із зольників, що знаходилися на території одночасових селищ, розташованих неподалік. Бо на курганах слідів багаття, яке дало б таку величезну кількість попелу, та прожарювання поверхні, де воно могло б горіти, не виявлено. Очевидно, що привезення попелу пов'язане із захисними культовими ритуалами в середовищі місцевого населення.

Наприклад, на некрополі неподалік села Малий Тростянець, зокрема в кургані 1/2000, під шаром бурого лісового ґрунту, залягав шар попелу діаметром 9,9 м і потужністю до 0,7 м, що звужувався на краях. У цьому заповненні, окрім кісток тварин та обмазки, виявлено глиняні вироби: сотні фрагментів горщиків, мисок, кубків та черпаків. Останні могли бути декоровані ритованими лініями, які заповнювали білою пастою. Окрім того, там було знайдено важки, кружала, «блоки», «крем'яхи» – обточені стінки посуду, а також шматки обмазки.

У попелястому шарі насипу кургану № 4/2009 того ж Малотростянецького могильника знайдено чималу колекцію фрагментів ліпленого посуду, кількість яких сягає кількох сотень, а також глиняних вальків, крем'яхів, виготовлених зі стінок горщиків, кісток тварин, та більше 200 шматків обмазки.

Спорудження насипів курганів, здійснене в такий спосіб, зафіксовано у Нижньоогівській курганній групі, що знаходиться в околицях Люботинського городища (басейн Сіверського Дінця)

(Бандуровський, Буйнов, Дегтярь, 1998, с. 168-173).

Глиняний посуд поряд із могильною ямою.

Під час дослідження давньої поверхні, на якій споруджено насип кургану та викопано могильну яму, іноді спостерігається інший поховальний обряд, у якому вогонь не використовували. Глиняні знахідки розміщували не в самій могильній ямі, а поряд із нею. Зокрема, у кургані № 14 Перещепинського могильника, біля північно-західного краю могильної ями, знайдено лише горщик (Махортых, 2010, с. 218).

Під час розкопок, проведених Сергієм Махортихом 2015 року на кургані № 2 Скоробірського могильника (урочище Осняги), біля південного кута могильної ями, на рівні давнього горизонту, розчищено два скупчення ліплених глиняних виробів. У першому були два горщики та миска, а в другому – горщик та корчагоподібна посудина. Остання мала сліди ремонту у вигляді просвердлених наскрізних отворів. (Махортых, Джонсон, Тейлор, 2016, с. 15, 25-26, рис. 15: 1-5).

Подібне явище характерне не лише для некрополів Більського городища. У кургані № 4/2009 Малотростянецького курганного некрополя, у південному краї могильної ями, а саме в головах небіжчика, виявлено цілий орнаментований кубок, прикрашений ритованими лініями, що утворювали заштриховані трикутники (Гейко, Сапегін, 2011, с. 56, рис. 2:5).

У цих трьох випадках таке глиняне начиння могло бути напутніми предметами для подорожі покійного в потойбіччя й схоже за обрядовістю зі знахідками, які охарактеризовано далі.

Глиняний посуд на дерев'яному переkritті.

Напутніми дарами були вироби, найчастіше глиняні, які стояли на дерев'яному переkritті могильної ями.

Зокрема, подібну обрядодію Михайло Рудинський відстежив у похованні 1 кургану № 38 Тарановоярського могильника: *«На рештках потрухлих деревин накату, за межами ями з західної її сторони, виявлені дві групи керамічних залишків: над північно-західним кутом ями – купи череп'я від двох посудин: за північно-західним кутом ями – фрагменти великої товстостінної посудини типу макітри, цеглової барви з шершавою поверхнею»* (Рудинський, 1949, с. 65). А в кургані № 37 *«на залишках накату між північно-західним і південно-західним краями ями лежали фрагменти від трьох великих посудин»* (Ковпаненко, 1970, с. 168).

Відомі такі знахідки і в могильниках Більського городища. Наприклад, на перекритті могили непограбованого кургану № 2/1965 в урочищі Скоробір стояла глиняна ліплена чашка (Шрамко, 2016, с. 358).

Миска напівсферичної форми із загнутим досередини краєм, на невеликому кільцевому піддоні, із лискованою всередині поверхнею, походить із кургану в урочищі Скоробір (розкопки 2016 року Ірини Шрамко та Станіслава Заднікова). Ці дослідники висловили припущення, що поруч із цією мискою була ще одна (Шрамко, Задников, 2017, с. 11-12, 15, рис. 3; 6: 1).

Традиції покладення посуду на перекриття продовжували існувати і в часи, коли в середовищі місцевих племен масово з'являвся привізний античний посуд, який активно почали використовувати в поховальній обрядовості. Це стосується мешканців Більського городища. Наприклад, у південному куті могильної ями поховання 2 кургану № 3 Перещепинського могильника, на перекритті, знайдено фрагменти античного глечика з горизонтальними вухами (Шрамко, 2016, с. 458, рис. 3: 6), а в кургані № 7 Скоробірського некрополя –

протофасоської амфори кінця VI – початку V століття до н. е. (Шрамко, 2016, с. 437). У Поворсклі, у кургані № 15 Олефірщинського могильника на перекритті також було знайдено розвал амфори (Кулатова, Луговая, Супруненко, 1993, с. 32).

На дерев'яному перекритті могили в кургані № 22 некрополя Скоробір, в урочищі Осняги, виявлено п'ять посудин: горщик, черпак, дві миски чорного кольору, з лискованою поверхнею, та ще одну миску, в якій знаходилося деревне вугілля. Як зазначив Борис Шрамко, воно залишило всередині посудини пляму від високої температури горіння (Шрамко, 2016, с. 448, рис. 13). Знахідки розжареного вугілля можуть свідчити про ритуали, що супроводжувалися обкурюванням ароматичними речовинами.

Підпалювання перекриття з дерева безпосередньо перед засипанням могильної ями, очевидно, також здійснювали з очищувальною метою. Воно було доволі поширене в Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі й зафіксоване, наприклад, на Броварківському (курган № 5) некрополі (Гавриш, 2000, с. 71).

Відоме це явище і в могильних спорудах в околицях Більського городища, а саме в курганах № 1 некрополя «Б» (Супруненко, 1996, с. 90), № 7, 9, 11, 12 (Мурзін, Ролле, Скорий, 1995, с. 145; Махортых, 2010, с. 218-219) та курганах № 4/2000, 1/2001, 2/2001 (Кулатова, Супруненко, 2010, с. 45, 50, 61, 78) Перещепинського некрополя. Зокрема, мали сліди перебування у вогні деякі з колод перекриття з північно-західного боку в кургані № 7. В'ячеслав Мурзін, Рената Ролле, Сергій Скорий вважали, що це сліди ритуального багаття, розкладеного на склепінні могили (Мурзін, Ролле, Скорий, 1995, с. 67). Багаття розпалювали й на дерев'яному перекритті поховальної камери (курган в урочищі Перемірки поблизу Західного укріплення Більського городища) (Кулатова, Супруненко, 2010, с. 13).

Підпалювання з ритуальною метою усієї дерев'яної могильної конструкції (перекриття та склепу) зафіксовано в кургані № 1/1995 Марченківського могильника (Кулатова, Супруненко, 2010, с. 153-155).

У Поворсклі, в Олефірщинському могильнику, підпалювання перекриття зафіксовано в курганах № 2 та 16. Іноді для цього використовували запалювальні стріли, які й було знайдено саме в дерев'яному перекритті (Кулатова, 1990, с. 67; Кулатова, Луговая, Супруненко, 1993, с. 12, 46).

Іноді глиняний посуд на могильному перекритті був поєднаний з іншими предметами, а саме з елементами озброєння та кінського спорядження. Сергій Махортих зібрав дані про подібні знахідки (Махортых, 2010). Горщик і сагайдак зі стрілами (курган № 12, поховання 2), сагайдак і корчага (курган №10, п. 1) та сам сагайдак (курган № 15, поховання 2) знайдено на перекриттях могил Куп'євахівського некрополя (Харківщина, басейн річки Ворскла) (Бойко, Берестнев, 2001, с. 51, 52).

Кінські вуздечки могли бути й самостійною знахідкою. Так, у кургані № 2 Перещепинського могильника поряд з материковим викидом із поховальної ями виявлено частини кінської збруї: вудила, псалії, кільця (Шрамко, 1994, с. 21). На цьому ж некрополі, а саме в кургані № 1/2001, один вуздечний набір лежав на дерев'яному перекритті, а інші два – на викиді з ями (Кулатова, Супруненко, 2010, с. 13). Як стверджував Сергій Махортих, звичай розміщення збруї на перекритті могил простежуються і в інших захороненнях VII–V століть до н. е. Дніпровського Лісостепу, переважно на його сході (Махортых, 2010, с. 218).

На перекритті могили кургану № 4 Броварківського могильника лежала лише кінська вуздечка (Гавриш 2000, с. 74). Подібне виявлено в кургані № 2 Перещепинського могильника, де поряд із

викидом землі з могильної ями виявлено кілька комплектів кінської збруї, а саме: залізні вудила, псалії та бронзові кульця (Шрамко, 1994, с. 21). На цьому ж некрополі в кургані № 1/2001 знайдено три вуздечних набори: два з них лежали на викиді, а ще один, на думку Сергія Махортиха, очевидно, парадний, – на перекритті могили (Махортых, 2010, с. 218). Три вуздечки знайдено в кургані № 1/2013 могильника Скоробір (Шрамко, Задніков, 2014, с. 37).

Замість вуздечок на перекриття могли покласти й цілого коня (курган № 2/2001) (Кулатова, Супруненко, 2010, с. 78) або лише ноги цієї тварини (курган № 11, могильник Скоробір) (Шрамко, 2016, с. 441). Світлана Бессонова пов'язувала подібні знахідки з віруваннями в те, що кінь був перевізником душ померлих до «царства предків» (Бессонова, 1983, с. 61).

Тризна та глиняний посуд.

Із поминальними діями, а саме з поминальним бенкетом на честь небіжчика, дослідники пов'язують фрагменти глиняного посуду, кістки тварин, вуглинки дерева, які зафіксовано в насипах курганів та ровах. Іноді такий посуд на момент покладення був цілим. Наявність у насипах поодиноких фрагментів кераміки місцевого виробництва або привізних амфор може свідчити й про те, що вони потрапили сюди випадково, із землею, яку брали неподалік від інших курганів. Тому до уваги брали цілі посудини, їх розвали або досить значну кількість фрагментів на обмеженій площі.

Із цим обрядом можна поєднати знахідки окремих фрагментів розбитої кераміки, кістки тварин, виявлені в насипах курганів та в їх ровах. Але однозначно стверджувати, що вони потрапили сюди не випадково під час спорудження насипів, не можна. Окрім того, міжкурганний простір біля насипів здебільшого не досліджений.

Здійснення тризни з використанням багать могло бути тривалим процесом, коли

курган уже було насипано. Наприклад, на Броварківському могильнику, кострище площею 1,50x1,70 м виявлено в центрі насипу кургану № 3, на глибині 0,25-0,30 м (Гавриш, 2010, с. 180).

На могильнику Скоробір у кургані № 1/2003, а саме в центрі насипу, на глибині 0,35 м від сучасної поверхні, Петро Гавриш виявив попіл та вуглинка на площі 0,90x1,10 м. Це були залишки невеликого вогнища, що горіло недовгий час (Гавриш, 2010, с. 180). Щось подібне знайдено і в кургані № 1 Більського могильника «А». Його насип споруджено в два етапи. Первісний курган мав висоту 1,1 м. Підтвердження тому – тризна у вигляді залишків багаття з фрагментами глиняного посуду та фрагменти кісток тварин на його поверхні. Пізніше курган було досипано і мав висоту на момент розкопок 2,1 м (Шрамко, 2016, с. 346-347).

У кургані № 9 Скоробірського некрополя, на глибині 0,55 м, знайдено фрагменти миски чорного кольору на невисокому кільцевому піддоні (Шрамко, 2016, с. 438, рис. 4: 8).

Василь Городцов на могильнику Скоробір (урочище Осняги), під час розкопок кургану № 1, на глибині 0,18 м, знайшов фрагменти «глиняної чарки з високою ручкою» (черпака. – А. Г.) (Городцов, 1911, с. 36).

У південно-західній частині насипу кургану № 1/2015 з урочища Марченки, що неподалік Більського городища, виявлено розвал миски з випукло-ввігнутою формою тулуба, та горщик (Махортых, Джонсон, Тэйлор, 2016, с. 6).

У непограбованому, на думку Варвари Іллінської, воїнському кургані № 3 (заввишки 5 метрів) Попівського могильника (басейн річки Сула), на глибині 1,5 м, розкопано залишки тризни, що складалася з фрагментів глиняного посуду, кісток тварин, деревних вуглинок (Ильинская, 1968, с. 57).

Глиняний посуд у насипах кількох курганів досліджено й під час розкопок Тарановоярського могильника. Там, у кургані № 29, на рівні давнього горизонту, розчищено фрагменти миски та великого горщика, прикрашеного наліпленим валиком на тулубі (Ковпаненко, 1970, с. 165). Перевернуту догори дном миску розкопано в північно-східній частині насипу кургану № 24, що містив три поховання. У цьому ж насипі знайдено вуглинка дерева та фрагменти ще однієї миски. Цікаво й те, що за 0,5 м від південного краю могили № 3, трохи вище давнього горизонту, лежав наконечник списа (Ковпаненко, 1970, с. 163). Ще одну миску виявлено в східній частині насипу кургану № 36 (Ковпаненко, 1970, с. 162, рис. 6: 13). Можливо, таких випадків на цьому некрополі було більше, але слід зважити на методику тогочасних (1920-ті) розкопок, коли насип курганів розкопували квадратними або круглими ямами, а не повністю.

Глиняний посуд у ровах курганів.

Навколо значної кількості курганів скіфського часу простежуються рови. І нині біля деяких із насипів фіксуються сліди таких ровів. На жаль, під час розкопок не завжди їм приділяли увагу – їх розкопували неповністю, тому лише матеріали з небагатьох із них дають уявлення про їх заповнення. Зафіксовано кілька випадків розміщення цілого посуду, який пов'язаний із тризною, в рові кургану.

На дні рову кургану № 4 могильника Марченки (Восьме поле) знайдено невеликий горщик (Махортых и др., 2007, с. 21).

Найближчі аналогії з цими поховальними обрядами спостерігаються в курганах Дніпровського Лісостепового Правобережжя. Зокрема, у рові кургану № 1, групи 2, могильника Медвин, було знайдено горщик та роздавлену миску, зафіксовану перевернутою догори дном (Ковпаненко, 1981, с. 41).

Наявність у ровах чималої кількості фрагментів глиняних виробів також може свідчити про їх використання в поминальній обрядовості. Найбільш яскраво про цей обряд свідчать знахідки з кургану № 1/2015 Марченківського могильника (експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом Сергія Махортиха). Там, у заповненні трапецієподібного в профілі рову, виявлено залишки тризни, що залягали на різних глибинах, а це свідчить про неодноразове відправлення обрядів поминання померлого. Спостерігається, що більшість кісток тварин (коня та бика) знаходилися в північно-східному секторі рову, на глибині 1,50-1,75 м, а черепки глиняного посуду – у північному секторі, на глибині 2,50-2,69 м (Махортых, Джонсон, Тэйлор, 2016, с. 12).

Перевертання посуду.

Перевернутий догори дном посуд виявлено в могильних ямах скіфського часу. Костянтин Пеляшенко виділив п'ять подібних поховань з Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя з нестандартним розташуванням глиняних виробів (Пеляшенко, 2019, с. 12-17). Деякі з цих поховань були пограбовані, тому однозначно відповісти на питання, чи дійсно весь цей посуд було перевернуто під час виконання поховальних обрядів, неможливо.

Такі глиняні вироби було знайдено не лише в самих могилах, біля померлих, а й у насипах курганів. Наприклад, перевернуту догори дном миску виявлено в кургані № 24 Тарановоярського некрополя (Ковпаненко, 1970, с. 163).

Існує чимало гіпотез про те, з якою метою перевертали посуд у стародавніх поховальних обрядах різних племен та народів світу. Для з'ясування цього питання науковці залучають археологічні, етнографічні матеріали, східнороманський і слов'янський фольклор, давні індо-

іранські тексти тощо. Проте досить чіткого розуміння того, як саме й для чого ці обряди проводили, немає, а використання діяхронного методу та етнографічних паралелей також не стало панацеєю в цих дослідженнях.

Ольга Демченко, вивчаючи перевернутий посуд катакомбної культурно-історичної спільноти, зібрала пояснення різних дослідників про це явище, проте дійшла висновку: *«На жаль, однозначно та остаточно інтерпретувати даний ритуал, поки що не виявляється можливим»* (2012, с. 24). Це можна віднести й до артефактів скіфського часу.

У будь-якому випадку можна стверджувати, що перевертання посуду не було випадковим та пов'язане з певними поховальними ритуалами.

Висновки.

Отже, під час досліджень курганів скіфського часу більш-менш чітко простежуються обряди самого похорону небіжчика та поминальні. Очевидно, з цими ритуалами також були пов'язані землеробські культу родючості та культ предків. Не останню роль у них відігравав глиняний посуд.

Можна виділити кілька таких обрядів, а саме:

- пов'язані з вогнем, яким очищували місця поховання, самої могили, а можливо, й померлого, за допомогою обкурювання. Сюди варто віднести сліди багать, наявність значної кількості попелу у вигляді зольників у насипах, підпалювання дерев'яного перекриття та сліди горіння, виявлені в посудинах. Найчастіше очисні обряди, а свідчення тому – наявність кострищ та глиняного посуду, проводили неподалік могильної ями, на південний захід від неї;

- наявність напутніх дарів, і не лише у могильній ямі, а й поряд із нею, а також на дерев'яному перекритті;
- поминальні обряди, тризна, що підтверджуються знахідками глиняного посуду, кісток тварин та залишками багать у насипах або ровах.

Незважаючи на схожість (етнічну, релігійну, культурну, територіальну) пам'яток Дніпровського Лісостепового Лівобережжя, повної ідентичності в поховальних звичаях скіфського часу не спостерігається, що свідчить про певну неоднорідність у поховальній обрядовості населення, навіть в окремих близьких регіонах, та можливі хронологічні зміни в цій обрядовості, які не завжди можна чітко зафіксувати. На жаль, кількість розкопаних поховань у курганных некрополях, які розміщено недалеко один від одного, нині не дозволяє чітко виділити ці особливості.

Досить подібні обряди можна спостерігати під час розкопок одночасових поховань у Дніпровському Лісостеповому Правобережжі, скіфських курганів Степу України. Певні паралелі можна провести і з поховально-поминальною обрядовістю давніх греків, що населяли Північне Причорномор'я (Папанова, 2006).

І як не згадати при цьому твердження багатьох дослідників про досить строкате етнічне населення, яке мешкало в Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі. Хоча щось подібне до останнього часу спостерігається навіть серед поховань, здійснених за християнськими обрядами, які регламентувалися й були канонічними не одне століття. Ще в ХХ столітті в селах Полтавщини, на одному й тому ж кладовищі, місцеве населення, однорідне за походженням та релігійними віруваннями, близьке за родинними зв'язками, у один і той самий час поміщало померлих то

в простій ямі, то в склепі або підбої. Причому самі родичі покійних не могли чітко пояснити, чому поховання зроблено саме таким чином, лише часто апелювали до волі померлих.

На жаль, більшість курганів були пограбовані в давнину, а це не дає поки що чітко відстежити відмінності в поховальних обрядах за соціально-майновою диференціацією померлих. Хоча дослідження в цьому напрямку тривають (наприклад, Гавриш, 2008).

Дослідження глиняного посуду дають змогу стверджувати, що поховальні обряди місцевої людності з використанням цих артефактів не були консервативними. Із V століття до н. е. в них активно використовували привісні античні вироби. Зміни, що відбувалися в побуті тогочасного населення, а також зміни в асортименті посуду, який використовували в певні хронологічні періоди, призводили до появи нових видів кераміки в поховальних обрядах.

Один і той самий глиняний посуд не лише використовували в ужитково-профанній сфері (на ньому можна побачити сліди сажі та ремонту від попереднього використання в побуті), а й ставав ритуальними предметами, пов'язаними з поховальними обрядами. Проведення аналізу вмісту глиняних посудин за допомогою ДНК-технологій дасть змогу визначити, яка ж заупокійна й жертвна їжа знаходилася в них.

Нові археологічні розкопки курганных та ґрунтових некрополів, розширення джерельної бази, залучення до реконструкцій напутнього інвентарю, і не лише глиняних виробів, у майбутньому дадуть більш чіткі хронологічні орієнтири та можливість відстежити зміни в поховальній обрядовості в просторі й часі.

Перелік пам'яток, використаних у дослідженні*

№ п/п	Назва могильника	Курган. Поховання	Датування	Література
Басейн річки Ворскла				
1	Куп'євахівський	10. П. 1	Середина VII століття до н. е.	Бойко, Берестнев, 2001, с. 15-16
2	Куп'євахівський	12. П. 2	Перша половина VII століття до н. е.	Бойко, Берестнев, 2001, с. 18-20
3	Куп'євахівський	15. П. 2.	Перша половина VII століття до н. е.	Бойко, Берестнев, 2001, с. 31-33
4	Більський некрополь «А»	1	V століття до н. е.	Шрамко, 2016, с. 366-377
5	Більський некрополь «Б»	1	Друга половина V століття до н. е.	Супруненко, 1996, с. 89-106
6	Перещепинський	2	VI століття до н. е.	Шрамко, 1994, с. 103, 107
7	Перещепинський	7	Друга половина V століття до н. е.	Мурзін, Ролле, Скорий, 1995, с. 66-71
8	Перещепинський	9. П. 1	Перша половина V століття до н. е.	Мурзін, Ролле, Білосор, 1996, с. 145-148
9	Перещепинський	4/2000	V – початок IV століття до н. е.	Кулатова, Супруненко, 2010, с. 44-49
10	Перещепинський	1/2001	Друга чверть – середина V століття до н. е.	Кулатова, Супруненко, 2010, с. 57-77
11	Перещепинський	2/2001	Друга – початок третьої чверті V століття до н. е.	Кулатова, Супруненко, 2010, с. 78
12	Перещепинський	2/2002	Друга половина – кінець V століття до н. е.	Кулатова, Супруненко, 2010, с. 107
13	Скоробір	1/1906	Друга половина VII – середина VI століття до н. е.	Городцов, 1911, с. 36
14	Скоробір	2/1965	VI століття до н. е.	Шрамко, 2016, с. 434-435
15	Скоробір	7/1965	Кінець VI – початок V століття до н. е.	Шрамко, 2016, с. 437
16	Скоробір	8/1965	VII століття до н. е.	Шрамко, 2016, с. 438

* Курганні могильники, відомості про які подано в цій статті, розділено за басейнами річок. До басейну річки Ворскла віднесено Василівський могильник та кургани в околицях Більського городища, які топографічно належать до р. Псел, проте археологи їх відносять до ворсклинської локальної групи пам'яток

17	Скоробір	9	IV століття до н. е.	Шрамко, 2016, с. 438, рис. 4: 8
18	Скоробір	11	V століття до н. е.	Шрамко, 2016, с. 441-442
19	Скоробір	22	Друга половина VII століття до н. е.	Шрамко, 2016, с. 448
20	Скоробір	1/2003	Друга половина VII – VI століття до н. е.	Гавриш, 2010, с. 180
21	Скоробір	1/2013	Остання чверть VI – початок V століття до н. е.	Шрамко, Задніков, 2014, с. 36-38
22	Скоробір	1/2016	Перша чверть VI століття до н. е.	Шрамко, Задніков, 2017, с. 9-20
23	Скоробір (урочище Осняги)	2/2015	V століття до н. е.	Махортых, Джонсон, Тэйлор, 2016, с. 15, 22-26
24	Марченківський	1/1995	Кінець V – початок IV століття до н. е.	Кулатова, Супруненко, 2010, с. 10-24.
25	Марченківський	4/2007	Друга половина VI – середина V століття до н. е.	Махортых и др., 2007, с. 20-26
26	Марченківський (група Дев'яте поле)	1/2015	Перша половина – середина VI століття до н. е.	Махортых, Джонсон, Тэйлор, 2016, с. 5-15
27	Перемірки	1	Друга половина – кінець VII ст. до н. е.	Кулатова, Супруненко, 2010, с. 150-161
28	Василівський	1	Кінець VI – перша чверть V століття до н. е.	Кулатова, Супруненко, Лугова, 1993, с. 63-67
29	Олефірщинський	2	Перша половина V – середина IV століття до н. е.	Кулатова, Супруненко, Лугова, 1993, с. 12-19
30	Олефірщинський	13	Друга половина V – початок IV століття до н. е.	Кулатова, Супруненко, Лугова, 1993, с. 26-32
31	Олефірщинський	15	Кінець V – початок IV століття до н. е.	Кулатова, Супруненко, Лугова, 1993, с. 32-45
32	Олефірщинський	16	Перша половина V – середина IV століття до н. е.	Кулатова, Супруненко, Лугова, 1993, с. 46-55
33	Тарановоярський	24	Друга половина VII – кінець VI століття до н. е.	Ковпаненко, 1970, с. 163
34	Тарановоярський	29	Друга половина VII – кінець VI століття до н. е.	Ковпаненко, 1970, с. 165
35	Тарановоярський	36	Друга половина VII – кінець VI століття до н. е.	Ковпаненко, 1970, с. 167
36	Тарановоярський	37	Друга половина VII – кінець VI століття до н. е.	Ковпаненко, 1970, с. 167-169

37	Тарановоярський	38. П. 1	Друга половина VII – перша половина VI століття до н. е.	Рудинський, 1949, с. 62-68
38	Малотростянецький	1	Друга половина VII – кінець VI століття до н. е.	Гейко, 2001, с. 90-91
39	Малотростянецький	4	Кінець VII – перша половина VI століття до н. е.	Гейко, Сапегін, 2011, с. 50-59
Басейн річки Псел				
40	Броварківський	3	Перша половина VI століття до н. е.	Гавриш, 1998, с. 30-31
41	Броварківський	4	Перша половина VI століття до н. е.	Гавриш, 1998, с. 31
42	Броварківський	5	Друга половина V століття до н. е.	Гавриш, 1998, с. 31-32
Басейн річки Сула				
43	Герасимівський	1	VI століття до н. е.	Ильинская, 1968, с. 53
44	Попівський	3	VI століття до н. е.	Ильинская, 1968, с. 57
45	Попівський	4	VI століття до н. е.	Ильинская, 1968, с. 58
46	Попівський	5	VI століття до н. е.	Ильинская, 1968, с. 58
47	Попівський	6	VI століття до н. е.	Ильинская, 1968, с. 58-59
48	Попівський	7	VI століття до н. е.	Ильинская, 1968, с. 59
49	Попівський	8	VI століття до н. е.	Ильинская, 1968, с. 59
50	Попівський	9	VI століття до н. е.	Ильинская, 1968, с. 59
51	Попівський	10	VI століття до н. е.	Ильинская, 1968, с. 59-60
52	Попівський	15	VI століття до н. е.	Ильинская, 1968, с. 60
53	Ярмолинський	48	VI століття до н. е.	Ильинская, 1968, с. 63

Бандуровский, А. В., Буйнов, Ю. В., Дегтярь, А. К. 1998. Новые исследования курганов скифского времени в окрестностях г. Люботина. В: Буйнов, Ю. В. (ред.). *Люботинское городище*. Харьков: Регион-Информ, с. 168-173.

Бессонова, С. С. 1983. *Религиозные представления скифов*. Киев: Наукова думка.

Бойко, Ю. Н., Берестнев, С. И. 2001. *Погребения VII–IV вв. до н. э. у с. Купьеваха (Ворсклинский регион скифского времени)*. Харьков: РА-Каравелла.

Гавриш, П. Я. 1998. Розкопки курганів скіфського часу біля с. Броварки на Полтавщині. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1-2, с. 29-37.

Гавриш, П. Я. 2000. *Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Приписілля)*. Полтава: Археологія.

Гавриш, П. 2008. Могили воїнів-вершників у курганній групі Скоробір поблизу Більського городища (міста Гелон). *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавства, охорони пам'яток*, IV, кн. 1. Полтава: Дивосвіт, с. 185-202.

- Гавриш, П. 2010. Розкопки кургану некрополя Скоробір в окрузі Більського городища. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*, V. Полтава: Полтавський літератор, с. 178-188.
- Гейко, А. В. 2001. Охоронні розкопки курганів скіфського часу поблизу с. Малий Тростянець. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 2, с. 90-95.
- Гейко, А. 2011. *Гончарство населення скіфського часу Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя*. Полтава: ТОВ «АСМІ».
- Гейко, А. В., Сапегін, С. В. 2011. Нові дослідження Малотростянецького могильника в Поворсклі. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2011: Збірник наукових праць*. Київ, Полтава: видання Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, с. 50-59.
- Городцов, В. А. 1911. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 году. *Труды XIV Археологического съезда*, III. Москва: типография Г. Лисснера и Д. Собко, с. 93-161.
- Демченко, О. В. 2012. Ритуал перевертання посуду в поховальному обряді катакомбної культури та спроби інтерпретації його значення. *Записки історичного факультету*, 23. Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, с. 15-28.
- Ильинская, В. А. 1968. *Скифы Днепровского лесостепного Левобережья: (Курганы Посулья)*. Киев: Наукова думка.
- Ковпаненко, Г. Т. 1970. Курганы поблизу с. Мачухи на Полтавщині. *Археологія*, 24, с. 146-169.
- Ковпаненко, Г. Т. 1981. *Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось*. Киев: Наукова думка.
- Кулатова, И. Н. 1990. Женское погребение IV в. до н. э. из могильника у с. Олефирщина. *Археологические исследования на Полтавщине*. Полтава: издание Полтавского краеведческого музея, с. 67-76.
- Кулатова, И. Н., Луговая, Л. Н., Супруненко, А. Б. 1993. *Курганы скифского времени междуручья Ворсклы и Псла*. Москва, Полтава: Всероссийский фонд развития науки; Полтавский краеведческий музей.
- Кулатова, И. М., Супруненко, О. Б. 2010. Курганы скіфського часу Західної округи Більського городища. Київ (б. в.).
- Махортых, С. В. 2010. Погребальные сооружения и обряд Перещепинского некрополя. *Stratum plus*, 3, с. 215-235.
- Махортых, С. В., Джонсон, Д., Тэйлор, Т. 2016. Исследование курганов скифского времени в окрестностях Бельского городища в 2015 г. *Археологічні дослідження Більського городища – 2015*. Київ, Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, с. 3-25.
- Махортых, С. В., Ролле-Герц, Р. А., Скорый, С. А., Герц, В. Ю., Каравайко, Д. В. 2007. *Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2006 г.* Киев: Институт археологии НАН Украины.
- Мурзін, В. Ю., Ролле, Р., Білзор, В. П. 1996. Про подальші дослідження Перещепинського могильника. *Археологія*, 4, с. 141-149.
- Мурзін, В. Ю., Ролле, Р., Скорий, С. А. 1995. Дослідження Перещепинського курганного могильника. *Археологія*, 2, с. 63-72.
- Папанова, В. А. 2006. *Урочище Сто могил – некрополь Ольвии Понтийской*. Киев: Знання України.
- Пеляшенко, К. 2019. Випадки нестандартного покладення ліпленого посуду в поховальний простір (пам'ятки скіфського часу лісостепової частини Північного Причорномор'я). *Археологічна керамологія*, 1, с. 12-17.
- Рудинський, М. Я. 1949. Мачуська експедиція Інституту археології (1946). *Археологічні пам'ятки УРСР*, 2. Київ: Видавництво Академії наук УРСР, с. 53-79.
- Супруненко, О. Б. 1996. Розкопки Більського курганного некрополю «Б». В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава: ЦОДПА, видавничий центр «Археологія», с. 88-121.
- Шрамко, Б. А. 1994. Новые раскопки курганов в могильнике Скоробор. *Древности*. Харьков: издание Харьковского областного историко-археологического общества, с. 102-126.
- Шрамко, Б. А. 2016. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). Монографія (1987). В: Корост, І. І. (ред.). *Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамко*. Котельва, Харків: Харківський національний університет імені Н. В. Каразіна; ІКЗ «Більськ»; «Майдан», с. 247-392.
- Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2014. Дослідження Більського городища. *Археологічні дослідження Більського городища–2013*. Київ, Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, с. 5-64.
- Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2017. Предварительные итоги исследований могильника Скоробор в 2016 г. *Археологічні дослідження Більського городища – 2016*. Київ, Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, с. 9-20.

Clay Ware in the Forest-Steppe Population's Burial and Memorial Rituals of the Scythian Time on the Dnieper Left-Bank Region

The use of clay pottery in the Scythian population's burial and memorial rituals of the Dnipro Left-Bank Forest-Steppe Region is considered in the article. It has been traced that the locally made products and imported antiques were quite frequent finds in the mounds, as well as in the ditches that surrounded them. These clay artifacts are associated with purification rituals, farewell gifts, and funeral meal.

Despite the similarities (ethnic, religious, cultural, territorial) monuments of the Dnieper Forest-Steppe Left Bank Region, complete unity in burial customs in the 8th-4th centuries BC didn't observe. It shows the heterogeneity of the population's burial rituals, even in some close regions, and possible chronological changes in the whole ritual.

We can observe quite similar rituals during the diggings of simultaneous burials in the Dnieper Forest-Steppe Right Bank Region and Ukraine steppe zone's Scythian mounds.

Unfortunately, most of the mounds were looted in ancient times. It is not yet possible to trace clearly the differences in burial rituals for socio-property differentiation of the dead.

Examining clay pottery, it can be confirmed that the local population's burial rituals with using these artifacts were not conservative. Imported antique products had been using actively in them from the 5th century BC.

The same clay pottery was used in everyday life and burial rituals. Analysis of clay pottery's contents using DNA technology will determine what food was in them.

New archaeological diggings of mounds and soil necropolises, expansion of source base will allow tracking changes in burial rituals in space and time.

Keywords: Ukrainian ceramology, archaeological ceramology, Scythian time, burial, funeral and memorial rites, clay ware, Dnieper Forest-Steppe Left Bank Region.

References:

- Bandurovskiy, A. V., Buynov, Yu. V., Degtyar', A. K. 1998. Novyye issledovaniya kurganov skifskogo vremeni v okrestnostyakh g. Lyubotina. In: Buynov, Yu. V. (ed.). *Lyubotinskoye gorodishche*. Khar'kov: Region-Inform, s. 168-173.
- Bessonova, S. S. 1983. *Religioznye predstavleniya skifov*. Kiev: Naukova dumka.
- Boyko, Yu. N., Berestnev, S. I. 2001. *Pogrebeniya VII-IV vv. do n. e. u s. Kup'yevakha (Vorsklinskiy region skifskogo vremeni)*. Khar'kov: RA-Karavella.
- Havrysh, P. Ya. 1998. Rozkopky kurhaniv skifskoho chasu bilia s. Brovarky na Poltavshchyni. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1-2, s. 29-37.
- Havrysh, P. Ya. 2000. *Plemena skifskoho chasu v lisostepu Dniprovskoho Livoberezhzhia (za materialamy Prypsillia)*. Poltava: Arkheolohiia.
- Havrysh, P. 2008. Mohyly voyniv-vershnykiv u kurhannii hrupi Skorobir poblyzu Bilskoho horodyshcha (mista Helon). *Poltavskiy kraieznavchyy muzei. Malovidomi storinky istorii, muzeieznavstva, okhorony pam'iatok*, IV, kn. 1. Poltava: Dyvosvit, s. 185-202.
- Havrysh, P. 2010. Rozkopky kurhanu nekropolia Skorobir v okruzi Bilskoho horodyshcha. *Poltavskiy kraieznavchyy muzei. Malovidomi storinky istorii, muzeieznavstva, okhorona pam'iatok*, V. Poltava: Poltavskiy literator, s. 178-188.
- Heiko, A. V. 2001. Okhoronni rozkopky kurhaniv skifskoho chasu poblyzu s. Malyy Trostianets. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 2, s. 90-95.

- Heiko, A. 2011. *Honcharstvo naseleння skifskoho chasu Dnirovskoho Lisostepovoho Livoberezhzhia*. Poltava: TOV «ASMI».
- Heiko, A. V., Sapiehin, S. V. 2011. Novi doslidzhennia Malotrostanetskoho mohylnyka v Povorskli. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Starozhytnosti Livoberezhnogo Podniprov'ia – 2011: Zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv, Poltava: vydannia Tsentru okhorony ta doslidzhen pam'iatok arkhelohii upravlinnia kultury Poltavskoi oblderzhadministratsii, s. 50-59.
- Gorodtsov, V. A. 1911. Dnevnik arkhelohicheskikh issledovaniy v Zen'kovskom uyezde Poltavskoy gubernii v 1906 godu. *Trudy XIV Arkheologicheskogo s'yezda*, III. Moskva: tipografiya G. Lissnera i D. Sobko, s. 93-161.
- Demchenko, O. V. 2012. Rytual perevertannia posudu v pokhvalnomu obriadi katakombnoi kultury ta sprobry interpretatsii yoho znachennia. *Zapysky istorychnoho fakultetu*, 23. Odesa: Odeskyi natsionalnyi universytet imeni I. I. Mechnykova, s. 15-28.
- Il'inskaya, V. A. 1968. *Skify Dneprovskogo lesostepnogo Levoberezh'ya: (Kurgany Posul'ya)*. Kiev: Naukova dumka.
- Kovpanenko, H. T. 1970. Kurhany poblyzu s. Machukhy na Poltavshchyni. *Arkheolohiia*, 24, s. 146-169.
- Kovpanenko, G. T. 1981. *Kurgany ranneskifskogo vremeni v baseyne r. Ros'*. Kiev: Naukova dumka.
- Kulatova, I. N. 1990. Zhenskoye pogrebeniye IV v. do n. e. iz mogil'nika u s. Olefirshchina. *Arkheologicheskiye issledovaniya na Poltavshchine*. Poltava: izdaniye Poltavskogo krayevedcheskogo muzeyu, s. 67-76.
- Kulatova, I. N., Lugovaya, L. N., Suprunenko, A. B. 1993. *Kurgany skifskogo vremeni mezhdurech'ya Vorskly i Psla*. Moskva, Poltava: Vserossiyskiy fond razvitiya nauki; Poltavskiy krayevedcheskiy muzey.
- Kulatova, I. M., Suprunenko, O. B. 2010. *Kurhany skifskoho chasu Zakhidnoi okruhy Bilskoho horodysycha*. Kyiv (b. v.).
- Makhortykh, S. V. 2010. Pogrebal'nyye sooruzheniya i obryad Pereshchepinskogo nekropolya. *Stratum plus*, 3, s. 215-235.
- Makhortykh, S. V., Dzhonson, D., Teylor, T. 2016. Issledovaniye kurganov skifskogo vremeni v okrestnostyakh Bel'skogo gorodishcha v 2015 g. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodysycha – 2015*. Kyiv, Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, s. 3-25.
- Makhortykh, S. V., Rolle-Gerts, R. A., Skoryy, S. A., Gerts, V. Yu., Karavayko, D. V. 2007. *Issledovaniya sovместnoy Ukrainko-Nemetskoj arkhelohicheskoy ekspeditsii v 2006 g.* Kiev: Institut arkhelohii NAN Ukrainy.
- Murzin, V. Yu., Rolle, R., Bilozor, V. P. 1996. Pro podalshi doslidzhennia Pereshchepynskoho mohylnyka. *Arkheolohiia*, 4, s. 141-149.
- Murzin, V. Yu., Rolle, R., Skoryi, S. A. 1995. Doslidzhennia Pereshchepynskoho kurhannoho mohylnyka. *Arkheolohiia*, 2, s. 63-72.
- Papanova, V. A. 2006. *Urochishche Sto mogil – nekropol' Ol'vii Pontiyskoy*. Kiev: Znannya Ukrainy.
- Peliashenko, K. 2019. Vypadky nestandartnogo pokladennia liplenoho posudu v pokhvalnyi prostir (pam'iatky skifskoho chasu lisostepovoi chastyny Pivnichnogo Prychornomor'ia). *Arkheolohichna keramolohiia*, 1, s. 12-17.
- Rudynskiy, M. Ya. 1949. Machuska ekspedytsiia Instytutu arkhelohii (1946). *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 2. Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk URSR, s. 53-79.
- Suprunenko, O. B. 1996. Rozkopy Bilskoho kurhannoho nekropoliu «B». In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Bilske horodysyche v konteksti vychennia pam'iatok rannoho zaliznogo viku Yevropy*. Poltava: TsODPA, vydavnychiy tsentr «Arkheolohiia», s. 88-121.
- Shramko, B. A. 1994. Novyye raskopki kurganov v mogil'nike Skorobor. *Drevnosti*. Khar'kov: izdaniye Khar'kovskogo oblastnogo istoriko-arkheologicheskogo obshchestva, s. 102-126.
- Shramko, B. A. 2016. Bel'skoye gorodishche skifskoy epokhi (gorod Gelon). In: Korost, I. I. (ed.). *Bilske horodysyche v naukovykh pratsiakh B. A. Shramko*. Kotelva, Khar'kov: Khar'kivskiy natsionalnyi universytet imeni N. V. Karazina; IKZ «Bilsk»; «Maidan», s. 247-392.
- Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2014. Doslidzhennia Bilskoho horodysycha. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodysycha–2013*. Kyiv, Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, s. 5-64.
- Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2017. Predvaritel'nyye itogi issledovaniy mogil'nika Skorobor v 2016 g. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodysycha – 2016*. Kyiv, Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, s. 9-20.

Отримано 06 вересня 2021
Received September 06, 2021

© Дмитро Куштан, 2021

Кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Відділу археології Криму та Північно-Західного Причорномор'я
Інституту археології НАН України.
ORCID ID 0000-0002-6411-2154.
kushtan_dp@ukr.net (Черкаси, Україна)

Комплекси глиняних виробів XVIII століття з Черкас (за матеріалами розкопок 2020 року)

Опубліковано матеріали гончарних комплексів ранньомодерного часу (XVIII століття), виявлені в середмісті Черкас 2020 року, що походять з двох археологічних об'єктів: гончарного горна (вул. Остафія Дашковича, 7) та сміттевої ями (узв. Старособорний, 32/1). Під час їх дослідження виявлено значну колекцію глиняного посуду та кахель.

Ключові слова: українська керамологія, археологічна керамологія, Середнє Подніпров'я, Черкаси, ранньомодерний час, XVIII століття, глиняні вироби, посуд, кахель.

Черкаси ранньомодерної доби.
Черкаси – місто з багатомісячною історією. Його територія насичена пам'ятками археології, що належать як до його передісторії, так і до періоду існування міста.

Упродовж майже всієї другої половини XVII століття місто перебувало в епіцентрі бурхливих і драматичних подій, названих згодом періодом Руїни. За контроль над Черкасами та навколишніми територіями точилися численні війни між Гетьманщиною, Річчю Посполитою, Московським царством, Кримським ханством, Османською імперією. Трагічні наслідки для цих земель мали не лише військові дії, але й масове насильне переселення людей на Лівобережжя – так звані згони, найбільш масштабним з яких був «Великий згін» 1678–1679 років. Підсумком цих подій стали Адріанопольський (1713) та Карловицький (1714) мирні договори. За ними Черкаське Правобережжя залишалося в складі Речі

Посполитої. Відтоді розпочалося економічне відродження колишнього козацького міста, яке, як частка «*королівщини*», знову стало центром однойменного староства в Київському воєводстві. Черкаські старости XVIII століття (магнати Потоцькі, Сангушки), отримували цю посаду спадково і пожиттєво: король лише формально затверджував призначення. Вони не перебували в місті, а здійснювали управління староством через призначених ними намісників (губернаторів), резиденція яких розміщувалася в міському замку (Куштан, 2020b, с. 78-90). Люстрація Черкаського староства 1765 року (ред. Щербина, 1905, с. 1-2) засвідчила, що місто на той час було невелике – налічувало всього 455 хат (для порівняння, на середину XVII століття їх було близько 1000). Воно розташовувалося навколо замчища: частина – поверху, уздовж краю берегової тераси (Верхнє місто), решта – на Подолі, між берегом та невеликою притокою Дніпра – р. Митниця

(Нижнє місто) (Куштан, Ластовський, 2016, с. 89, рис. 140). Площа становила близько 120 га (мал. 1).

Археологічні дослідження комплексів XVIII століття в Черкасах.

У середмісті – на пагорбах-мисах корінного берега Дніпра – та на Подолі, починаючи з 1950-х років і донині

проводяться археологічні дослідження, утім масштабні розкопки здійснено лише впродовж 1990-х та на початку 2000-х років. Шурфування й розкопки засвідчили високу насиченість культурного шару знахідками, незважаючи на пізні перекопи. Більшість знахідок (це, здебільшого, уламки глиняних виробів) належать до зарубинецької та

Мал. 1

Фрагмент плану Черкасів початку XIX століття. Приблизні межі міста станом на середину XVIII століття з позначенням розташування місць знахідок гончарних комплексів ранньомодерного часу:

- 1 – вул. Остафія Дашковича, 7; 2 – узв. Старособорний, 32/1 та вул. Розкопна, 26/2.

Обробка та доповнення карти Дмитра Куштана (Київська губернія. План гор. Черкас)

черняхівської культур, а також до доби пізнього середньовіччя – ранньомодерного часу (XV–XVIII століття).

Неабиякий інтерес становлять дослідження археологічних пам'яток XVIII століття. Черкаський «польський» замок, який локалізується на місці Троїцького городища, упродовж 1970-х років було фактично знищено в результаті спорудження Меморіального комплексу «Пагорб Слави». Археологічні матеріали XVIII століття нерідко трапляються на території колишнього міського посаду. Це, здебільшого, знахідки з культурного шару: фрагменти глиняного й скляного посуду, кахлі, люльки, монети тощо (Куштан, Ластовський, 2016, с. 84-90, рис. 120-134).

Надзвичайно продуктивними виявилися археологічні розкопки сезону 2020 року. Їх проводила Черкаська археологічна експедиція Інституту археології НАН України (керівник – Дмитро Куштан) (Куштан, 2020а). До досліджень також долучилися співробітники Черкаського міського археологічного музею Середньої Наддніпрянщини, Черкаського обласного краєзнавчого музею, Центру вивчення пам'яток археології Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, студенти-практиканти цього навчального закладу та волонтери. Було досліджено кілька земельних ділянок загальною площею понад 600 кв. м. До XVIII століття, окрім знахідок у культурному шарі, належать кілька цікавих об'єктів: гончарне горно на вул. Остафія Дашковича, 7 та яма на узв. Старособорному, 32/1.

Гончарне горно на вул. Остафія Дашковича, 7.

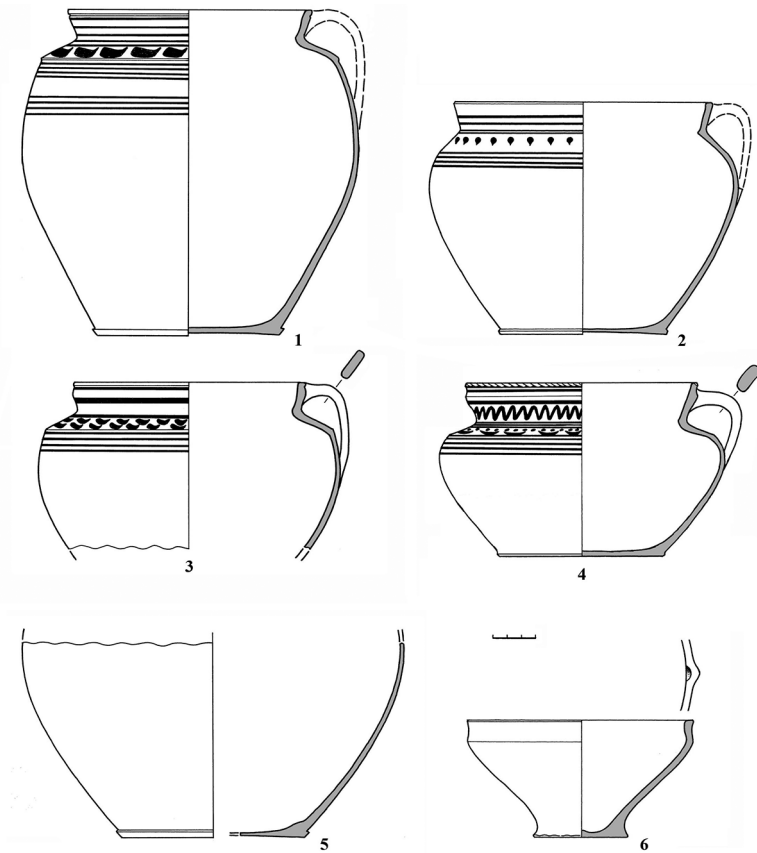
Ділянка розташована на периферії могильника черняхівської культури та в межах міського посаду XVIII століття (за 400 м від «польського» замку) (мал. 1: 1). Вона з зовнішнього боку прилягала до колишнього рову, який оточував посад

XVI–XVII століть (сучасний пров. Ручай). Знахідки ранньомодерного часу траплялися нижче 0,5 м в культурному шарі. Це кілька фрагментів горщиків кінця XVII – початку XVIII століття, а також незначна кількість уламків кахель XVIII століття. Останні прикрашено рельєфним орнаментом у вигляді рослинних пагонів і квіток, а один – стилізованим зображенням російського державного герба (двоголового орла). До цього ж часу належать глиняні полив'яні іграшки-свистунці у вигляді коника. Одну з них виготовлено з білої глини й зовні вкрито зеленою поливою (мал. 6: 4). Також серед глиняних виробів наявні виточені зі стінок посудин кружальця («крем'яхи»). Інші знахідки ранньомодерної доби представлено залізним кресалом, каламарем з гутного скла та мідною «копійкою» 1758 року.

У північній частині ділянки біля перетину вул. Остафія Дашковича та пров. Ручай виявлено гончарне горно. Воно мало типову двокамерну конструкцію, призначалося для випалювання посуду та кахель. Його форма овальна в плані, розмір 1,60x1,45 м. Нижня – топкова – камера знаходилася на глибині 1,45 м. Вона дводільна – розділена вирізаним із лесу «козлом» (висота – 0,50 м, ширина – 0,20-0,35 м), орієнтованим за лінією північний схід – південний захід. Притопкова яма знаходилася на південний захід від горна. Її було зруйновано фундаментом колишнього будинку. Топкову камеру перекривав черинь, мурований з глини, який опирався на «козел» та заплічки завширшки 10 см на краях горнової ями. Збереглася приблизно половина череня. Для зменшення ваги конструкції в черинь було вмуровано цілі (браковані) горщики, їх фрагменти та уламки кахлів. Таким чином, товщина череня складала 15-20 см. Його верх знаходився на глибині 0,85 м. Черинь над кожною топковою камерою мав вигляд склепінчастого перекриття. Кожна половина череня мала шість отворів-продухів (по три

у два ряди); вони округлі, діаметром близько 10 см; їхній профіль – воронкоподібний. Ще по одному великому овалному продуху знаходилося під дальніми стінками камер. Стінки випалювальної камери збереглися на висоту 25-30 см. Вони так само, як і стінки топкових камер та черинь, дуже перепалені до жовтогарячого кольору. На поверхні череня розчищено розвали посудин та кахель. Ще кілька цілих посудин знайдено в заповненні топкових камер разом із частинами череня, що впав. Можливо, черинь горна обвалилися в процесі випалювання чергової партії глиняних виробів.

З горна походять 12 цілих та археологічно повних посудин. Частина з них була вмурована в черинь, решта – могла випалюватися в горні на момент його руйнування. Горщики різних розмірів: діаметр вінець від 14 до 17 см. Вони виготовлені на гончарному крузі, порівняно тонкостінні, характеризуються короткими прямими вінцями, пологими плечима (часто з різким уступом) та яйцеподібним або конічним тулубом. Усі горщики мають пласке петлеподібне вухо, верхній край якого кріпився нижче зрізу вінець, нижній – на рівні переходу плечей

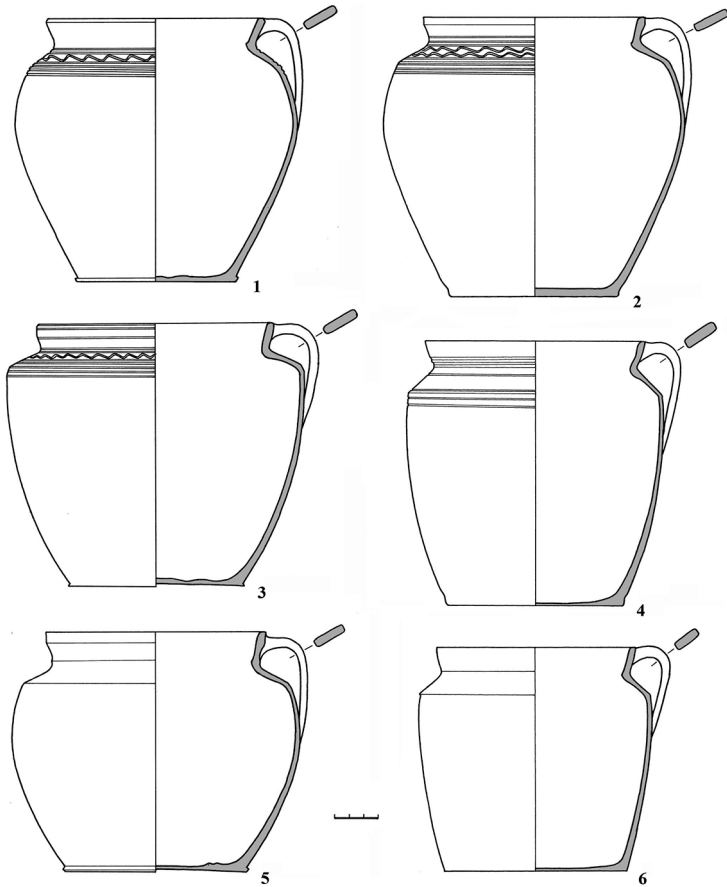

Мал. 2

Посуд з гончарного горна. Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, писання. Черкаси, вул. Остафія Дашковича, 7. XVIII століття. Черкаський міський археологічний музей. Малюнок Дмитра Куштана

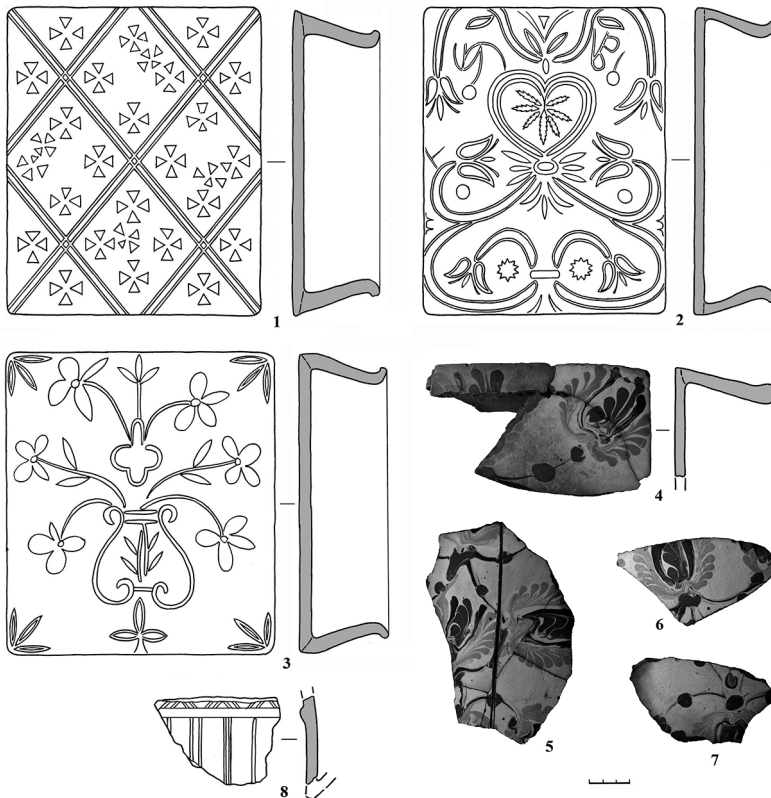
у тулуб (мал. 2: 1-5; 3). Весь посуд має жовтогарячий, коричневий колір поверхонь, іноді – червонуватий як наслідок надмірного випалювання. Деякі вироби під дією високої температури дуже деформовано. Більшість горщиків орнаментовано. Частину з них прикрашено писанням, виконаним фарбою (ангобом) брунатного кольору. З мотивів переважають горизонтальні лінії та хвилі (на вінцях та плечах) у поєднанні з рядами «цятки» та «кривуль» на верхній частині плечей (мал. 2: 1-4). Край вінця деяких горщиків прикрашено вдавленнями

(мал. 2: 4). Другу групу горщиків вирізняє заглиблений орнамент у вигляді ритованих горизонтальних ліній на вінцях і плечах та однієї-двох хвиль у верхній частині плечей (мал. 3: 1-4). Лише два горщики не прикрашено орнаментом (мал. 3: 5, 6). Окрім горщиків, інші категорії глиняного посуду представлено однотипними глибокими мисками без орнаменту. Вони мають невисокі, майже вертикальні вінця та конічний низ (мал. 2: 6). На краях вінця у деяких виробах зафіксовано злив (?), зроблений шляхом вдавлення зсередини.

Мал. 3

Посуд з гончарного горна. Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, писання (1-3), риткування (4). Черкаси, вул. Остафія Дашковича, 7. XVIII століття. Черкаський міський археологічний музей. Малюнок Дмитра Куштана

Мал. 4

Кахлі з гончарного горна. Глина, тиснення, ліплення, мальовка (4-7).

Черкаси, вул. Остафія Дашковича, 7. XVIII століття.

Черкаський міський археологічний музей. Малюнок Дмитра Куштаня

Окрім посуду, у горні виявлено фрагменти кахель. Усі вони без слідів використання (внутрішній бік не має слідів кіптяви). Деякі екземпляри були вмуровані в черинь, решта – випалювалася в горні. Кахлі коробчасті, деякі – кутові та карнизні. Лицьова пластина прямокутної форми, розміром 18-19x23 см, румпа ліплена, висотою 6-7 см. Край румпи заокруглений і плавно відігнутий назовні (мал. 4). Лицьовий бік кахель прикрашено рельєфним тисненим орнаментом, виконаним у дерев'яних або глиняних формах. За мотивами орнаменталії домінують кахлі трьох різновидів. Перший характеризується килимовим геометричним

орнаментом: подвійні лінії утворюють косу сітку, усередину сформованих ромбів вписано примітивні хрести, утворені з п'яти менших хрестиків, складених із чотирьох маленьких трикутників (мал. 4: 1). Другий різновид – композиція з вертикальною симетрією, яка зображує рослинний бароковий мотив у вигляді перевитих пагонів з квітками на кінцях (з картушем та «серцем» у центрі композиції) (мал. 4: 2). Останній поширений різновид також являє собою рослинний мотив у вигляді стилізованого горщика з квітами (мал. 4: 3). Одним фрагментом репрезентовано карнизну кахлю з простим геометричним

орнаментом у вигляді горизонтальних поясів, заповнених вертикальними або косими лініями (мал. 4: 8). Усі виявлені кахлі мають теракотову поверхню, без поливи. Вони доволі невисокої якості: рельєф низький, орнамент часто нанесений недбало. Осібну групу складають кахлі, виявлені у верхній частині заповнення горна (коли провал на його місці використовували як смітник). Вони також без слідів використання (продукція цієї ж майстерні), але характеризуються не рельєфним, а мальовним орнаментом. Нанесено його на пастельне тло, утворене білим ангобом, технікою ріжкування. Малюнок у вигляді квіток зроблено ангобами трьох кольорів: сірим, світло-коричневим та брунатним (мал. 4: 4-7).

Виявлені глиняні знахідки дозволяють датувати гончарне горно першою половиною – серединою XVIII століття. Не суперечать цьому й конструктивні особливості горна – подібні об'єкти виявлено в інших гончарних центрах Середньої Наддніпрянщини: Києві, Білгородці, Переяславі, Суботові, Решетилівці та ін. (Луговий, 2011; Чміль, 2011). На території Черкас такий об'єкт знайдено вперше. Це є беззаперечним свідченням існування там власного гончарного осередку. Картографування горна вказує, що подвір'я гончаря знаходилося на окраїні тогочасного міста (мал. 1: 1). Можливо, у цій частині посаду існувала спеціалізована гончарна слобода. За 200 м від місця знахідки горна розташоване верхів'я великого яру (сучасний узвіз Замковий), де майстри-скудельники могли добувати глину для своїх виробів.

Об'єкт (яма) на узв. Старособорному, 32/1.

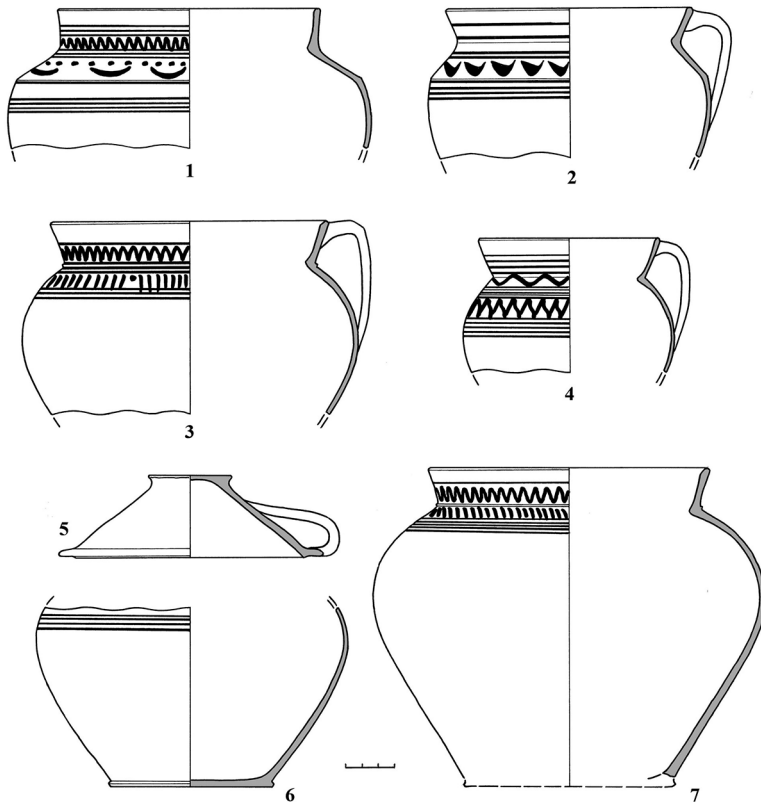
Ділянка знаходиться в середмісті Черкас (Верхнє місто), на перетині вул. Розкопної та узв. Старособорного. Вона займає верх борової тераси правого берега Дніпра

неподалік її краю (із заходу ділянка прилягає до колишнього яру – нині вул. Розкопна). Мис, на якому розташована ділянка, є давнім урочищем, яке носить назву «Дзеленьгора». Це місце, з яким пов'язані поява та перші століття історії Черкас. Саме на Дзеленьгорі знаходиться найбільш ранній («литовський») замок, який спочатку був оточений ровом на нинішньому узв. Старособорному, а з середини XVI століття його межа пролягала далі – на рівні сучасного узв. Мисливського. Після 1637 року, коли згорів старий замок, новий було перенесено на сусідній мис за 500 м, де знаходився так званий «замок Ошпана» (бастионна фортеця, збудована ще за литовських часів, але яка так і не була обжита). Відтоді Дзеленьгора стала частиною посаду нового замку (мал. 1: 2).

Частина знахідок ранньомодерного часу була зосереджена в південно-західній частині розкопу, на превеликий жаль, дуже пошкодженому траншеями комунікацій. Там траплялися фрагменти глиняного посуду кінця XVII – початку XVIII століття, а також уламки кахель цього ж часу. Одну з кахель вдалося повністю реконструювати. Вона коробчаста, лицева пластина прямокутної форми, розміром 22x25 см; румпу ліплено з манжетоподібним потовщенням на краю, її висота – 8 см. Фронтальну пластину прикрашено рельєфним орнаментом, якому притаманна двохосьова (вертикальна та горизонтальна) симетрія. Композиція килимова з бароковим рослинним орнаментом: зірка в центрі, навколо якої розміщено поєднані в картуші паростки із листочками та квіти (мал. 6: 6). До глиняних виробів XVIII століття також належать «крем'ях», виточений зі стінки горщика, а також люлька, поверхню якої вкрито зеленою поливою (мал. 6: 5). Датуючими для всіх цих матеріалів є монети: срібна копійка («чешуйка») московського царя Петра Алексеевича (початок 1700-х років) та дві мідні «полушки» 1731 та 1735 років.

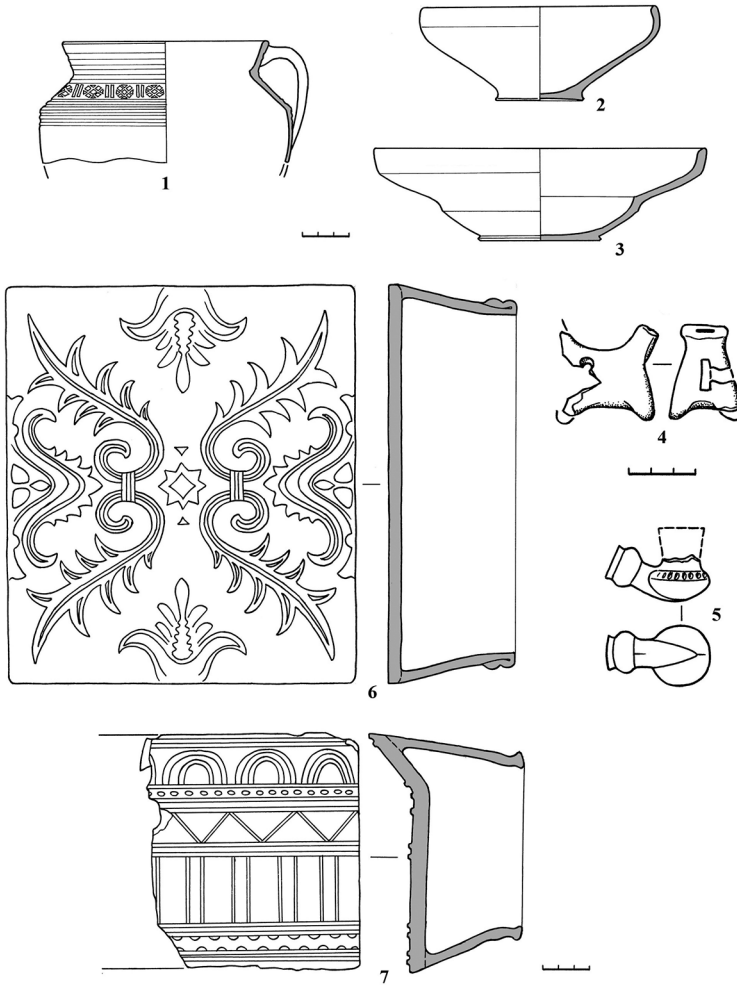
Ранньомодерним часом також датовано яму, розташовану в північно-східній частині розкопу. Вона мала овально-прямокутну в плані форму, була орієнтована довгою віссю за лінією північ-північний захід – південь-південний схід. Її розміри – 2х1,20 м. Яма перерізала північний кут напівземлянки другої половини XVI століття. Заповнення об'єкту – чорноземне, пухке, зі значною кількістю знахідок, притаманних для сміттєвих ям: уламків глиняних виробів та кісток тварин. Серед кераміки переважали фрагменти та розвали частин посудин, виготовлених на гончарному крузі. Це тонкостінні горщики з теракотовою або

мореною поверхнею, для яких характерні прямі вертикальні або розтрубоподібні вінця, тулуб яйцеподібний. Перехід від плечей до тулуба заокруглений, або має різкий перехід (уступ). Більшість горщиків мають пласкі петлеподібні вуха, верх яких кріпився під краєм вінця, низ – до боків. Горщики з теракотовою поверхнею прикрашені на вінцях та плечах писанням, виконаним ангобом брунатного кольору. Композиція, зазвичай, складається з серій горизонтальних ліній на вінцях та плечах, простір між якими заповнено «хвилями», «цятками», «кривулями», «поперечинами» (мал. 5: 1-4, 6, 7). Горщикам із мореною

Мал. 5

Посуд із заповнення ями. Глина, ангоб, гончарний круг, ліплення, писання. Черкаси, узв. Старособорний, 32/1. XVIII століття. Черкаський міський археологічний музей. Малюнок Дмитра Куштана

Мал. 6

Глиняний посуд із заповнення ями (1-3), люлька (5) та кахля (6) з культурного шару на узв. Старособорному, 32/1; іграшка-свистунець (4) з вул. Остафія Дашковича, 7; кахля (7) з вул. Розкопної, 26/2. Черкаси. XVIII століття. Черкаський міський археологічний музей. Малюнок Дмитра Куштана

поверхнею притаманний заглиблений орнамент: ритовані лінії на вінцях та плечах і штампований пояс на рівні верхньої частини плечей (мал. 6: 1). Інші типи посуду представлено покришками, мисками й тарілками. Покришки мають зрізано-конічну форму із широкими пласкими вінцями, до краю яких кріпилося петлеподібне вухо (мал. 5: 5). Одна з мисок подібна до тих, які було виявлено під час дослідження

горна на вул. Остафія Дашковича, 7. Вона також без орнаменту. Її нижня частина – конічної форми, вінця – вертикальні, ледь загнуті досередини (мал. 6: 2). Тарілки характеризуються широкими крисами із завернутими догори краями вінця. Перехід до нижньої напівсферичної частини різкий, із колінчастим виступом (мал. 6: 3). Внутрішня поверхня тарілок зазвичай вкрита підполив'яною мальовкою.

Окрім посуду, у заповненні ями трапилися кілька уламків кахель (досить невиразних). Інші знахідки представлено фрагментами виробів із гутного скла – посудин та скляних віконниць. Глиняні вироби та інші знахідки дозволяють віднести комплекс до першої половини XVIII століття. Із цього ж об'єкту походить монета – мідний литовський солід («боратинка») польського короля Яна II Казимира (їх чеканили між 1659 та 1668 роками). На краю монети пробито наскрізний отвір, що свідчить про її використання як прикраси (елемент мониста). Це й пояснює, чому монета потрапила до більш пізньої (принаймні, на пів століття) ями. Досліджений об'єкт пов'язаний із функціонуванням міського посаду ранньомодерної доби.

Знахідки XVIII століття також виявлено під час невеликих за об'ємом розкопок на сусідній ділянці на вул. Розкопній, 26/2. Серед них варто відзначити великий уламок карнизної кахлі. Вона має вигнуту лицьову пластину, прикрашену штампованим рельєфним орнаментом. Її композиція геометрична: кілька горизонтальних

поясів, заповнених вертикальними лініями, ламаною, півколами (мал. 6: 7). Ця кахля майже аналогічна тій, уламок якої було знайдено під час дослідження горна на вул. Остафія Дашковича, 7 (мал. 4: 8). Таким чином, кахлю з вул. Розкопної можна вважати виробом місцевого гончарного осередку.

Висновки.

Розкопки в Черкасах, проведені 2020 року, виявили цікаві археологічні знахідки, частина яких належить до XVIII століття. Вони значно доповнюють наші уявлення про матеріальну культуру черкаських містян за ранньомодерної доби, особливо в тому, що стосується глиняних виробів (ужиткового посуду та кахель). Винятково важливим стало виявлення гончарного горна. Знахідка подібного об'єкта є першою на території міста. Це беззаперечно свідчить про існування в Черкасах власного гончарного осередку. Публікація виробів з нього дасть можливість з'ясувати їх локальні особливості й ознаки (в асортименті, формах, орнаментативі), а також відстежити ареал їх поширення за межами Черкас.

-
- Киевская губерния. План гор. Черкас. Российский государственный исторический архив, ф. 1293, оп. 166: Киевская губ., д. 46.
- Куштан, Д. П. 2020а. *Звіт про археологічні розкопки в середмісті Черкас у 2020 році*. Науковий архів Інституту археології НАН України.
- Куштан, Д. 2020b. Черкаська шляхта XVIII століття: старости, магнати, губернатори, служебники. *Апокриф: Часопис*. Черкаси: ІнтролігаTOP, с. 78-104.
- Куштан, Д., Ластовський, В. 2016. *Археологія та рання історія Черкас*. Київ; Черкаси: Інститут археології НАН України.
- Луговий, Р. 2011. Гончарні горни доби пізнього середньовіччя з Решитилівки. В: Пошивайло, О. (ред.) *Українська керамологія*. Національний науковий щорічник. Кн. III, т. I. За рік 2007: Українське гончарство доби козацтва. Опішне: Українське Народознавство, с. 89-92.
- Чміль, Л. 2011. Гончарні осередки Середнього Подніпров'я XVI–XVIII століть. В: Пошивайло, О. (ред.) *Українська керамологія*. Національний науковий щорічник. Кн. III, т. I. За рік 2007: Українське гончарство доби козацтва. Опішне: Українське Народознавство, с. 195-234.
- Щербина, В. И. (ред.). 1905. *Архив Юго-Западной России*. Ч. VII, т. III-2. Люстрации украинских староств XVIII в. Киев.

© **Dmytro Kushtan**

Candidate of History,
Senior Researcher the Institute of Archaeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine.
ORCID ID 0000-0002-6411-2154.
kushtan_dp@ukr.net (Cherkasy, Ukraine)

Earthenware Complexes of the 18th Century from Cherkasy (on the Materials from Excavations in 2020)

In Early Modern time Cherkasy was a small town. It was a center of Cherkasy starostvo of Kyiv voivodeship of the Polish-Lithuanian Commonwealth (Rzeczpospolita) by 1793. Finds dated to the 18th century are often found at the excavations here along with the materials belonging to the other periods. Such finds are mainly concentrated in the center of Cherkasy, at the territory of the Upper and Lower town around the “Polish” castle (the modern Hill of Glory).

This paper presents the ceramic complexes of Early Modern time (18th century), which were investigated in Cherkasy in 2020. Materials are coming from the excavations in the city, which were conducted by Cherkasy Archaeological Expedition of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine headed by Dmytro Kushtan. The large collections of materials are associated with pottery kiln, excavated at Ostafyi Dashkovych street 7 and garbage pit from Starosoborny Descent 32/1.

Ceramics is represented by wheel-made pottery and oven tiles. Kitchen pots, often decorated with painted and incised ornamentations, dominate among pottery. The collection also includes lids, semi-bowls and bowls. The other category of finds is represented by oven tiles. They are referred to the “box type”, having flat rectangular external surface and walls on the other side of it. The external surface is decorated with stamp ornamentation represented by geometric and plant compositions in Baroque style.

Collections of ceramic finds from the 2020 excavations in Cherkasy are typical for pottery centers in the Middle Dnieper region of the Early Modern time. According to numerous analogies, they are dated by the early 18th century.

Keywords: Ukrainian ceramology, archaeological ceramology, Middle Dnieper region, Cherkasy, early Modern time, 18th century, ceramic, pottery, stove tiles.

References:

- Kievskaya guberniya. Plan gor. Cherkas. Rossijskij gosudarstvennyj istoricheskij arxiv, f. 1293, op. 166: Kievskaya gub., d. 46.
- Kushtan, D. P. 2020a. *Zvit pro arkhеологічні розкопки в середмісті Черкасів у 2020 році*. Naukovyi arkhiv Instytutu arkhеології NAN Ukrainy.
- Kushtan, D. 2020b. Cherkaska shliakhta XVIII stolittia: starosty, mahnaty, hubernatory, sluzhebnyky. *Apokryf: Chasopys. Cherkasy: IntrolihaTOR*, s. 78-104.
- Kushtan, D., Lastovskiy, V. 2016. Arkheologhiia ta rannia istoriia Cherkas. Kyiv; Cherkasy: Instytut arkhеології NAN Ukrainy.
- Luhovyi, R. 2011. Honcharni horny doby piznoho serednovichchia z Reshytylivky. In: Poshyvailo, O. (ed.) *Ukrainska keramologhiia*. Natsionalnyi naukovyi shchorichnyk. Kn. III, t. I. Za rik 2007: Ukrainske honcharstvo doby kozatstva. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo, s. 89-92.
- Chmil, L. 2011. Honcharni osередky Serednoho Podniprov'ia XVI-XVIII stolit. In: Poshyvailo, O. (ed.) *Ukrainska keramologhiia*. Natsionalnyi naukovyi shchorichnyk. Kn. III, t. I. Za rik 2007: Ukrainske honcharstvo doby kozatstva. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo. s. 195-234.
- Shcherbina, V. I. (ed.). 1905. *Arkhiv Yugo-Zapadnoy Rossii*. Ch. VII, t. III-2. Lyustratsii ukrainskikh starostv XVIII v. Kiyev..

Отримано 23 березня 2021

Received March 23, 2021

Ефект мультиплікації в декорванні посуду доби пізньої бронзи

Проаналізовано систему декорвання доби пізньої бронзи. Розглянуто ефект мультиплікації в оздобленні глиняного посуду означеного періоду.

Ключові слова: українська керамологія, археологічна керамологія, доба пізньої бронзи, глиняні вироби, орнамент, знаки, композиція, ефект мультиплікації.

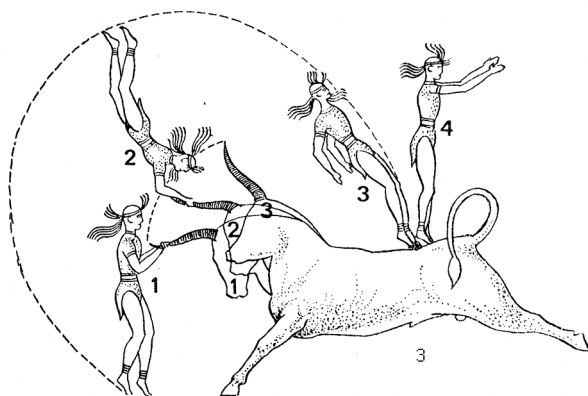
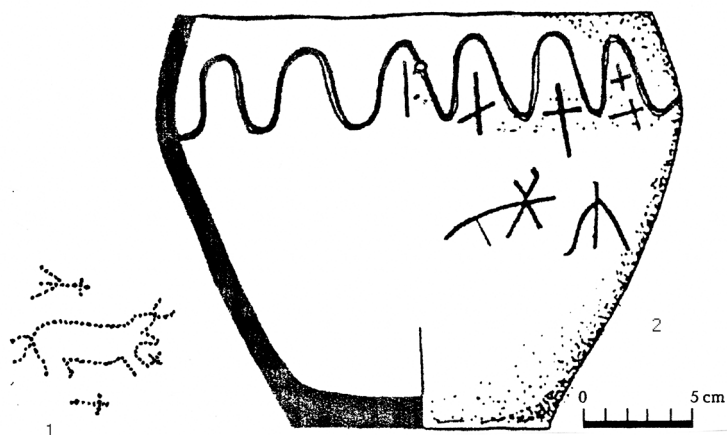
Прологом до епохальних змін на переході до пізньої бронзи стала доба легких колісниць з колесами на спицях, запряжених кіньми.

Можна припустити, що споглядання швидкого руху коліс на спицях дало чи не перше уявлення щодо ефекту мультиплікації в суспільствах скотарів Степу. Вихровий ефект обертального руху колеса вивів на образ свастики – сакрального символу аріїв-колісничних. Обертання свастики, насадженої на вісь, породжує оптичний ефект колеса на спицях. Його зафіксовано в тих випадках, коли свастику вписували ззовні в коло дна горщика. Ефект підсилювався, коли посудина (кубок) мала піддон, і коло піддону заодно зі свастикою ще гармонійніше асоціювалося з ободом колеса. Обертання кубка в позиції догори дном на мобільній підставці дозволяє досягати ефекту мультиплікації вже в контексті ритуалу.

Доба небачених доти швидкостей дала поштовх творенню нових динамічних видовищ. Серед них хрестоматійними стали

ігри акробатів із биком, художньо втілені на фресках палацу Міноса на острові Крит та інших зразках крито-мікенського мистецтва. Акробат мав ухопити розлючену тварину за роги (перша фаза), а бик інстинктивним рухом голови закинути тіло атлета на спину (друга). Далі юнак мав кульбітом опустити ноги на круп тварини (третья), а потім, через наступний переворот, приземлитися обличчям до хвоста (четверта), щоб ще й опинитися поміж ногами тварини (п'ята), замкнувши довкола неї магічне коло (мал. 1: 4). Цілком можливо, що бик уособлював образ легендарного Мінотавра.

Епізоди поданої вище гри зафіксовано й на прабатьківщині мікенських владик – у степах Євразії й на Південному Кавказі, зокрема петрогліфи Гобустану, піктограми на кераміці й металі (Отрощенко, 2011, s. 38-41, мал. 1-3, 7-14). Так, на горщику зі Старої Тойди (Воронезька область, Росія) знак «людина» прокреслено перед знаком «рогата тварина», що відповідає стартовій позиції атлета (мал. 1: 2). На площині бронзової сокири зі скарбу Цофальва

Мал. 1

Сюжет «гра акробата з биком» у знакових композиціях Центрально-Східної Європи:

1 – карбування на бронзовій сокирі з Трансильванії (Отрощенко, 1998, с. 93-98);

2 – знаки на горщику зі Старої Тойди, курган 4 (Отрощенко, 1998, с. 93-98);

3 – реконструкція фаз гри юнака з биком (Kehnscherper, 1973);

4 – акробат з биком на щитку золотого перся з Смірни (Kehnscherper, 1973)

в Трансильванії викарбувано третю фазу дій – політ знака «людина» (акробата) понад хребтом тварини, та п'яту – маніпуляції попід тулубом бика (мал. 1: 1). На останню композицію звернув увагу Вадим Бочкарьов, зазначивши, що це могла бути репліка мінойського сюжету – у бика позначено дві голови й два хвости. Щоб це могло значити?

Відповідь на порушене питання можна знайти в монографії німецького дослідника Кехншерпера «Крит. Мікени. Санторін», де графічно реконструйовано перші чотири фази ігор із биком, за Гансом Парсом (мал. 1: 3). Аби наочніше показати динаміку фаз дії, Ганс Парс намалював аж три голови тварини на одному тулубі (Kehnscherper, 1973, s. 90-91). Вирішуючи майже аналогічну проблему, майстер доби пізньої бронзи з Цофальви звернув увагу не лише на рух голови (опущена та відкинута назад), але й на зміну позиції хвоста (піднятий та опущений) цієї ж миті (мал. 1: 1). Отже, здійснено спробу відтворення динаміки вправи та реакції рогатої істоти на дії атлета фактично прийомами мультиплікації, навіть на рівні карбування знаків (Отрощенко, 2007, s. 205, мал. 4).

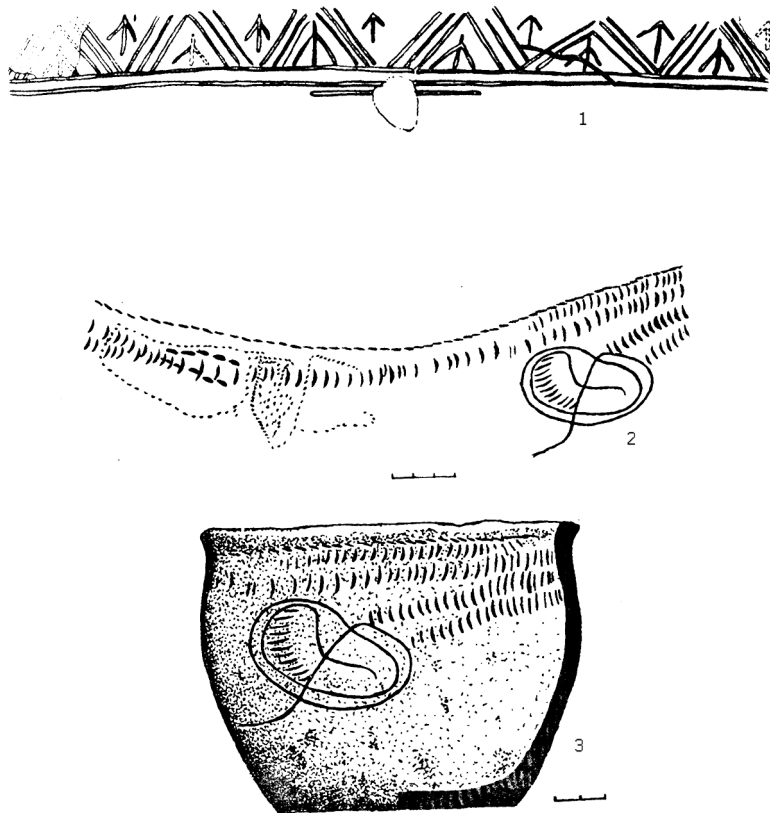
Кажуть: «З ким поведешся – від того й наберешся». Надто щільне зближення людини з твариною, птахом, плазуном призводило, зрештою, до появи химер у міфології, а в образотворчому мистецтві – композитних образів: мінотавр, кентавр, Симаргл, сфінкс, сирена, ехидна, песиголовець тощо. Жерці, а особливо шамани, хизувалися даром перевтілення, який дозволяв їм вступати в прямий контакт із силами потойбіччя. За доби пізньої бронзи було здійснено низку спроб графічно відтворити процес перевтілення антропоморфного персонажа в птаха, що злітає, чи стрілу, пущену з лука (Отрощенко, 1998, с. 93-95, мал. 1: 1-3).

Останню інтерпретацію запропоновано для композиції на посудині покровсько-

мосоловської зрубної культури з кургану 4 поховання 6 біля с. Бахмутівка, що в Луганщині (розкопки Станіслава Братченка). Шість пар знаків прокреслено по сирій глині поміж вінцями й ребром горщика. Їх розділено потрійним зигзагом на дві сфери (ряди). У нижньому ряду розташовано антропоморфні знаки, а у верхньому – знаки «стріла» (мал. 2: 1). Зв'язок поміж парами знаків за вертикаллю підтверджується в одному випадку, коли звивиста «лінія життя» проходить через усі розподільчі лінії, поєднуючи антропоморфний знак зі знаком «стріла» (Отрощенко, 1998, с. 93-94, мал. 1). Обертання такого горщика з певною швидкістю може дати ефект мультиплікації.

Більш перспективними в цьому плані є варіації динамічної спіральної композиції. Одну з них зафіксовано на стінках горщика з кургану 3, поховання 3 Першинського могильника (покровсько-мосоловська зрубна культура) в зоні давніх розкопок Каргалинського родовища мідних руд в Оренбурзькій області (Богданов, 2001, с. 66-67, мал. 1: 2, 3). Там фігура-вензель з рисами свастики й антропоморфності перевтілюється в птаха (його правий крило) й піднімається праворуч і вгору. Подальшу пролонгацію польоту передано рядами насічок, які закручуються в спіраль під краєм вінець (мал. 2: 2, 3).

Особливо цікавою є ускладнена варіація спіральної композиції на горщику з кургану 34 могильника алакульської культури Черняки 1 у Челябінській області (Стоколос, 1972, с. 45, мал. 11: 10). Важливими для розуміння композиції є 24 знаки, розміщені в нижній частині посудини між ребром і денцем. Разом вони відтворюють ніби відрізок спіралі, що закручується лівостороннім рухом угору. Початок сюжету простежується в тому місці композиції, де другий виток

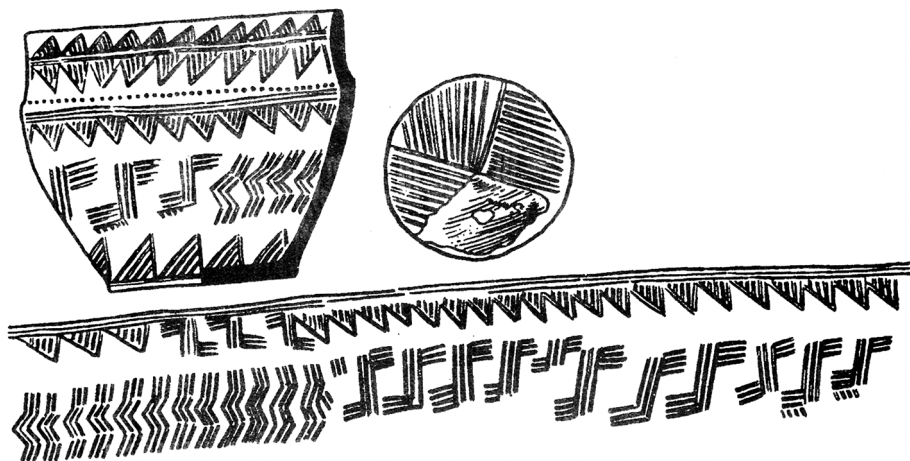
Мал. 2

Орнаментальні композиції:

1 – на посудині з кургану 4 поховання 6 біля с. Бахмутівка (Луганщина). Малюнок Віталія Отроценка;
2-3 – на горщику з кургану 3 поховання 3 Першинського могильника. Оренбурзька область (Богданов, 2001)

знакової спіралі перекриває стартову фігуру першого (мал. 3). Перед нами цикл перетворень за схемою «водоплавний птах – людина – птах у польоті». Перші чотири знаки, скомпоновані з трьох шевронів (горизонтальний – вертикальний – горизонтальний), становлять силует водоплавного птаха, що нагадує обернену літеру «Z». 5-й та 6-й знаки доповнено другим вертикальним шевроном знизу. Таке враження, що птахи виходять з води на суходіл і трансформуються у вервечку людей (знаки 7-17). Профільні силуети

людей передано чотирма шевронами, що утворюють вертикальний зигзаг. У тому, що запропоноване трактування небезпідставне, переконує знак 18, в якого двома рисками позначено дві «руки», спрямовані вперед і вниз. 19-й знак – найлаконічніший – від профілю «людини» лишається верхній шеврон «голови». Знаки 20-23 – силуети птахів, які «пливуть» угору, зменшуючись у розмірах. Знак 24 – найменший (укорочений) птах, що розпочинає другий виток спіралі. Останні три пташки, розриваючи бахрому трикутників, що

Мал. 3

Композиція на горщику з кургану 34 могильника Черняки 1.
Челябінська область (Стоколос, 1972)

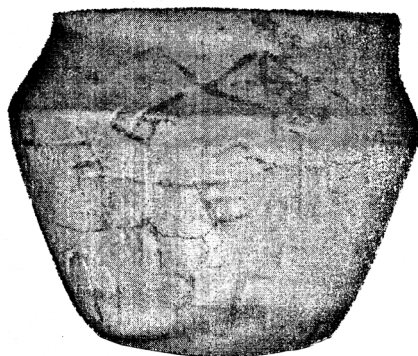
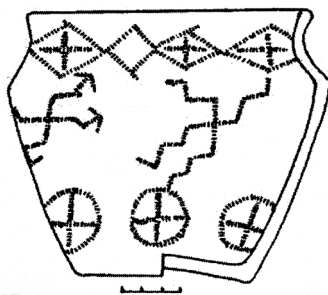
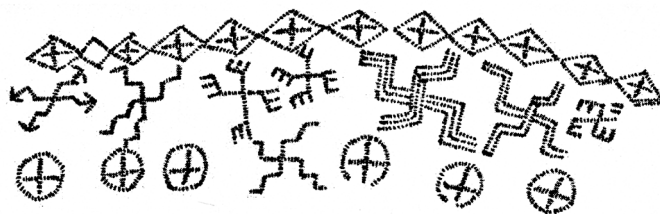
звисають від ребра горщика, розташовані понад головами людей уже справа наліво. Їхні силуети нагадують літеру «Z». Є відчуття, що ця продумана складна композиція містить потенціал мультиплікації. Слід лише цю спіраль розкрутити належним чином.

Остання композиція, що може акумулювати ефект мультиплікації у відтвореній на стінках горщика комбінації фігур, походить із поховання синташтинської культури з могильника Бестамак біля м. Костанай у Казахстані (розкопки 2007). Горщик відтворено в місцевому обласному виданні «Наша газета» від 19.06.2015 року й розміщено в мережі Інтернет (Унікальний керамологический сосуд...). Місце збереження артефакту – Костанайський історико-краєзнавчий музей. Композиція складається з трьох ярусів. Нижній (над денцем) містить 6 зображень кола з прямим хрестом усередині, а серед них – зображення правобічної свастики з відгалуженням на кожній лопаті. Середній формують 7 свастик (3 правобічні й 4 лівобічні) з відгалуженнями на кінчиках

гачків. На трьох лівобічних свастиках кожен із гачків закінчується тризубом, а на одній правобічній – стрілками. Верхній ярус становлять 12 горизонтальних ромбів, 11 з яких мають у собі прямий хрест, 12-й – порожній. Пара свастик під ним (правобічна й лівобічна) зазнають найбільших графічних трансформацій. При цьому лівобічна торкається відгалуженням нижньої ніжки кола з нижнього ярусу, нагадуючи фігуру на колесі (мал. 4).

Дослідження побудовано на низці припущень. Доступу до названих артефактів, що містяться нині в музейних колекціях чотирьох держав, не маю. Але, володіючи їхніми розмірами, формою та ілюстраціями знакових композицій, можна виготовити копії, поставити, припустимо, на гончарний круг і спробувати покрутити з різною швидкістю для того, щоб перевірити, чи спрацює на цих об'єктах ефект мультиплікації.

Р. С. : Уже після I Національного конгресу українських керамологів у Опішному (2015) мав нагоду переглянути

Мал. 4

Композиція на горщику з могильника Бестамак біля м. Костанай (Республіка Казахстан) (Унікальний керамологічний посуд...)

щемливий відеофільм «*Колиска для ненародженої дитини*» на презентації мистецького проекту «*Об'єми*» в Центрі сучасного мистецтва «*Пінчук Арт-Центр*» у Києві. Його герої – відомі художники-постмодерністи Тамара та Олександр Бабаки, що працюють у селі Великий Перевіз (Полтавщина). Зокрема, Олександр, натхненний рухомими композиціями на

посуді доби пізньої бронзи, сконструював у своєму будинку вертикальний циліндр, який виходив крізь отвір у стелі до поворотного механізму на горищі, потім покрити полотном, подав команду асистенту й почав творити власні образи на поверхні циліндра, що обертався довкола осі. Такий творчий експеримент спровокований керамікою доби бронзи.

- Богданов, С. В. 2001. Першинский курганный могильник. В: Моргунова, Л. Н. (отв. ред.) XV Уральское археологическое совещание. Тезисы докладов Международной научной конференции. Оренбург: ООО «Оренбургская губерния», с. 64-67.
- Отрощенко, В. В. 1998. Сюжет перевтілення у знаковії системі племен зрубної спільноти. *Археологический альманах*, 7, с. 93-98.
- Отрощенко, В. В. 2007. Знакова система племен зрубної спільноти (XVII–XII ст. до н. е.). В: *Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski. Materiały z konferencji: Lancut (26-28.X.2005 r.)*. Warszawa: Krajowy ośrodek badań i dokumentacji zabytków, s. 197-212.
- Отрощенко, В. 2011. Петроглифы Гобустана и знаковые системы эпохи бронзы Центрально-Восточной Европы. *İncəsənət və tədrihiyyat problemləri*, 3, s. 38-51.
- Стоколос, В. С. 1972. *Культура населения бронзового века Южного Зауралья*. Москва: Наука.
- Унікальний керамологічний посуд, изготовленный 4000 лет назад, показали костанайцам на выставке одного экспоната [online]. Режим доступа: <https://www.ng.kz/modules/news/print.php?&storyid=18588> [Дата звернення 19 червня 2015].
- Kehnscherper, G. 1973. *Kreta, Mykene, Santorin*. Leipzig; Jena; Berlin: Urania-Verlag.

© Vitaliy Otroshchenko

Professor, Doctor of History,
head of the Department of the Archaeology of the Eneolithic – Bronze age
of the Institute of Archaeology of the National Academy of Science of Ukraine.
ORCID ID 0000-0001-5707-8384.
otrok_o@ukr.net (Kyiv, Ukraine)

Multiplication Effect in the Decoration of Late Bronze Ware

The era of light chariots with wheels on spokes drawn by horses was the prologue to the epoch-making changes in the transition to the Late Bronze Age. It can be assumed that the contemplation of the rapid movement of wheels on spokes gave almost the first idea of the effect of multiplication in the societies of Steppe cattlemen. The vortex effect of the rotational movement of the wheel led to the image of the swastika, i.e. the sacred symbol of the Aryan chariots. The rotation of the swastika mounted on the axle creates an optical effect of the wheel on the spokes. It was recorded in cases when the swastika was inscribed from the outside in the circle of the bottom of the pot. The effect was enhanced when the vessel (cup) had a base, and the circle of the base together with the swastika was even more harmoniously associated with the rim of the wheel. Rotating the cup in an upside down position on a mobile stand allows you to achieve the effect of animation in the context of the ritual. The era of unprecedented speeds gave impetus to the creation of new dynamic spectacles. Among them were acrobatic games with a bull, artistically embodied in the frescoes of the Minos Palace on the island of Crete and other examples of Cretan and Mycenaean Art. Episodes of this game have been recorded in the ancestral homeland of the Mycenaean rulers in the steppes of Eurasia and in the South Caucasus, in particular petroglyphs of Gobustan, pictograms on ceramics and metal. The study is based on a number of assumptions. The author does not have access to these artefacts, which are currently contained in the museum collections of the four states. But with their size, shape and illustrations of iconic compositions, you can make copies, put on a potter's wheel and try to rotate at different speeds to see if the effect of animation will play on these objects.

Keywords: Ukrainian ceramology, archaeological ceramology, Late Bronze Age, clay products, ornament, signs, composition, multiplication effect.

References:

- Bogdanov, S. V. 2001. Pershinskij kurgannyj mogil'nik. In: Morgunova, L. N. (ed.) *XV Ural'skoe arxeologicheskoe soveshhanie. Tezisy dokladov Mezhdunarodnoj nauchnoj konferenczii*. Orenburg: OOO «Orenburgskaya guberniya», s. 64-67.
- Otroshchenko, V. V. 1998. Siuzhet perevitleniia u znakovii systemi plemen zrubnoi spilnoty. *Arkheologicheskii almanakh*, 7, s. 93-98.
- Otroshchenko, V. V. 2007. Znakova systema plemen zrubnoi spilnoty (XVII–XII st. do n. e.). In: *Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski*. Materiały z konferencji: Lancut (26-28.X.2005 r.). Warszawa: Krajowy ośrodek badań i dokumentacji zabytków, s. 197-212.
- Otroshchenko, V. 2011. Petroglify Gobustana i znakovye sistemy epokhi bronzы Tsentralno-Vostochnoi Evropy. *Incəsənət və mədəniyyət problemləri*, 3, s. 38-51.
- Stokolos, V. S. 1972. *Kul'tura naseleniya bronzovogo veka Yuzhnogo Zaural'ya*. Moskva: Nauka.
- Unikal'nyj keramologicheskij sosud, izgotovlennyj 4000 let nazad, pokazali kostanajczam na vy'stavke odnogo e'ksponata [online]. Rezhim dostupu: <https://www.ng.kz/modules/news/print.php?&storyid=18588> [Data zvernennia 19 chervnia 2015].
- Kehnscherper, G. 1973. *Kreta, Mykene, Santorin*. Leipzig; Jena; Berlin: Urania-Verlag.

Отримано 05 березня 2021

Received March 05, 2021

Дослідження ліпленої кераміки з Басівського городища

Висвітлено історію досліджень центральної поселенської пам'ятки Посулля скіфського часу – Басівського городища. Проаналізовано ступінь вивченості та опрацювання гончарного комплексу. Розглянуто результати новітніх досліджень і перспективність застосування природничих методів, зокрема рентген-флуоресцентного, для аналізу елементного складу ліпленої кераміки.

Ключові слова: археологічна керамологія, доба раннього заліза, Посулля, Басівське городище, ліплена кераміка, елементний склад, рентген-флуоресцентний аналіз.

рагменти ліпленої кераміки є найбільш масовим матеріалом, який знаходять під час вивчення поселенських пам'яток. Їх інформативність та роль у вивченні матеріальної культури доби раннього заліза спочатку було значно недооцінено.

Тривалий час археологи, об'єктом досліджень яких здебільшого виступали кургани, мало звертали увагу на ліплений посуд, особливо якщо він був представлений фрагментами. Часто його просто залишали на місці розкопок. Навіть якщо цілі форми та фрагменти брали до колекцій, то зазвичай їх не вводили до наукового обігу через одноманітність, непрезентабельність та масовість цієї категорії знахідок. Значну частину колекцій кінця XIX – початку XX століття нині втрачено, а матеріали вцілілих значною мірою депаспортизовані, що ускладнює їх опрацювання.

Ситуація змінилася на початку XX століття, коли археологія виділилася в

окрему науку. Саме тоді все більшого поширення набувало вивчення поселень, на яких репрезентативні речі (зброя, прикраси, вироби з дорогоцінних металів тощо) траплялися нечасто, тоді як основними знахідками були знаряддя праці й предмети побуту, у тому числі й фрагменти ліпленої кераміки.

Одними з перших були дослідження 1906 року, проведені видатним археологом Миколою Макаренком на Басівському городищі, яке є другим за площею в цьому регіоні. На різних частинах укріплення вчений заклав 10 траншей та зібрав підйомні матеріали.

В єдиній публікації, присвяченій результатам роботи 1906 року, автор подав описи місцевості та знахідок, а також стратиграфічних спостережень розкопаних ділянок. Фрагменти ліпленого посуду траплялися майже в кожному шурфі та траншеї, проте стаття, присвячена польовим роботам ученого 1906 року,

в тому числі й на Басівському городищі, містить обмаль аналітичних відомостей і носить здебільшого описовий характер. Найбільша категорія знахідок представлена узагальненою інформацією про варіанти орнаментативні вінець, а також, частково, – про типовий характер поверхні та колір зразків. У цій праці графічно відображено показові зразки посуду (цілі форми та повні профілі) (Макаренко, 1907).

На ліплену кераміку Микола Макаренко, на жаль, звернув недостатньо уваги. Доля матеріалів з перших досліджень найбільшої пам'ятки скіфського часу Посулля нині невідома.

Наступний етап формування колекцій з Басівського городища припав на другу половину 1940-х – кінець 1950-х років. 1947, 1957 та 1959 року на укріпленні «*Бахта*» працювала видатна дослідниця скіфських старожитностей Варвара Іллінська. Результати цих робіт лягли в основу низки статей. Окремих публікацій, які б стосувалися суто ліпленої кераміки з розкопок, що тривали впродовж трьох польових сезонів, на жаль, немає. Її частково розглянуто в загальних працях (Іллінська, 1965; 1961).

Упродовж 1992–1994 років на Свиридівському, Глинському та Басівському городищах працювала експедиція «*Сула*», яку очолював Юрій Болтрик. Зокрема, на останньому розкопки проходили на маловивчених укріпленнях «*Аршавському*» та «*Малому городку*». Результати роботи Басівського загону побіжно висвітлено в кількох невеликих за обсягом працях (Болтрик, Бунятян, 1993; 1997; Болтрик, Фіалко, 1995).

2011 року в рамках технічного обстеження пам'яток національного значення Сумщини старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень Міністерства культури України Іван

Михальчишин спільно зі співробітниками Державного історико-культурного заповідника «*Посулля*» та державного підприємства «*Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України»*» здійснював огляд Басівського городища. Під час робіт було зафіксовано сліди пограбування центрального укріплення та зібрано підйомні матеріали (Білинський, 2013, с. 29).

Отже, ключове городище Посулля, хоч і вивчали кілька експедицій, проте питання матеріальної культури, зокрема місцевої кераміки, майже не отримали своє відображення в публікаціях.

Узагальнюючих праць з дослідження ліпленого посуду з пам'яток скіфського часу Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя, у яких розглянуто матеріали з Посулля, відомо небагато. Цю проблематику висвітлено в працях Анатолія Гейка та Костянтина Пеляшенка.

До наукового доробку першого належить комплексна керамологічна монографія «*Гончарство населення скіфського часу Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя*». Працю присвячено технологічним аспектам виготовлення ліпленої кераміки. Залучено широке коло етнографічних аналогій (Гейко, 2011).

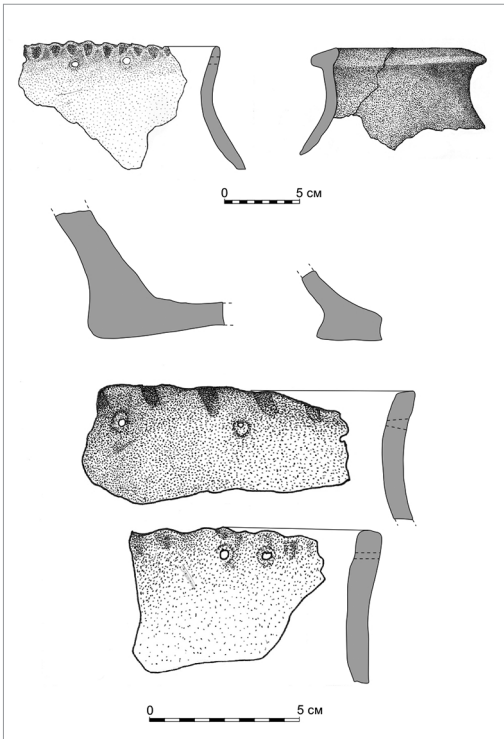
Низку окремих питань з класифікації, типології та хронології висвітлено в публікаціях харківського археолога Костянтина Пеляшенка. Багаторічну роботу він підсумував і узагальнив у дисертаційному дослідженні 2014 року, а також однойменній монографії «*Ліпний посуд населення скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу*», що побачила світ 2020 року. Нині це найбільш повна праця, в якій проаналізовано й порівняно гончарні комплекси скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу, зокрема регіону Посулля (Пеляшенко, 2020).

Упродовж 2019–2020 років майже на всіх частинах пам'ятки було зафіксовано масштабні пограбування. Найбільше пошкоджені «Башта» та поселення 3 (розташоване на захід від центрального укріплення), що виявлено під час розвідок 2020 року. Потрібно констатувати, що культурний шар останнього майже повністю перекопано грабіжниками.

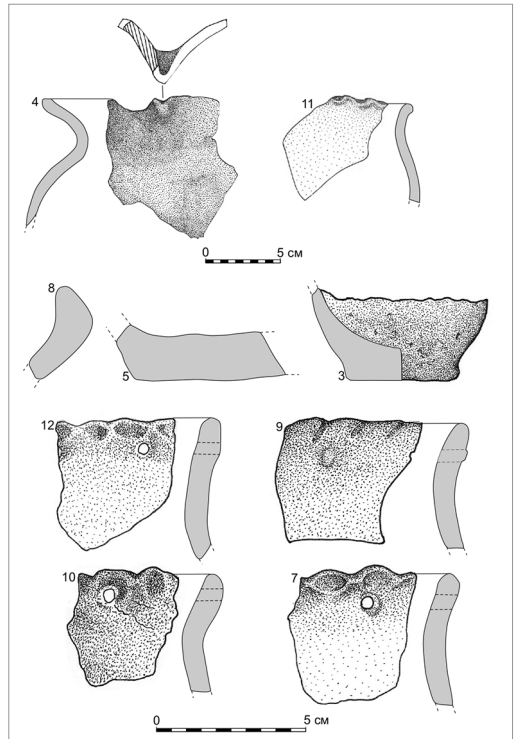
Основною метою розвідок було обстеження найближчої округи пам'ятки і виявлення перспективних місць для майбутніх розкопок. Усього було закладено чотири шурфи та здійснено зачистку валу Басівського укріплення. Найбільше матеріалів походить із шурфів № 2

(Башта), № 3 (поселення 3). Зачистка валу засвідчила, що він перекриває культурний шар. Похований ґрунт містить матеріальні рештки у вигляді фрагментів ліпленого посуду, глиняної обмазки (Корж, 2020).

Оскільки поселення 3 майже повністю перекопано, важко стратиграфувати знайдені матеріали й стверджувати про час його існування. Попередньо можна датувати його в межах V–IV століть до н. е. У шурфі 3 виявлено частину заглибленої в материк споруди, заповнення якої в цій ділянці майже не пошкоджене грабіжниками. За знайденим гончарним комплексом пам'ятка орієнтовно належить до V століття до н. е. (мал. 1).

Мал. 1
Фрагменти посуду. Глина, ліплення.
Поселення 3. Басівське городище. V століття до н. е.
Малюнок О. Давиденко. Публікується вперше

Мал. 2
Фрагменти посуду, передані на елементний аналіз
в Інститут прикладної фізики НАН України (Суми).
Басівське городище. V–IV століття до н. е.
Малюнок О. Давиденко. Публікується вперше

Уперше для дослідження ліпленого посуду скіфського часу і Басівського городища, і Посулля загалом на базі Інституту прикладної фізики НАН України (Суми) було проведено визначення елементного складу формувальної маси. Для аналізу було відібрано 12 зразків, які походять з різних частин пам'ятки. Усі фрагменти попередньо були очищені від бруду. Для зручності й прозорості визначення, ще до передання на аналіз, кераміку було закодовано числами від 1 до 12. Розшифрування подано в таблиці 1. Окремі фрагменти зображено на малюнку 2.

Роботу проводили неруйнівним методом рентген-флуоресцентного аналізу з використанням портативного аналізатора ProSpector 3. Межа виявлення елементів з використанням цього методу перебуває на рівні 0,01 мас. %. Прилад може знаходити елементи в діапазоні від натрію до плутонію.

Основним завданням під час дослідження зразків було з'ясування можливих відмінностей цієї кераміки.

Основними хімічними компонентами в складі глини є: SiO_2 (30-70 %), Al_2O_3 (10-40 %) (мал. 3), H_2O (5-10 %). Крім

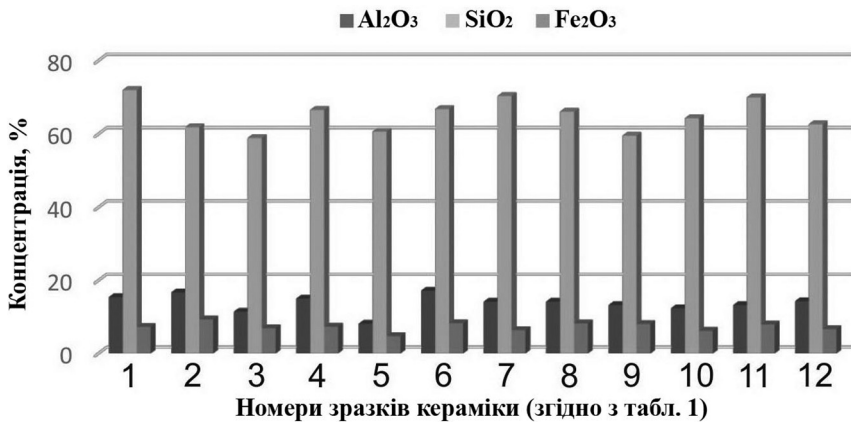
того, наявні Fe_2O_3 (FeO), TiO_2 , CaO, MgO, K_2O , Na_2O , CO_2 та ін.

Концентрації основних хімічних компонентів представлені на гістограмі (мал. 3; табл. 1).

За співвідношенням концентрацій оксидів кремнію та алюмінію можна зробити висновок, що фрагменти кераміки мають досить близький склад формувальної маси (мал. 4). Дещо відрізняється в цій серії зразок з кодом 5, в якому спостерігається знижена концентрація оксидів алюмінію та кремнію (мал. 4). Також у цих зразках приблизно однакова концентрація оксиду заліза. Усе це може свідчити на користь гіпотези про походження сировини, з якої виготовлено ці фрагменти, з одного родовища глини.

Інша ситуація спостерігається з концентрацією супутніх, домішкових компонентів у фрагментах (мал. 5). Зокрема, в зразку 5 їх кількість підвищена.

Такий досить значний діапазон супутніх елементів у зразках може бути зумовлений експлуатацією цілих виробів, а також подальшими умовами зберігання фрагментів.

Мал. 3

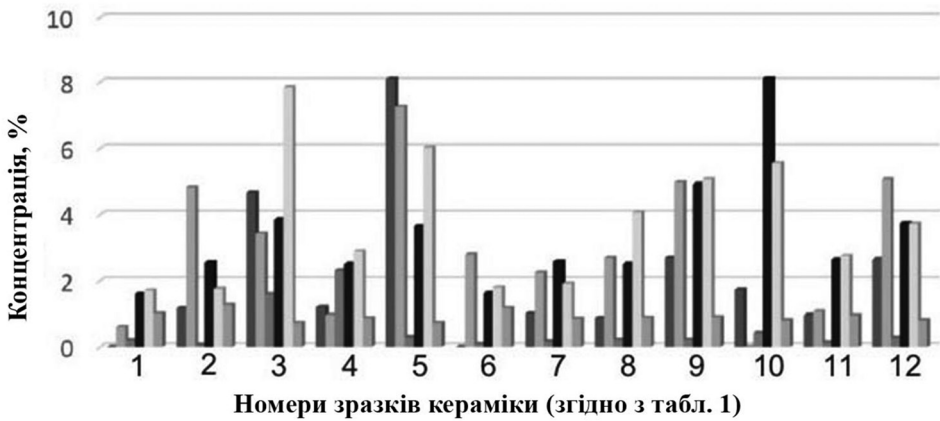
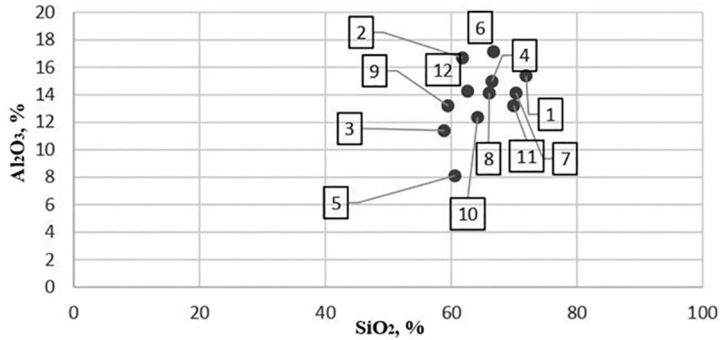
Основні компоненти формувальної маси кераміки, переданої на аналіз

Таблиця 1

Таблиця зразків кераміки з Басівського городища,
переданих на визначення елементного складу

№ (Код)	Назва	Місце знахідки	Домішки	Колір	Примітки
1	Фрагмент стінки горщика	Поселення (Басівський вал)	Жорства, пісок	Коричневий	Фракції жорстви крупних розмірів, більше 5 мм
2	Фрагмент стінки горщика	Перетин Басівського валу гл. 0,4 м	Шамот	Світло-коричневий	
3	Фрагмент денця горщика малих форм	Басівське городище Укріплення «Бацма» п/м	Шамот	Світло-коричневий	
4	Фрагмент вінець посудини зі зливом	Басівське городище Укріплення «Бацма» п/м	Шамот, незначна кількість піску	Темно-коричневий	
5	Фрагмент денця горщика	Перетин Басівського валу гл. 0,4 м	Жорства, органіка	Коричневий	Фракції жорстви середніх розмірів 3-5 мм
6	Фрагмент стінки миски	Басівське городище Поселення «Сад» Шурф 4 Яма 1	Шамот	Чорний	
7	Фрагмент вінець горщика	Басівське городище Поселення 3 (на захід від Башти) Шурф 3 0-0,7	Шамот, пісок	Світло-коричневий	
8	Фрагмент вінець миски	Басівське городище Поселення 3 (на захід від Башти) Шурф 3 0-0,7	Шамот, пісок	Коричневий	Поверхня зі слідами лискування
9	Фрагмент вінець горщика	Басівське городище Поселення 3 (на захід від Башти) Шурф 3 0-0,7	Шамот	Світло-коричневий	
10	Фрагмент вінець горщика	Басівське городище Поселення 3 (на захід від Башти) Шурф 3 споруда	Шамот, пісок	Сірий	Зовнішня поверхня перепалена
11	Фрагмент вінець горщика	Поселення 3 (на захід від Башти) Шурф 3 0-0,7	Шамот	Коричневий	На внутрішній поверхні сліди від пригорілої органіки
12	Фрагмент вінець горщика	Поселення 3 (на захід від Башти) Шурф 3 0-0,7	Шамот	Темно-коричневий	

Мал. 4
Концентрація основних компонентів у формувальній масі кераміки з Басівського городища, переданої на аналіз

Мал. 5
Супутні компоненти у формувальній масі кераміки з Басівського городища, переданої на аналіз

Для отримання більш достовірних результатів необхідно проводити додаткові аналізи. Зокрема, збільшення статистичної вибірки дозволить більш точно групувати фрагменти.

Потрібно зазначити, що і під час візуального огляду за низкою ознак (вид домішки, характер поверхні, структура формувальної маси) зразок із кодом 5 відрізняється від інших. З поселення, культурний шар якого частково перекритий Басівським валом, походить і зразок із кодом 1, основною домішкою формувальної маси якого є жорства, що

загалом не характерно для ліпленого посуду скіфського часу з Басівського городища. Випадковість потрапляння зразка, закодованого цифрою 5, до культурного шару, перекритого насипом валу, потрібно відкинути, адже, по-перше, Басівський вал включено в загальну систему укріплень, а по-друге, на тій же глибині було знайдено фрагмент стінки амфори з переходом на шию, яку орієнтовно, з великою обережністю, можна віднести до IV століття до н. е. Звичайно, що за кількома фрагментами зарано щось стверджувати. Проте можна висловити припущення про

певні зміни в гончарній традиції, які припали орієнтовно на IV століття до н. е. З чим це пов'язано, поки що сказати важко і потрібно більш детально вивчати це поселення, що робить його перспективним для подальших розкопок.

Отже, ліплена кераміка Басівського городища недостатньо висвітлена в науковій літературі. Використання неруйнівного

методу рентген-флуоресцентного аналізу дає змогу порівнювати матеріали з пам'яток не тільки Посулля, а й усього Дніпровсько-Лісостепоного Лівобережжя та поселень скіфського часу загалом. Можливо, у майбутньому, завдяки цьому напрямку, вдасться прослідкувати міграції та контакти давнього населення.

-
- Білінський, О. О. 2013. Нові матеріали з Басівського городища на Посуллі. *Магістеріум. Археологічні студії*, 53. Київ, с. 28-31.
- Болтрик, Ю. В., Бунятян, К. П. 1993. Розкопки на Басівському городищі. *Археологічні дослідження в Україні 1992 року*. Київ, с. 17-20.
- Болтрик, Ю. В., Бунятян, К. П. 1997. Розкопки на Басівському городищі. *Археологічні дослідження в Україні 1993 року*. Київ, с. 13-14.
- Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 1995. Басовское городище – центр Посульского узла памятников раннего железа. *Древности – 1995*. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков, с. 40-43.
- Гейко, А. В. 2011. *Гончарство населення скіфського часу Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя*. Полтава: ТОВ «АСМІ».
- Ильинская, В. А. 1961. Позднескифский слой Басовского городища. *Краткие сообщения института археологии*, 11. Киев: Издательство Академии наук Украинской ССР, с. 59-63.
- Іллінська, В. А. 1965. Басівське городище. *Археологія*, XVIII. Київ: Наукова думка, с. 48-76.
- Корж, А. А. 2021. Робота Басівського загону Путивльської археологічної експедиції в 2020 році. В: *Археологія північно-східної України: здобутки, сучасний стан та перспективи*. Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. Суми, с. 61-63.
- Макаренко, Н. Е. 1907. Отчёт об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 году. *Известия императорской археологической комиссии*, 22. Санкт-Петербург, с. 38-90.
- Пеляшенко, К. Ю. 2020. *Ліплений посуд населення скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу*. Київ; Котельва: Інститут археології НАН України, ДІКЗ «Більськ».

© Anton Korzh

Postgraduate Student

of the Department Early Iron Age Archaeology

of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine.

ORCID ID 0000-0001-6937-6725.

skifc14@gmail.com (Romny, Ukraine)

Studies of the Handmade Ceramics from the Basivka Hill-Fort

The history of the studies of the second largest Scythian settlement of the Dnieper Left-Bank forest-steppe – Basivka hill-fort, which is directly the key monument in the Sula river basin microregion, is revealed in the article. The peculiarities of studying such a category of material culture as handmade ceramics are highlighted. It has been established that certain works on ceramics, which would relate purely to materials from the Basivka hill-fort, have not been published to date, which complicates further work.

During the prospecting of the nearest area of the monument by the Basivka detachment of the Putyvl Archaeological Expedition in 2020, new, promising for further research, settlements and locations

were discovered. For the first time, the method of natural sciences was used to study ceramics from the monuments of the Scythian period. The author publishes the results of analyzes of ceramics from the Basivka hill-fort made by non-destructive X-ray fluorescence method. The conclusions show the prospects for further cooperation of archaeologists and physicists in the study of handmade pottery of the Scythian time, not only in this micro-region, but also in general in Ukraine.

Keywords: archaeological ceramology, Early Iron Age, ceramics, Sula river basin, Basivka hill-fort, handmade ceramics, elemental composition, X-ray fluorescence analysis.

References:

- Bilynskiy, O. O. 2013. Novi materialy z Basivskoho horodysycha na Posulli. *Mahisterium. Arkheolohichni studii*, 53. Kyiv, s. 28-31.
- Boltryk, Yu. V., Buniatian, K. P. 1993. Rozkopky na Basivskomu horodysychi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 1992 roku*. Kyiv, s. 17-20.
- Boltryk, Yu. V., Buniatian, K. P. 1997. Roskopky na Basivskomu horodysychi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 1993 roku*. Kyiv, s. 13-14.
- Boltrik, Iu. V., Fialko, E. E. 1995. Basovskoe gorodishche – tsentr Posul'skogo uzla pamiatnikov rannego zheleza. *Drevnosti – 1995. Kharkovskii istoriko-arkheologicheskii ezhegodnik*. Kharkov, s. 40-43.
- Heiko, A. V. 2011. *Honcharstvo naselennia skifskoho chasu Dniprovskoho Lisostepovoho Livoberezhzhia*. Poltava: TOV «ASMI».
- Ilinskaia, V. A. 1961. Pozdneskifskii sloi Basovskogo gorodishcha. *Kratkie soobshcheniia instituta arkheologii*, 11. Kiev: Izdatelstvo Akademii nauk Ukrainsoi SSR, s. 59-63.
- Ilinska, V. A. 1965. Basivske horodysychche. *Arkheolohiia*, XVIII. Kyiv: Naukova dumka, s. 48-76.
- Korzh, A. A. 2021. Robota Basivskoho zahonu Putyvl'skoi arkheolohichnoi ekspedytsii v 2020 rotsi. In: *Arkheolohiia pivnichno-skhidnoi Ukrainy: zdobutky, suchasnyi stan ta perspektyvy*. Materialy II Vseukrainskoi naukovopraktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu. Sumy, s. 61-63.
- Makarenko, N. E. 1907. Otchet ob arkheologicheskikh isledovaniakh v Poltavskoi gubernii v 1906 godu. *Izvestiia imperatorskoi arkheologicheskoi komisii*, 22. Sankt-Peterburg, s 38-90.
- Peliashenko, K. Yu. 2020. *Liplenyi posud naselennia skifskoho chasu Dnipro-Donetskoho Lisostepu*. Kyiv; Kotelva: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy, DIKZ «Bilsk».

Отримано 03 березня 2021

Received March 03, 2021

Хліборобство, застигле в глині

Зібрано й упорядковано глиняні вироби, що мають хліборобську символіку. Виділено дві категорії предметів: речі з хліборобськими зображеннями та вироби, до яких додано зернівки культурних рослин. На перших наявні як абстрактні символи, що інтерпретуються як хліборобські, так і примітивні реалістичні зображення. Вироби з відбитками зернівок культурних рослин можна розділити на культові й побутові. Поєднанням того й іншого є певне культове використання збіжжя під час виготовлення звичайних речей щоденного вжитку.

Ключові слова: українська керамологія, археологічна керамологія, кераміка, вироби з глини, зображення, палеоетноботаніка, хліборобство, давні вірування.

З давня людина опанувала глину. На території сучасної України перші глиняні вироби з'явилися з настанням доби неоліту – у середині VI тис. до н. е. Цей пластичний матеріал використовується в багатьох галузях господарства: для будівництва, виготовлення посуду, скульптури й дрібної пластики, іграшки тощо. Від часу виникнення посуду можна розпочинати й відлік появи орнаментациї – як прагнення людини до естетизациї власного побуту. Однак орнамент – не лише спроба прикрасити буденні побутові речі. Також він передає певні погляди людей на світ: системи орнаментациї (і спроби їх дешифрування) – перспективна галузь дослідження, на шляху якого знаходиться багато науковців. Давня людина довіряла глині важливу для себе інформацію. Яскравим прикладом є шумерські клинописні таблички, які передають інформацію не в переносному значенні, а безпосередньо – у вигляді текстів.

Один із аспектів, що знайшов відображення на глиняних виробах, –

хліборобство давніх людей. Певно, не випадково час початку використання глини для виготовлення посуду збігається з періодом виникнення хліборобства. Як образно написав Робін Деннелл (Robin Dennell), «...одні й ті самі руки ліпили посуд і збирали врожай» (Dennell, 1972). Ще більш актуальне це висловлювання, оскільки на території сучасної України переважна більшість палеоетноботанічних визначень неолітичного часу стала можливою завдяки методиці зняття відбитків зернівок і насіння культурних рослин з порожнин, що залишилися після вигорання останніх під час випалювання кераміки, через пластичний матеріал, уперше в колишньому Радянському Союзі застосованою співробітницею Ботанічного саду АН Молдавської РСР Зоєю Янушевич (Янушевич, Маркевич, 1970). Нині за відбитками на кераміці проведено палеоетноботанічні дослідження для значної кількості пам'яток неолітичного часу (напр.: Пашкевич, 1991, с. 2-4; 2000; 2008, с. 221; Котова, Пашкевич, 2002

та ін.). Такі відбитки відомі й із багатьох інших категорій речей побутового і культового призначення.

За способом потрапляння зернівок до формувальної маси дослідники Надія Кравченко і Галина Пашкевич виділили чотири типи:

- 1) технологічний спосіб виготовлення кераміки для усаджування формувальної маси;
- 2) ритуальні цілі;
- 3) підсипка під денце;
- 4) випадкове потрапляння (Кравченко, Пашкевич, 1985).

Щодо першого типу вважаю, що замість збіжжя могли додавати інші органічні рештки. Тип 3 – здавна використовуваний прийом. З цією метою майже завжди використовували зернівки проса (*Panicum milliaceum*) – найменші з усіх злакових культур (2-3 мм), до того ж – майже

круглої форми. Просо підсипали, щоб горщик не приставав до лави (підставки), на якій гончар працював з формувальною масою (Бобринський, 1978, с. 39). Саме просо використовували як мінімум з ранньозалізного часу до кінця I тис. н. е. включно (див., напр.: Горбаненко, Пашкевич, 2010, с. 131-168).

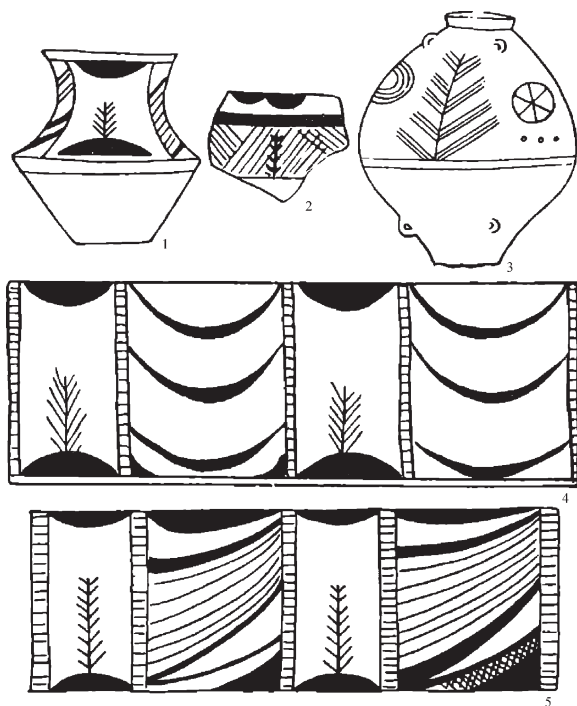
Тип 4 – випадкове потрапляння зернівок у формувальну масу – якраз і є тим джерелом інформації, що дає можливість відтворити певні тенденції в зерновому господарстві давніх хліборобів.

Це одне з джерел інформації, що дає доволі конкретні уявлення про асортимент вирощуваних культурних рослин, а також про вподобання давніх людей у «хлібному» раціоні. Інше джерело – різноманітні зображення на глиняних виробках, а також глиняні моделі знарядь праці – дають уявлення про конструктивні особливості

Мал. 1

Статуетки з відбитками зернівок культурних рослин.
Глина, ліплення. Поселення Бернашівка. Трипільська культура.
Інститут археології НАН України (за: Бурдо, 2012, рис. 3: 1-3, 10)

Мал. 2

Кераміка з хліборобськими орнаментальними мотивами. Глина, фарба, ліплення, писання. Томашівка (1, 4, 5); Кошилівці (2); Київщина (3). Трипільська культура (за: Рыбаков, 1965, рис. 16-18)

останніх; іноді, за схематичними зображеннями, цілком можна вбачати певні моделі таких знарядь. Крім того, за орнаментациєю та знаковою системою на кераміці дослідники взагалі вбачають давні календарі.

Повторю, що час виготовлення кераміки і виникнення хліборобства збігаються; мабуть, саме відтоді беруть початок і культи, пов'язані з родючістю. Таким чином з'явилися перші глиняні статуетки, які не мали суто практичного призначення. Так, у племен трипільської культури з культом родючості пов'язані значні серії таких виробів, що мали виразні жіночі риси з підкресленими функціями родючості. Саме до формувальної маси, з якої їх виготовляли, часто домішували хлібні злаки (мал. 1)

(див., напр.: Бибииков, 1953, с. 238-240; Пашкевич, Відейко, 2006 та ін.).

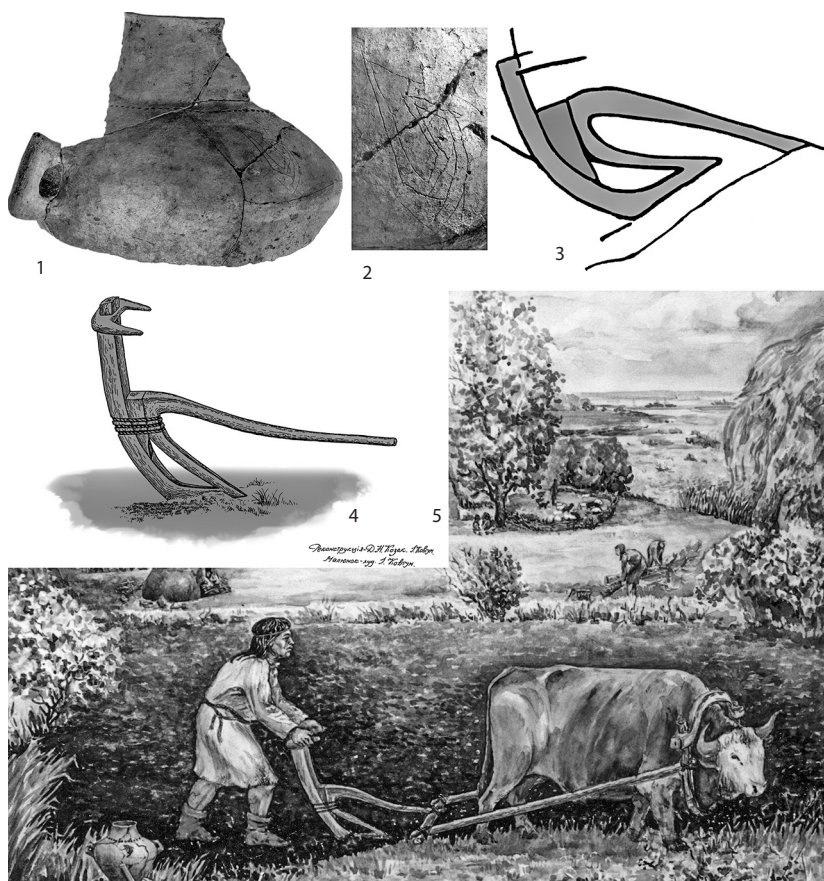
Для декоративно-ужиткового мистецтва трипільської культури з символічними значеннями відома також значна кількість зображень схематизованих колосків, виконаних у поєднанні з іншими орнаментами на різних типах посуду, а також на культових статуетках (мал. 2) (див., напр.: Рыбаков, 1965). Значення таких зображень як культових хліборобських не викликає сумнівів; науковці, які займаються цими питаннями, постійно наголошують на цьому (див., напр.: Цвек, 2007).

Цим не вичерпуються виготовлені з глини культові речі; з-поміж матеріалів ранньозалізної доби відома доволі значна кількість так званих глиняних хлібців.

Зазвичай, це невеликі вироби, що можуть поміститися між двома долонями; формувальна маса не завжди добре вимішана, іноді складається враження, що вона навіть не проходила термічної обробки для отримання певної міцності. Такі знахідки відомі і в лісостеповій, і в лісовій зонах (напр., на пам'ятках скіфоїдних і юхнівської культури). Завдяки знахідкам таких хлібців з певною мірою обережності

можна стверджувати про ймовірну форму звичайного на той час хлібного виробу.

З-поміж подібних виробів надзвичайно яскравим прикладом є знахідка на Більському городищі в листопаді–грудні 2008 року (експедиція Центру охорони та дослідження пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації під керівництвом Олександра Супруненка) під час археологічних досліджень поселення

Мал. 3

Давнє землеробське знаряддя – рало, та його відтворення на глиняних виробах:

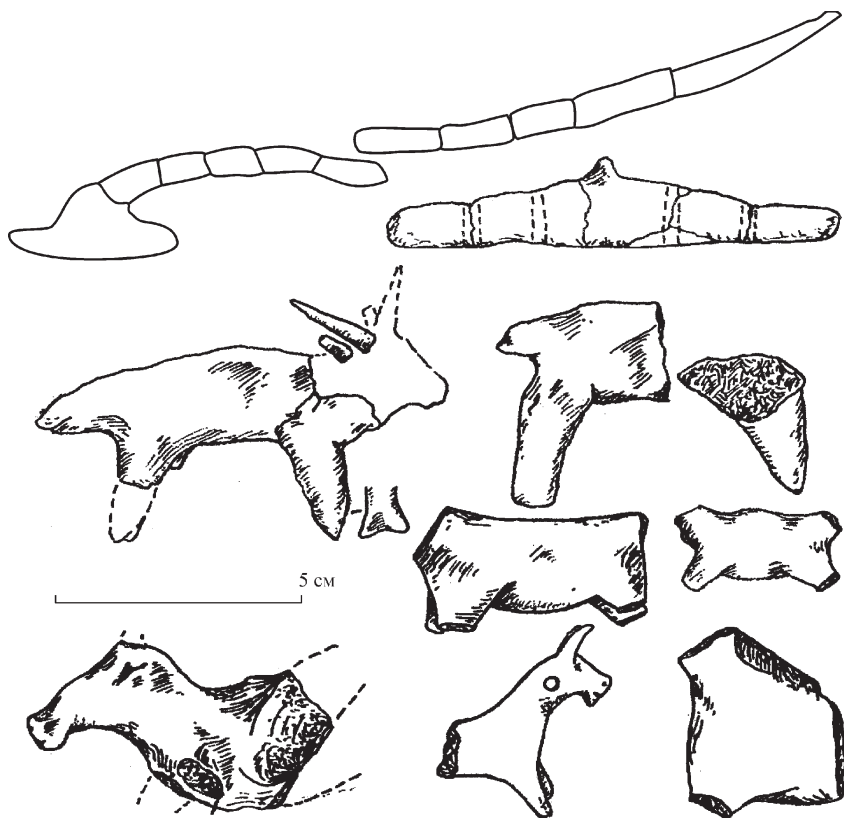
1-2 – фрагмент глиняної посудини із зображенням рала. Глина, ліплення, риткування.

Поселення Хрінники. Енеоліт, ленденська культура. IV–III тис. до н. е.

Рівненський краєзнавчий музей;

3 – графічне зображення рала (за: Козак, 2010, с. 13-19);

4-5 – давнє рало. Реконструкція Дениса Козака, малюнок Ірини Ковтун

Мал. 4

Глиняні моделі рала і ярма, а також фігурки биків. Глина, ліплення.
Більське городище. Скіфська культура (за: Шрамко, 1996)

в урочищі «*Поле другої бригади*» (назву дав Борис Шрамко). Воно датоване кінцем V – IV століттям до н. е. Під час досліджень було розкопано яму 19, в якій виявлено 21 глиняний «хлібець».

Усі «хлібці» мали розміри 10-15 см; візуальний аналіз показав, що їх зроблено з глини з великою домішкою органічної речовини. Складається враження, що «хлібці» взагалі не були випалені або ж випалювання було дуже слабке – формувальна маса крихка, за структурою нагадує глиняну обмазку.

Крім того, не полишає відчуття, що «хлібці» ліпили поспіхом – аби лише надати

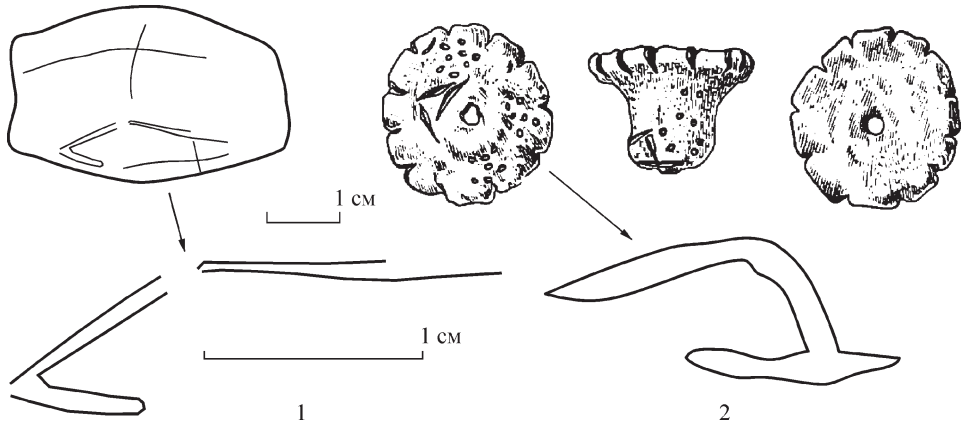
їм видовжено-овальної форми (близької до яйця). Поверхню не вирівнювали й не згладжували: на деяких з них чітко видно навіть відбитки пальців. На одному з екземплярів помітно заглиблення з відбитками жмутка трави. Можливо, це було певною «окрасою». У такому випадку взагалі не може йтися про випалювання.

Результати аналізу показали, що зовнішня поверхня рясно вкрита відбитками зернівок проса. Також їх виявлено й у зламах. Отже, під час підготовки формувальної маси зернівки проса просто було досипано в глину й перемішано. Імовірно, це має свідчити про певні культові дії, пов'язані

з родючістю, урожайністю (Пашкевич, Горбаненко, 2019). В юхнівській культурі, наприклад, знахідки хлібців подібної форми відомі як із жител, так і з поховальних комплексів (Каравайко, 2010; Каравайко, Горбаненко, 2012, с. 77-78); останнє місце знахідок підкреслює їх вотивне значення.

Іншою цікавою категорією знахідок, що фіксує хліборобську спрямованість життєдіяльності давніх людей, є

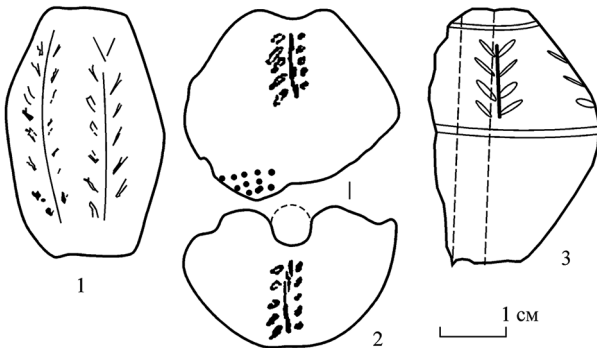
відображення орних знарядь у глині: нині відомі зображення рал на кераміці й на кружалах, а також одна глиняна модель простого рала. Однією з найдавніших таких знахідок є фрагмент кераміки енеолітичного часу з поселення Хрінники Рівненської області. На ньому нанесено зображення, інтерпретоване Денисом Козаком як рільниче трьохелементне рало (мал. 3) (Козак, 2010, с. 7-20).

Мал. 5

Зображення рала на кружалах.

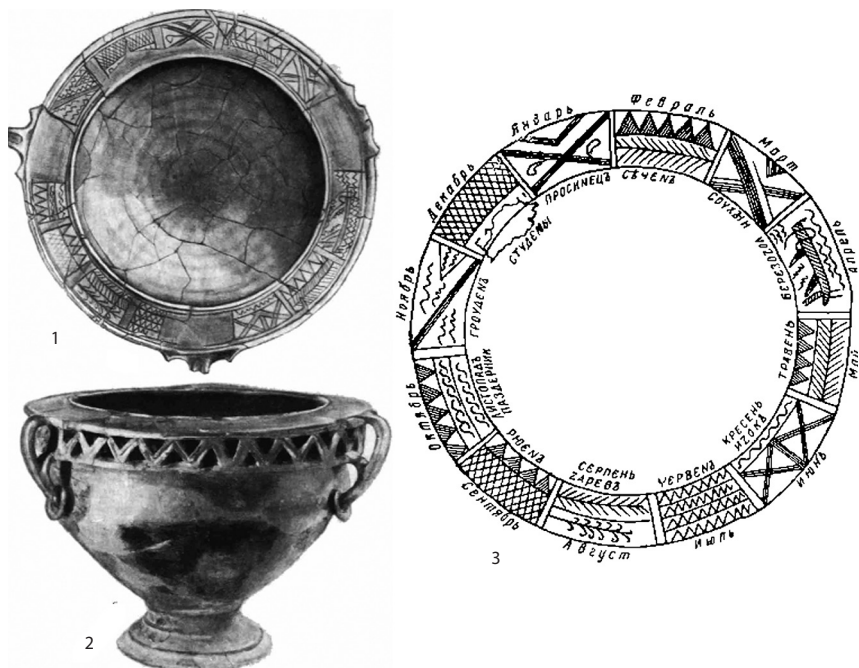
Глина, ліплення, вдавлювання, проколювання. Пісочний Рів. Юхнівська культура. Інститут археології НАН України (1); Троїцьке городище. Дьяківська культура (за: Дубьнин, 1966) (2)

Мал. 6

Зображення колосків на кружалах.

Глина, ліплення, вдавлювання, проколювання. Пісочний Рів. Інститут археології НАН України (1, 2); Кудлаївка. Юхнівська культура (за: Каравайко, Горбаненко, 2012, рис. 3.2: 3) (3)

Мал. 7
Глиняна посудина (1, 2), орнаментована календарем із хліборобськими знаками (3).
Глина, гончарний круг, ліплення, вирізання, риткування, лискування.
Лепесівка. Черняхівська культура (Рыбаков, 1962)

Надзвичайно важлива знахідка походить із Більського городища скіфського часу, де було виявлено комплекс глиняної пластики. До нього входили фрагментарні фігурки биків (волів), моделі візків, також яра, дишла й кривоградильного рала (мал. 4) (Шрамко, 1996). Тут доречно нагадати слова Геродота з легенди про походження скіфів, в якій згадано золоті **рало, ярмо**, сокиру й чашу, що впали з неба (Геродот, 1993).

У ранньозалізний час з'явилося зображення подібного знаряддя на такій цілком побутовій речі, як кружало (кінець V – початок IV століття до н. е.); йдеться про знахідку на городищі Пісочний Рів із зображенням кривоградильного рала з полозом та двома схематизованими тваринами обабіч нього (мал. 5: 1)

(Каравайко, Горбаненко, 2012, рис. 3.2: 3). На малюнку зображено досить просту, так би мовити «природну» форму рала. Такі орні знаряддя зазвичай виготовляли з твердих порід дерева. З цією метою давні землероби вибирали дерева, що рідко трапляються в природі: гілка, яка потім відіграла роль градилья, росла майже від кореня. Таке дерево оберігали; давні землероби могли якийсь час очікувати, доки дерево не виросте до достатніх розмірів. Після того з нього й виготовляли рало, де градилем слугувала гілка, а полозом – частина стовбура.

Найближча аналогія відомих зображень на кераміці належить до матеріалів дяківської культури: на Троїцькому городищі було знайдено кружало зі схематичним зображенням кривоградильного рала з полозом.

Олександр Дубинін зазначив, що зображення рала на кружалі свідчить про орний характер землеробства на окремих ділянках в останній період існування Троїцького (Дубинин, 1966, с. 270-272, рис. 1: 2). Зображення описаного рала майже точно повторює промальовку з описаного вище кружала (мал. 5: 2).

Особливістю, що поєднує глиняну модель з Більського городища і зображення з кружал з Пісочного Рову й Троїцького городища, є вгадувана в зображеннях та помітна в моделі двочастинність рал. У випадку із зображеннями її підкреслено відокремленістю ліній дишла від власне рала; модель же просто складається з двох окремих археологічно цілих частин.

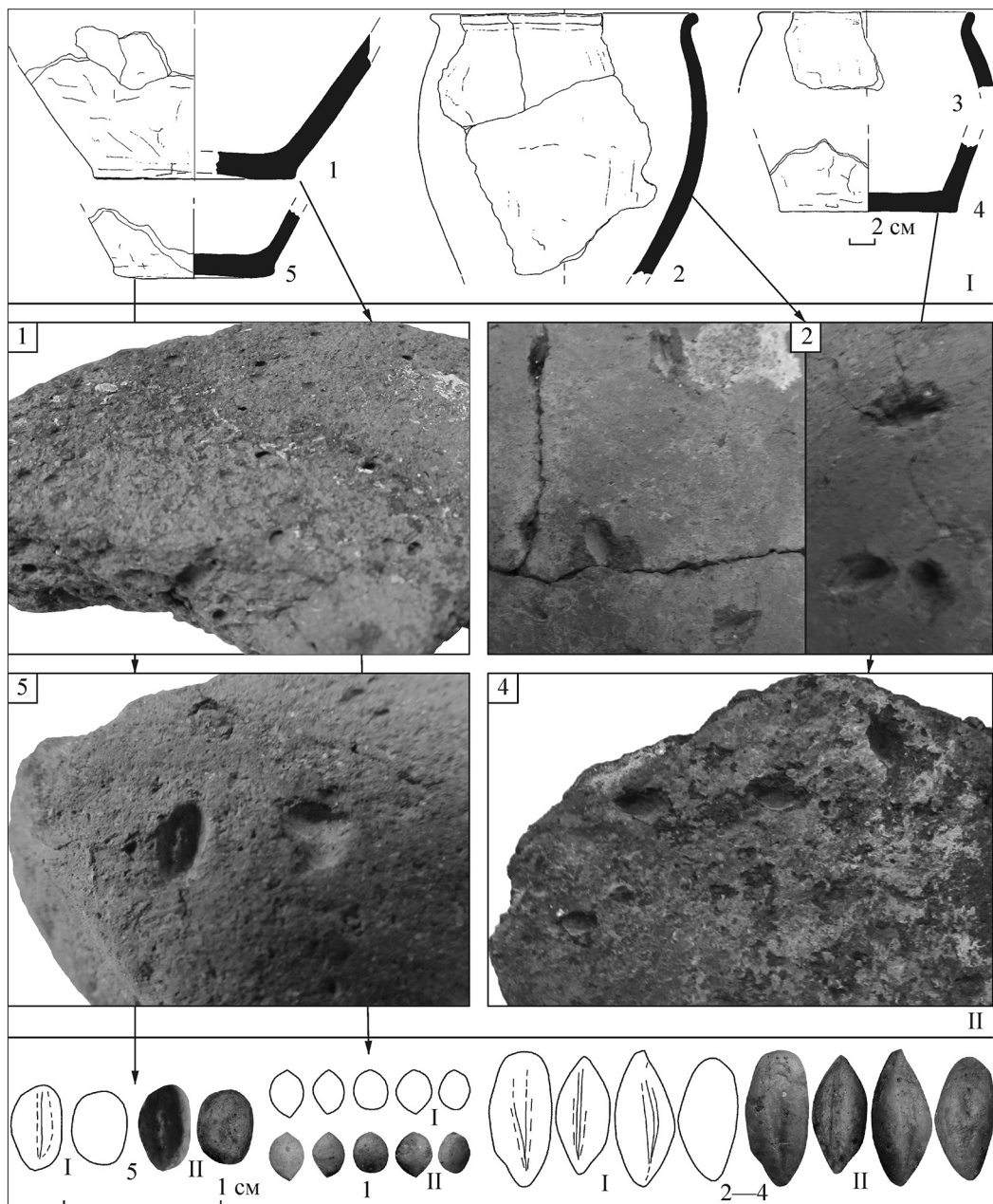
На тому самому кружалі з Пісочного Рову наявне зображення колоска (мал. 6: 1), що остаточно переконує в нанесенні зображень саме хліборобського характеру. Подібні зображення відомі й з інших кружал юхнівської культури: одне також походить з городища Пісочний Рів (мал. 6: 2), інше – з Кудлаївки (мал. 6: 3) (Каравайко, Горбаненко, 2012, рис. 3.2). У випадку зображення колосків (як і рал) на таких буденних побутових предметах, як кружала, слід зазначити, що давні люди наносили зображення того, що було звичним, але від цього не втрачало своєї важливості для життєдіяльності.

Унікальною знахідкою слід визнати вазу з черняхівського поселення Лепесівка, на пласких широких вінцях якої нанесено зображення в 12 секторах. За інтерпретацією Бориса Рыбакова, це не що інше, як давній календар, на якому важливе місце займають місяці хліборобської праці. Квітень (березозол) позначено схематичним зображенням рала, травень (травень), червень (кресень), липень (червень), серпень (зарев) – налитим колоссям, часом збирання врожаю (мал. 7) (Рыбаков, 1962, рис. 1; 5).

Деяку іншу категорію глиняних виробів презентують знахідки великих форм кераміки I тис. н. е. на ранньослов'янських пам'ятках, до формувальної маси яких цілеспрямовано було додано збіжжя різних зернових культур. Але на відміну від, скажімо, трипільської пластики, що мала винятково культове значення, маємо приклади звичайних і поширених для свого періоду форм посуду. Відмінність, так би мовити, з іншого боку, полягає в тому, що за певними деталями можна довести, що в поданих нижче прикладах зернівки потрапляли до формувальної маси не випадково, і не як суто технічний прийом. Нині мені відомо кілька таких прикладів.

До таких можна зарахувати матеріали з поселення Роїще (київська культура; Чернігівська область). Там на денці миски з ями 168 (Терпиловский, 2004, рис. 54: 2) виявлено відбитки 11 зернівок жита (*Secale cereale*); на одному з горщиків – сім відбитків на поверхні й у зламах стінок (Пашкевич, Терпиловский, 1981). У випадку з мискою це, вірогідно, не було простим підсипанням під денце, оскільки з цією метою ефективніше використовувати просо. Тому я схильний вважати, що жито додали у формувальну масу взагалі. Непрямим підтвердженням цього є другий приклад з того ж поселення. Характерно також, що додано лише один вид злакових. Вірогідно, у цьому випадку слід вбачати «*ритуальне*» додавання зерен.

Інший приклад – праслов'янський гончарний комплекс з поселення Дмитрівка III (черняхівська культура; Полтавська область) (Башкатов, Горбаненко, 2012). У результаті реставрації поновлено одну з форм: біконічний великий зерновик (зі слідами ремонту) (Башкатов, 2010, рис. 10: 6). Відбитки, виявлені на цьому горщику [просо, ячмінь плівчастий (*Hordeum vulgare*), жито, пшениця двозернянка (*Triticum dicoccon*)] вказують

Мал. 8

Кераміка з відбитками зернівок культурних рослин з об'єкта 3:

1 – просо; 2-4 – ячмінь півчастий; 5 – пшениця голозерна.

Глина, ліплення. Велика Бугаївка. Третя чверть I тисячоліття.

Науково-дослідна лабораторія Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова
(Петраускас, Горбаненко, 2014, рис. 6: 2, 6; рис. 7: 1, 4, 5)

на те, що для додавання в глиняну масу використали суміш, надаючи перевагу ячменю плівчастому. Судячи з розмірів горщика, його могли використовувати для зберігання продуктів хліборобства. На інших фрагментах кераміки з того ж комплексу відбитки зернівок виявлено в незначній кількості, що вказує на їх випадкове потрапляння до формувальної маси. Вірогідно, і в цьому випадку слід вбачати «*ритуальність*» акту додавання збіжжя.

Під час археологічних робіт на поселенні черняхівської культури Велика Бугаївка (Київська область) серед інших було досліджено об'єкт 3, який виявився житлом празької культури і було датовано V століттям (Петраускас, Шишкін, 2009, с. 207-209, рис. 5-7). Гончарний комплекс представлено великими фрагментами ліплених горщиків. Глина з домішками шамоту, вапняку чи залізняку, а також значної кількості зернівок злакових культур. Під час дослідження гончарного комплексу з метою зняття відбитків зернівок культурних рослин з'ясувалося, що вся кераміка доволі рясно ними вкрита. Визначено відбитки ячменю плівчастого й проса в значній кількості, а також два відбитки пшениці голозерної (*Triticum aestivum* s. l.).

Одне з донець горщиків (мал. 8: 1) було рясно вкрите відбитками зернівок проса (нараховано понад 100 одиниць). Відбитки виявлено також на внутрішній частині денця й у зламах. Таким чином, ймовірно, гончар додав просо безпосередньо у формувальну масу. Крім того, відбитки проса виявлено ще на двох невеликих фрагментах кераміки, за виглядом яких неможливо з'ясувати їх стосунок до реставрованих форм.

На трьох формах виявлено винятково відбитки ячменю плівчастого (мал. 8: 2-4). Серед них – дві верхні частини горщиків (мал. 8: 2, 3) і одне денце (мал. 8: 4). Сумарно на поверхні й у зламах горщиків виявлено

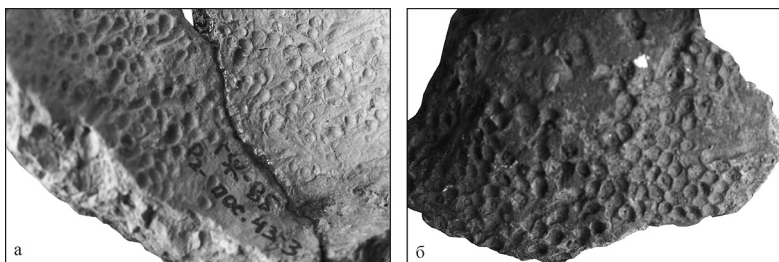
відбитки близько 50 зернівок. Тобто, майже напевно, давній майстер цілеспрямовано додав зернівки саме ячменю плівчастого (а не, скажімо, суміш із зерен різних посівів). Крім того, відбитки зернівок виявлено на інших невеликих фрагментах кераміки, за виглядом яких неможливо з'ясувати їх стосунок до реставрованих форм.

Також на одному денці (мал. 8: 5) виявлено два відбитки зернівок пшениці голозерної. На інших фрагментах, що не пішли на реставрацію якої-небудь форми, відбитки зернівок пшениці не було виявлено. У цьому випадку судити про те, чи був увесь горщик вкритий відбитками, чи це насправді було випадкове потрапляння, я не можу.

Таким чином, гончар ніби залишив своерідний «*підпис*» на горщиках для зберігання збіжжя.

Ще один випадок, відомий мені з власного досвіду, – фрагмент ліпленої сковорідки з городища Лтава (роменська культура, м. Полтава; дослідження Олександра Супруненка). На незначній збереженій частині (приблизно 5×5 см) виявлено сім відбитків: зернівок жита (4), вівса (2), ячменю плівчастого (1) (Пашкевич, Горбаненко, 2002, рис. 4). Інші відбитки на гончарному комплексі Лтави (як і в попередніх випадках) мали спорадичний характер.

Подані приклади прямо чи опосередковано підтверджують, що у формувальну масу глиняних виробів предовсім додавали часточку врожаю в «*ритуальних*» цілях; навряд чи була необхідність використовувати саме зерно як домішку для якихось цілей. Нині я не можу з упевненістю стверджувати про розповсюдженість чи винятковість цього явища; з деякою обачністю можна лише припустити, що якби воно було масовим, на нього звернули б увагу раніше. Однак і унікальними ці приклади назвати складно.

Мал. 9

Фрагменти горщика, суцільно вкритого відбитками зернівок проса (а – внутрішній бік; б – зовнішній бік). Глина, ліплення.

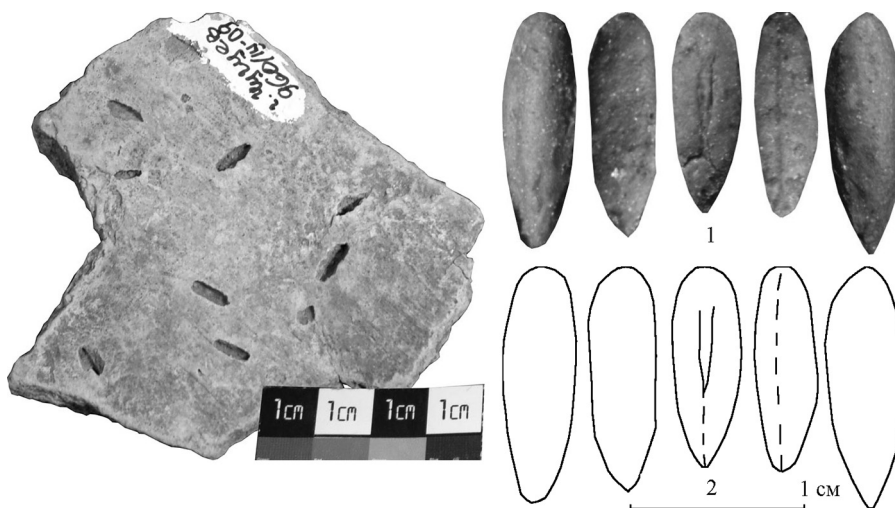
Животинне городище. Боршевська культура.

Воронежський державний університет, ГЖ-85/В-пос.43-3 (Горбаненко, 2013)

Важливо також підкреслити такі положення. У більшості поданих випадків зернівки додано до формувальної маси горщиків, які за розмірами могли виконувати функції посудин для зберігання зерна, в одному (сковорідка) – посудину могли з-поміж іншого застосовувати й для просушування зерна, приготування хліба. Таким чином, крім одного з наведених прикладів (миска з поселення Роїще), посуд

(з великою ймовірністю) майже постійно мав безпосередній контакт із зерном. Висновок, що напрошується сам собою, – зерно додавали до звичайного побутового посуду, який міг максимально контактувати з продуктами землеробства.

Очевидно, що це пов'язано з хліборобським світосприйняттям людей, які виготовляли й використовували такий посуд. Зазвичай таке світосприйняття

Мал. 10

Фрагмент стінки печі, рясно вкритий відбитками зернівок (1) та відбитки зернівок жита (2). Глина, ліплення.

Чугувське городище. Середина – друга половина XVII століття. Художній меморіальний музей Іллі Рєпіна, інв. № 960/14-09 (Свистун, Пашкевич, Горбаненко, 2010)

пов'язане з культом плодючості. Однак зерно частіше за все в ритуальних цілях додавали до **культових** предметів: статуеток (пов'язаних з символами плодючості), глиняних «хлібців» (див. вище) тощо. Тут же маємо справу зі звичайним посудом, який використовувався в побуті, у повсякденному житті. Можливо, у цьому випадку пояснення (загалом аналогічне) має певний відтінок: зернівки в тілі посуду мали гармоніювати зі звичним вмістом посуду.

Крім культових, ритуальних чи вотивних цілей, у які людина вклала свої певні вподобання, світосприйняття і т. ін., очевидно, у побуті траплялися й «анекдотичні» ситуації. Нещодавно, під час перегляду гончарних матеріалів з городища Животинне (боршівська культура, Воронезька область; розкопки Анатолія Віннікова) мені потрапив до рук розвал посудини, суцільно вкритий відбитками зернівок проса на поверхні (у зламах горщика цього не виявлено). Аналогії до цього горщика мені невідомі. Можу лише припускати, яким чином могло статися подібне «оздоблення». Видається, що це відбулося в результаті банальної випадковості: готова форма могла просто впасти в запаси зерна, що знаходилися поруч, якими волею випадку виявилися запаси проса. На користь цього варіанта побічно свідчать спроби «змахнути» зернівки проса, що прилипли до посудини, що й відобразилося в частковому змазуванні деяких із відбитків (мал. 9). Тут уже з усмішкою знову хочеться згадати висловлювання Робіна Деннелла.

Крім того, що зернівки випадково чи цілеспрямовано додавали до формувальної маси різних виробів побутового та культового призначення, вони в тому чи іншому вигляді наявні й в орнаментальних мотивах. Я вже згадував про трипільські статуетки й кружала юхнівської культури, на яких були схематично зображені колоски.

Але цим не вичерпується застосування хліборобських мотивів в орнаменталі посуду. З власного досвіду свідчу, що на кераміці давньоруського часу, виготовленій на гончарному крузі (майже без якихось домішок неорганічного чи органічного походження), доволі часто поблизу вінець наявні вдавлення, дуже подібні до відбитків зернівок.

Один із надзвичайно цікавих фактів поєднання глини й хліба досліджено під час польових археологічних робіт 2009 року під керівництвом Геннадія Свистуна на Чугуївському городищі. Там було досліджено землянку середини – другої половини XVII століття (Свистун, Пашкевич, Горбаненко, 2010). З-поміж інших отриманих відомостей у світлі цього нарис привертає особливу увагу опалювальний пристрій із численними відбитками зернівок на стінках паливника печі. Відбитки зернівок виявлено на зовнішній та внутрішній поверхнях стінок паливника печі; у зламах відбитків не виявлено (мал. 10).

Усі зняті відбитки (близько сотні) виявилися відбитками зернівок жита. Вони демонструють прекрасну збереженість зернівок під час їх «нанесення» на піч. Відбитків зернівок будь-яких інших культурних рослин виявлено не було. Слід також зауважити, що формувальна маса взагалі не містила органічних домішок; кількість неорганічних також виявилася незначною.

Отже, не викликає сумнівів, що додавання зернівок до формувальної маси не мало жодного функціонального значення; не було зумовлене технологічними чи якими б то не було іншими прийомами. Заслугує на увагу і той факт, що відбитки зернівок були виявлені винятково на поверхнях печі. Це означає, що коли піч було зведено, зернівки просто насипали на поверхню й дещо втрамбували в іще не застиглу масу.

Такі прийоми мені не відомі ні з археологічних, ні з етнографічних

матеріалів. Зазвичай, рослинні домішки додають з якоюсь функціональною метою. Прикладів з археологічних джерел незчисленна кількість; глиняна обмазка чи не з кожної пам'ятки будь-якої археологічної культури, носії якої займалися землеробством, містить значну кількість органічних домішок. Так само, за етнографічних часів і донині включно в сільській місцевості використовують цей прийом під час будівництва чи ремонту каркасно-стовпових споруд, а також, частково, для підмазування стін, незалежно від способу будівництва.

Отже, очевидне нефункціональне використання органічної домішки. Також цікаво, що зернівки були доволі «повноцінні» – некондиційне зерно чи його обломки відсутні. Єдиним логічним поясненням цьому факту може бути лише якесь обрядове використання збіжжя.

Варто зауважити, що використано саме жито. Власне, назва «жито» має загальнослов'янське походження (Нидерле, 1924, с. 62; Готьє, 1930, с. 113; Мавродин, 1946, с. 29-31). «Под **житом** в письменных источниках подразумевают различные виды зерновых культур. Основной же была **рожь**. О том, что ржаной хлеб был главным видом пищи, можно судить по тому, что при перечислении цен на продукты на первое место летописцы ставили рожь. Она являлась как бы эталоном цен» (Левашова, 1956, с. 50).

Автор словника української етнокультурної символіки Віталій Жайворонок подав такі дані про цей символ у житті українців: «...**житом** (слово, споріднене із **жити**, **життя**) у народі називали не лише власне цей злак, але...**жито** як хліб, основа **життя** людини...; рослина – символ плодючості і багатства, тому часто є дійовою особою в ритуалі...; сніп **жита** (як одне **життя**) вноситься в хату й на Різдво...; як символ **життя** **жито** клали

під хату, коли її будували... перепаленому жити й житньому борошну приписують лікувальні властивості...» (Жайворонок, 2006, с. 221). Видається доволі красномовним і додаткових коментарів не потребує.

У словнику Даля знаходимо, що жито, можливо, походить від дієслова «*жить*» (поставлено знак питання). У російській мові «*жито*» має доволі широке поняття: від, власне, жита («*рожь*»), до будь-яких зернових, необмолоченого хліба. Характерно також, що, власне, жито як зерно (вузьке поняття) у російській мові трапляється в говірках півдня та південного заходу Росії (Словарь Даля; Школьный диалектологический атлас...) – на територіях, що знаходяться найближче до України і де проживає доволі значна кількість етнічних українців. Як зазначив відомий у XIX столітті етнограф Сергій Максимов, «*хлеба эти в своих местах (где их много) настоящими именами не называются, а сливуют под общим прозвищем жита. На юге, по черноземным местам, житом называют рожь, за рекой Волгой к Сибири всякое яровое зерно жито (и греча, и пшеница, и ячмень, и овес); на севере по Волге и Архангельской губернии жито – только один ячмень, а в Твери и по верхней Волге это только яровая рожь, как уже и сказано*» (Максимов, 1985).

В археологічній практиці за весь період «*археологічної історії*» набереться не так вже й багато прикладів обрядового використання, власне, жита. Проте закладання частини врожаю в котлован будівлі (житла), що зводиться, також, очевидно, на добробут, відоме, наприклад, із матеріалів Битицького городища волинцевсько-роменського часу (VIII–X століття), що в Сумщині (Пашкевич, 1991, с. 44); сама культура ототожнюється з літописними сіверянами. Там у стовповій ямці напівземлянки було виявлено пшеницю плівчасту в значній кількості, з доволі

значною домішкою пшениці голозерної; інші зернівки культурних рослин знайдено в кількостях, що нашттовхують на думку про їх випадкове потрапляння до врожаю пшениці. Тут слід згадати, що давні мешканці могли називати житом будь-який хліб, що їх найбільше годував.

Якщо дотримуватися археологічних аналогій (див. вище), маємо визначити цілеспрямоване додавання зернівок до формувальної маси (у цьому випадку – маси, з якої було сформовано піч) як ритуальний хліборобський акт.

В українській народній поетичній традиції, а також і в прислів'ях та приказках слово «жито» трапляється доволі часто – частіше, ніж назви інших зернових культурних рослин (Українські народні пісні..., 2001; Українські прислів'я..., 2001). Зазвичай у цьому контексті воно виступає символом достатку та благополуччя. Тематика використання терміна «жито» як символу в житті українців настільки широка, що з цього приводу навіть існує окрема стаття – дослідження місця цього терміна у фольклорі (Музиченко, 1994).

Для порівняння слід також зауважити, що в одночасній із вищеописаною землянці на печі жодних відбитків не виявлено. За матеріалами з цієї землянки етнічна належність її мешканця може бути визначена як російська (Свистун, 2008). Можливо, що для українця сакральна символіка (до якої варто зарахувати «жест» додавання жита до поверхонь печі), пов'язана з хліборобством, господарчим добробутом, мала набагато важливіше значення, ніж для його російського сусіда.

Підсумовуючи, підкреслюю таке: з поданих вище матеріалів, спираючись на

етнокультурну знаковість жита, можна дійти висновку, що жито могло бути використане таким чином **ВИНЯТКОВО** в обрядових цілях, так би мовити, у всіх згаданих вище варіаціях:

- 1) жито саме собою є символом плодючості й багатства, тому й вибір цього злаку навряд чи випадковий;
- 2) якщо під час будівництва землянки закладання зернівок злакових і не простежено, то їх використано принаймні в одному з надзвичайно важливих елементів житла;
- 3) додавання жита до формувальної маси може бути визначене як акт хліборобської символіки;
- 4) символічне поєднання жита й вогню цілком могло бути «*оберегом*» здоров'я мешканця описаного житла.

Отже, відколи люди перейшли від привласнюючих форм життєзабезпечення до відтворюючих, зародилося хліборобство і з'явилася кераміка, маємо значну кількість прикладів відображення першого на другому, що, певною мірою, цілком закономірно.

Але цією розвідкою я не мав на меті охопити таку неосяжну тему, як усі прояви хліборобської суті давніх людей через вироби з глини. До нього увійшли найбільш яскраві й найбільш прикметні матеріали здебільшого з території сучасної України; приблизно половину з них становлять матеріали, які пройшли через мої руки. Метою ж мого дослідження є лише спроба привернути увагу до цього важливого явища сприйняття світу через призму поєднання двох традиційних галузей господарства – хліборобства і роботи давніх майстрів із глиною у будь-якому її прояві.

- Башкатов, Ю. Ю. 2010. Новые исследования черняховских памятников на Юге Среднего Поднепровья. В: *Germania-Sarmatia*. Сборник научных статей по археологии народов Центральной и Восточной Европы, посвященный памяти М. Б. Щукина. Калининград; Курск: Курский областной музей археологии, т. II, с. 215-239.
- Башкатов, Ю. Ю., Горбаненко, С. А. 2012. Земледелие древних жителей поселения Дмитровка III. *Stratum plus*, 4, с. 309-320.
- Бибиков, С. Н. 1953. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевцевая на Днестре. *Материалы и исследования по археологии*, 38, с. 238-240.
- Бобринский, А. А. 1978. *Гончарство Восточной Европы*. Москва: Наука.
- Бурдо, Н. Б. 2012. Антропоморфні статуетки ранньотрипільського поселення Бернашівка. *Археологія і давня історія України*, 8. Київ: Інститут археології НАН України, с. 23-29.
- Геродот. 1993. *Історії в дев'яти книгах*. Переклад А. Білецького. Київ: Наукова думка.
- Горбаненко, С. А. 2013. Палеозтнотботанические материалы с Животинного городища (по отпечаткам на изделиях из глины). *Древности*, 12, с. 273-282.
- Горбаненко, С. А., Пашкевич, Г. О. 2010. *Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. – I тис. н. е.)*. Київ: Академперіодика.
- Готье, Ю. В. 1930. *Железный век в Восточной Европе*. Москва; Ленинград: Техническое издание.
- Дубынин, А. Ф. 1966. Об орнаменте грузиков Троицкого городища. *Советская археология*, 1, с. 269-274.
- Жайворонок, В. В. 2006. *Знаки української етнокультурної символіки*. Київ: Довіра.
- Каравайко, Д. В. 2010. Проблема погребального обряду юхновской культуры. *Stratum plus*, 3, с. 237-260.
- Каравайко, Д. В., Горбаненко, С. А. 2012. *Господарство юхнівської культури*. Київ: Наукова думка.
- Козак, Д. Н. 2010. *Етюдії давньої історії України*. Київ: Інститут археології НАН України.
- Котова, Н. С., Пашкевич, Г. А. 2002. Каталог отпечатков культурных растений на керамике неолитических культур Украины. Приложение 2. В: Котова, Н. С. *Неолитизация Украины*. Луганск: Шлях, с. 106-110.
- Кравченко, Н. М., Пашкевич, Г. А. Некоторые проблемы палеоботанических исследований (по материалам Обуховской территориальной группы памятников I тыс. н. э.). В: Генинг, В. Ф. (ред.). *Археология и методы исторических реконструкций*. Киев: Наукова думка, с. 177-190.
- Левашова, В. П. 1956. Сельское хозяйство. Очерки по истории русской деревни. *Труды Государственного исторического музея*, 32, с. 19-103.
- Мавродин, В. В. 1946. *Древняя Русь (происхождение русского народа и образование Киевского государства)*. Ленинград: Госполитиздат.
- Максимов, С. В. 1985. *Куль хлеба*. Москва: Молодая гвардия.
- Музиченко, Я. 1994. Жито. В: Дмитренко, М. К. (ред.). *Українські символи*. Київ: Народознавство, с. 125-129.
- Нидерле, Л. 1924. *Быт и культура древних славян*. Прага: Пламя.
- Пашкевич, Г. А. 1991. *Палеозтнотботанические находки на территории Украины. Памятники I тыс. до н. э. – II тыс. н. э.*: Каталог II. Киев: Препринт.
- Пашкевич, Г. А. 2000. Земледелие в Степи и Лесостепи Восточной Европы в неолите – бронзовом веке (палеозтнотботанические свидетельства). *Stratum plus*, 2, с. 404-418.
- Пашкевич, Г. О. 2008. Палеозтнотботанічні дослідження 2008 р. *Археологічні дослідження в Україні*. Київ: Академперіодика, с. 221-222.
- Пашкевич, Г. О., Відейко, М. Ю. 2006. *Рільництво племен трипільської культури*. Київ: Інститут археології НАН України.
- Пашкевич, Г. О., Горбаненко, С. А. 2002. Палеозтнотботанічний спектр пізньороменського часу з літописної Лтави (за відбитками на кераміці). *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 134-139.
- Пашкевич, Г. О., Горбаненко, С. А. 2019. Палеозтнотботанічні дослідження. Додаток № 7. В: Скорий, С. А., Білосор, В. П., Супруненко, О. Б., Кулатова, І. М. *Селища скіфського часу в системі Великого укріплення Більського городища*. Київ: Майдан, с. 320-328.
- Пашкевич, Г. А., Терпиловский, Р. В. 1981. Сельское хозяйство деснинских племен III–V вв. В: Бидзиля, В. И. (ред.). *Использование методов естественных наук в археологии*. Киев: Наукова думка, с. 93-113.
- Петраускас, О. В., Горбаненко, С. А. 2014. Особливості керамічного комплексу з поселення Велика Бугаївка. *Археологія*, 4, с. 126-130.
- Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г. 2009. Некоторые результаты исследования поселения черняховской культуры Великая Бугаевка 1. *Vita antiqua*, 7-8, с. 201-226.
- Рыбаков, Б. А. 1962. Календарь IV в. из земли полян. *Советская археология*, 4, с. 66-89.
- Рыбаков, Б. А. 1965. Космология и мифология земледельцев энеолита. *Советская археология*, 1, с. 24-47.

- Свистун, Г. Є. 2008. Житло XVII ст. на Чугуївському городищі. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Київ: Часи козацькі, 17, с. 60-63.
- Свистун, Г. Є., Пашкевич, Г. О., Горбаненко, С. А. 2010. Пічка XVII ст. з відбитками зернівок з Чугуївського городища. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 19. Київ: Часи козацькі, с. 148-156.
- Словарь Даля* [online]. Режим доступу: <http://sldal.ru/dal/7959.html>
- Терпиловский, Р. В. 2004. *Славяне Поднепровья в первой половине I тыс. н. э.* Monumenta Studia Gothica, III. Lublin: Uniwersytet M. Curie-Sklodowskiej.
- Українські народні пісні: колядки, щедрівки, пісні про кохання, козацькі пісні, романси. 2001. Харків: Фоліо.
- Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток. 2001. Київ: Наукова думка.
- Цвек, Е. В. 2007. К проблеме изучения трипольского орнамента. *Матеріали та дослідження з археології східної України*, 7, с. 51-64.
- Школьный диалектологический атлас. *Язык русской деревни* [online]. Режим доступу: <http://www.gramota.ru/book/village/map3.html>
- Шрамко, Б. А. 1996. Комплекс глиняных скульптур Бельского городища. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава: Археологія, с. 67-87.
- Янушевич, З. В., Маркевич, В. И. 1970. Археологические находки культурных злаков на первобытных поселениях Пруто-Днестровского междуречья. В: Янушевич, З. В. (ред.). *Интродукция культурных растений*. Кишинев: Штиинца, с. 83-110.
- Dennell, R. 1972. The interpretation of plant remains Bulgaria. *Papers in economic prehistory*, p. 149-159.

© **Serhiy Gorbanenko**

Candidate of History,
Senior Research Scientist of Archaeology Department of Early Slavs
of the Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine.
ORCID ID 0000-0003-4786-0369.
gorbanenko@gmail.com (Kyiv, Ukraine)

Agriculture, Hardened in Clay

The author has accumulated and organized clay finds that have agricultural symbols in the article. The material is represented by products from the Neolithic period, when pottery was originated and, accordingly, ornamentation and technologies began to develop.

There are two categories of artefacts: objects with agricultural images; products with added grains of cultivated plants. Products with images are represented by household items: utensils and spindles. There are both primitive realistic images and abstract symbols that are interpreted as agricultural. Primitive realistic images include drawings that schematically like to spikelets (dishes of the Trypillia culture, spindles of the Early Iron Age) and ploughing tools (ware of the Eneolithic period, Lengyel culture, spindles of the Early Iron Age). The calendar with agricultural signs from Lepesivka site of Chernyakhiv culture can be included to the conditionally abstract symbolism.

The other type of agriculture tradition is the deliberate process of admixture of the grain to the clay products. It includes the most popular items: cult figurines, "small loafs", commonware and parts of stoves.

There is a set of clay models, which included a plow, a yoke, as well as bull figurines (Early Iron Age, Bilsk settlement). This set also brightly illustrates the farming traditions of the ancient population. All these examples emphasize the importance of agriculture in the different peoples, who lived mainly on the reproduction of the economy. The purpose of my essay is only to pay attention to this interesting phenomenon of perception of the world through the prism of a combination of two traditional industries: agriculture and pottery.

Keywords: Ukrainian ceramology, archaeological ceramology, pottery, clay items, images, paleoethnobotany, agriculture, ancient beliefs.

References:

- Bashkatov, Iu. Iu. 2010. Novye issledovaniia cherniakhovskikh pamiatnikov na luge Srednego Podneprov'ia. In: *Germania-Sarmatia*. Sbornik nauchnykh statei po arkheologii narodov Tsentralnoi i Vostochnoi Evropy, posviashchennyi pamiati M. B. Shchukina. Kaliningrad; Kursk: Kurskii oblastnoi muzei arkheologi, t. II, s. 215-239.
- Bashkatov, Iu. Iu., Gorbanenko, S. A. 2012. Zemledelie drevnikh zhitelei poseleniia Dmitrovka III. *Stratum plus*, 4, s. 309-320.
- Bibikov, S. N. 1953. Rannetripolskoe poselenie Luka-Vrublevetskaia na Dnestre. *Materialy i issledovaniia po arkheologii*, 38, s. 238-240.
- Bobrinskii, A. A. 1978. *Goncharstvo Vostochnoi Evropy*. Moskva: Nauka.
- Burdo, N. B. 2012. Antropomorfni statuetky rannotrypilskoho poseleniia Bernashivka. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 8. Kyiv: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy, s. 23-29.
- Herodot. 1993. *Istorii v dev'iaty knihakh*. Pereklad A. Biletskoho. Kyiv: Naukova dumka.
- Gorbanenko, S. A. 2013. Paleoetnobotanicheskie materialy s Zhivotinnogo gorodishcha (po otpechatkam na izdeliakh iz gliny). *Drevnosti*, 12, s. 273-282.
- Gorbanenko, S. A., Pashkevich, H. O. 2010. *Zemlerobstvo davnikh slov'ian (kinets I tys. do n. e. – I tys. n. e.)*. Kyiv: Akademperiodyka.
- Gote, Iu. V. 1930. *Zheleznyi vek v Vostochnoi Evrope*. Moskva; Leningrad: Tekhnicheskoe izdanie.
- Dubynin, A. F. 1966. Ob ornamente gruzikov Troitskogo gorodishcha. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 269-274.
- Zhaivoronok, V. V. 2006. *Znaky ukrainskoi etnokulturnoi symboliky*. Kyiv: Dovira.
- Karavaiko, D. V. 2010. Problema pogrebalnogo obriada iukhnovskoi kultury. *Stratum plus*, 3, s. 237-260.
- Karavaiko, D. V., Gorbanenko, S. A. 2012. *Hospodarstvo yukhnivskoi kultury*. Kyiv: Naukova dumka.
- Kozak, D. N. 2010. *Etiudy davnoi istorii Ukrainy*. Kyiv: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy.
- Kotova, N. S., Pashkevich, G. A. 2002. Katalog otpechatkov kulturnykh rastenii na keramike neoliticheskikh kultur Ukrainy. Prilozhenie 2. V: Kotova, N. S. *Neolitizatsiia Ukrainy*. Lugansk: Shlyax, s. 106-110.
- Kravchenko, N. M., Pashkevich, G. A. Nekotorye problemy paleobotanicheskikh issledovaniy (po materialam Obukhovskoi territorialnoi grupy pamiatnikov I tys. n. e.). In: Gening, V. F. (ed.). *Arkheologiia i metody istoricheskikh rekonstruktsii*. Kiev: Naukova dumka, s. 177-190.
- Levashova, V. P. 1956. Selskoe khoziaistvo. Ocherki po istorii russkoi derevni. *Trudy Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia*, 32, s. 19-103.
- Mavrodin, V. V. 1946. *Drevniia Rus (proiskhozhdenie russkogo naroda i obrazovanie Kievskogo gosudarstva)*. Leningrad: Gospolitizdat.
- Maksimov, S. V. 1985. *Kul khleba*. Moskva: Molodaia gvardiia.
- Muzychenko, Ya. 1994. Zhyto. In: Dmytrenko, M. K. (ed.). *Ukrainski symboly*. Kyiv: Narodoznavstvo, s. 125-129.
- Niderle, L. 1924. *Byt i kultura drevnikh slavian*. Praga: Plamia.
- Pashkevich, G. A. 1991. *Paleoetnobotanicheskie nakhodki na territorii Ukrainy. Pamiatniki I tys. do n. e. – II tys. n. e.*: Katalog II. Kiev: Preprint.
- Pashkevich, G. A. 2000. Zemledelie v Stepi i Lesostepi Vostochnoi Evropy v neolite – bronzovom veke (paleoetnobotanicheskie svidetelstva). *Stratum plus*, 2, s. 404-418.
- Pashkevich, H. O. 2008. Paleoetnobotanichni doslidzhennia 2008 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini*. Kyiv: Akademperiodyka, s. 221-222.
- Pashkevich, H. O., Videiko, M. Yu. 2006. *Rilnytstvo plemen trypilskoi kultury*. Kyiv: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy.
- Pashkevich, H. O., Gorbanenko, S. A. 2002. Paleoetnobotanichniy spektr piznoromenskoho chasu z litopysnoi Ltavy (za vidbytkamy na keramitsi). *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, s. 134-139.
- Pashkevich, H. O., Gorbanenko, S. A. 2019. Paleoetnobotanichni doslidzhennia. Dodatok N 7. In: Skoryi, S. A., Bilozor, V. P., Suprunenko, O. B., Kulatova, I. M. *Selyshcha skifskoho chasu v systemi Velykoho ukriplennia Bilskoho horodyshcha*. Kyiv: Maidan, s. 320-328.
- Pashkevich, G. A., Terpilovskii, R. V. 1981. Selskoe khoziaistvo desninskikh plemen III–V vv. In: Bidzilia, V. I. (ed.). *Ispolzovanie metodov estestvennykh nauk v arkheologii*. Kiev: Naukova dumka, s. 93-113.
- Petrauskas, O. V., Gorbanenko, S. A. 2014. Osoblyvosti keramichnogo kompleksu z poseleniia Velyka Buhaivka. *Arkheolohiia*, 4, s. 126-130.
- Petrauskas, O. V., Shishkin, R. G. 2009. Nekotorye rezultaty issledovaniia poseleniia cherniakhovskoi kultury Velikaia Bugaevka 1. *Vita antiqua*, 7-8, s. 201-226.
- Rybakov, B. A. 1962. Kalendar IV v. iz zemli polian. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 66-89.

- Rybakov, B. A. 1965. Kosmologija i mifologija zemledeltsev eneolita. *Sovetskaia arkheologija*, 1, s. 24-47.
- Systun, H. Ye. 2008. Zhytlo XVII st. na Chuhuiivskomu horodyshchi. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*. Kyiv: Chasy kozatski, 17, s. 60-63.
- Systun, H. Ye, Pashkevych, H. O., Gorbanenko, S. A. 2010. Pichka XVII st. z vidbytkamy zernivok z Chuhuiivskoho horodyshcha. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 19. Kyiv: Chasy kozatski, s. 148-156.
- Slovar Dalia* [online]. Rezhym dostupu: <http://sldal.ru/dal/7959.html>
- Terpilovskii, R. V. 2004. *Slaviane Podneprovia v pervoi polovine I tys. n. e.* Monumenta Studia Gothica, III. Lublin: Uniwersytet M. Curie-Sklodowskiej.
- Ukrainski narodni pisni: koliadky, shchedrivky, pisni pro kokhannia, kozatski pisni, romansy*. 2001. Kharkiv: Folio.
- Ukrainski prysliv'ia, prykazky ta porivniannia z literaturnykh pam'iatok*. 2001. Kyiv: Naukova dumka.
- Tsvek, E. V. 2007. K probleme izucheniiia tripolskogo ornamenta. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii skhidnoi Ukrainy*, 7, s. 51-64.
- Shkolnyi dialektologicheskii atlas. Iazyk russkoi derevni* [online]. Rezhym dostupu: <http://www.gramota.ru/book/village/map3.html>
- Shramko, B. A. 1996. Kompleks glinianykh skulptur Belskogo gorodishcha. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Bilske horodyshche v konteksti vyvchennia pam'iatok rannoho zaliznogo viku Yevropy*. Poltava: Arkheolohiia, s. 67-87.
- Ianushevich, Z. V., Markevich, V. I. 1970. Arkheologicheskie nakhodki kulturnykh zlakov na pervobytnykh poseleniiah Pruto-Dnestrovskogo mezhdurechia. In: Ianushevich, Z. V. (ed.). *Introduktsiia kulturnykh rastenii*. Kishinev: Shtiintsa, s. 83-110.
- Dennell, R. 1972. The interpretation of plant remains Bulgaria. *Papers in economic prehistory*, p. 149-159.

Отримано 02 березня 2021

Received March 02, 2021

УДК 902.4.03:004.94(045)

DOI <https://doi.org/10.52213/archaeologicalceramology.vi1-2.70>

© **Анатолій Волков**, 2021

Науковий співробітник
Національного заповідника «Хортиця».
v.anatolion@gmail.com (Запоріжжя, Україна)

© **Поліна Петрашина**, 2021

Старша наукова співробітниця
Національного заповідника «Хортиця».
ORCID ID 0000-0001-6325-7936
ilitzp8@gmail.com (Запоріжжя, Україна)

Особливості реставрації великогабаритних ліплених посудин (досвід використання 3D-моделювання в реставрації)

Подано інформацію про застосування методів фотограмметрії, зокрема 3D-моделювання, під час реставрації ліпленого глиняного посуду. Поетапно розглянуто процес створення тривимірної моделі та її практичне використання під час реставраційних робіт.

Ключові слова: українська керамологія, археологічна керамологія, фотограмметрія, RAW, 3D-моделювання, амфора, сабатинівська культура, наліплений пружок, шлікер.

Реставрація археологічного ліпленого посуду доби неоліту – раннього заліза має певні особливості й складнощі, зумовлені, передовсім, його характерними властивостями, а саме: випалюванням за низьких температур, недостатніх для повноцінного спікання черепка; невдалим вибором домішок, що знижують міцність формувальної маси. Неповне скріплення глиняних стрічок, з яких сформовано виріб, під час випалювання призводило до утворення порожнин усередині черепка. У результаті цього ліплені посудини збереглися в гіршому стані, ніж виготовлені на гончарному крузі, і вимагають особливого підходу у виборі методів, прийомів та матеріалів для їх реставрації.

До окремої групи ліпленої археологічної кераміки з певними особливостями, що визначають специфічну схему реставрації,

необхідно віднести габаритний посуд. До габаритної кераміки належать товстостінні посудини великих розмірів та об'ємів (як правило, висотою від 30 см) – горщики, корчаги, зерновики, глиняні казани, жаровні тощо, які використовували для тривалого зберігання припасів, рідин або ж для приготування їжі на значну кількість осіб. Часто габаритний посуд фіксували стаціонарно на тривалий час (приклад – зерновики, які вкопували в ґрунт). Перенесення таких посудин з місця на місце в деяких випадках вимагало зусилля не менше двох осіб. До габаритної кераміки належать також деякі категорії виготовлених на гончарному крузі виробів – амфори та піфоси античних часів, вази, елементи садово-паркового декору й архітектури та ін.; але така кераміка має інші фізико-хімічні характеристики й не є

об'єктом цього дослідження. Для вивчення обрано винятково зразки археологічного габаритного ліпленого посуду.

Ознаки таких посудин:

- 1) висота виробу – від 30 см;
- 2) товщина черепка – від 10 мм;
- 3) значна вага та масивність;
- 4) нерівномірне випалювання й слабкий черепок;
- 5) зазвичай, поганий стан збереження: посуд зберігся донині у вигляді розвалів з дрібних фрагментів, подібних за формою, або зі значними морфологічними втратами.

Відповідно, ці особливості зумовлюють певні проблеми під час проведення консерваційно-реставраційних робіт:

1) Обладнання робочого місця. Габаритний посуд масивний і важкий, тому для проведення якісних реставраційних робіт доводиться використовувати спеціальні пристосування, такі як ємності з піском, каркасні рами з міцним полотном (люльки), поворотні столики – усе те, що зможе забезпечити надійну фіксацію та повний доступ до всіх частин експоната без перенесень та пошкоджень за рахунок його власної ваги.

2) Нерівномірна спеченість черепка викликає розшарування й осипання поверхні, унаслідок чого загальна міцність та стійкість великої й важкої конструкції значно послаблюється. Тому найважливішим для посудин великих розмірів є укріплення слабкого черепка, що досягається шляхом 2-3-разового просочення фрагментів розчином полімеру.

3) Проблема втрати значної кількості фрагментів структури вирішується за рахунок арматурних доповнень – у тому випадку, коли площа стикування окремих фрагментів занадто мала, щоб витримати їх вагу під час склеювання, або коли відсутність значного відсотка фрагментів не дозволяє відтворити й підтримувати

повну форму експоната лише за рахунок склеювання.

4) Проблема підбору фрагментів. Специфікою габаритних посудин є значна кількість дрібних фрагментів, подібних один до одного, що створює значні труднощі в процесі реставрації – на етапі підбору фрагментів та їх склеювання. Для вирішення цієї проблеми було вирішено використати метод 3D-моделювання.

На прикладі ліпленої корчаги сабатинівської культури (НДФ-14282) розпочато роботу з апробації методу 3D-моделювання габаритних ліплених посудин на стадії фотофіксації експоната до проведення реставраційних заходів.

Посудину було виявлено у вигляді розвалу під час проведення археологічних розкопок експедицією Національного заповідника «Хортиця» в балці Велика Молодняга (о. Хортиця) 1994 року, у багатокамерному приміщенні сабатинівського часу, на глибині 1,7 м (Козачек, 1994).

Експонат являє собою частково склеєний розвал габаритної посудини (корчаги), яку, ймовірно, використовували як тару для зберігання припасів. Загальна висота посудини на момент огляду чітко не візуалізувалася (висота склеєної частини становить 375 мм) (мал. 1). Вінець широкі, трохи відігнуті назовні (за довжиною окружності – 130 см, майже збігаються з максимальним розширенням тулуба трохи нижче плечей (134 см). Краї вінця заглажені горизонтально й позначені загостреним нерівномірним пружком, шириною 7-10 мм. На 15-17 мм нижче країв вінця розміщено ще один наліплений пружок, також трохи загострений (ширина – 7-10 мм, виступає на 5-7 мм). Плечі похилі й округлі. Звуження профілю до плаского денця повільне й рівномірне. Поверхня посудини неоднорідного кольору – від світло-рожевого до сіруватого. На 120-135 мм нижче лінії краю вінця

Мал. 1
Корчага. Загальний вигляд склеєної частини.
Глина, ліплення, h-375 мм.
Острів Хортиця, балка Велика Молодняга.
Сабатинівська культура.
Національний заповідник «Хортиця».
Фото Поліни Петрашиної. Публікується вперше

Мал. 2
Корчага. Денце з ребрами жорсткості.
Глина, ліплення, d-180 мм.
Острів Хортиця, балка Велика Молодняга.
Сабатинівська культура.
Національний заповідник «Хортиця».
Фото Поліни Петрашиної. Публікується вперше

фіксується шар глиняної обмазки, що вкриває всю зовнішню поверхню посудини разом з денцем. Таким чином, пояс поверхні без обмазки займає лише верхню частину посудини – від вінець до плечей. Шар обмазки бугристий, нерівномірної товщини (від 2 до 6 мм), містить численні дрібні тріщини (натомість поверхня під обмазкою заглажена достатньо якісно). Стан обмазки (тріщинки та втрати – частина поверхні втратила великі фрагменти обмазки) свідчить про можливість її нанесення на посудину:

- 1) після першого випалювання з наступним довипалюванням;
- 2) до випалювання – на підсохлу посудину накладено шар дуже вологої, майже рідкої глини (шлікеру) без додаткового вирівнювання або згладження.

Шар глиняної обмазки, ймовірно, повинен був підвищити загальну міцність габаритної посудини, збільшуючи загальну

товщину черепка з 10 до 12-15 мм.

На час надходження на реставрацію експонат складався з:

1. Плаского денця, склеєного з 13 фрагментів (втрачено 2 фрагменти: 1) 57x22 мм; 2) з іншого боку – 95x50 мм). Діаметр – 180 мм. Денце було сформовано на поворотній основі – по периметру простежуються заглажені грані (з урахуванням втрат, їх залишилося 6 шт., довжиною 70-80 мм). Внутрішня поверхня денця посилена хрестоподібними ребрами жорсткості від стінок – двома пружками, розташованими хрест-навхрест, нерівномірної висоти (максимальна висота – 5 мм, ширина 7-10 мм, що перехрещуються чітко на центрі денця) (мал. 2). Технологічне призначення хрестоподібних пружків – збільшити міцність денця великогабаритної посудини. Товщина денця по сколу ребра жорсткості становить 23 мм, решта денця – нерівномірна: 10-15 мм за товщини шару глиняної обмазки 1-2 мм;

Мал. 3

Корчага. Окремі фрагменти. Глина, ліплення.

Острів Хортиця, балка Велика Молодняга. Сабатинівська культура.

Національний заповідник «Хортиця». Фото Поліни Петрашиної. Публікується вперше

2. Окремих, незначних за розміром фрагментів (деякі склеєні між собою по 2-6 шт.). Усього – 106 фрагментів (мал. 3);

3. Тулуба, склеєного від вінець до приденцевої частини (з 147 фрагментів). Діаметр вінець на момент огляду – овал: 355-380 мм.

Загальна кількість фрагментів розвалу посудини (склеєних та відокремлених) становить 266 шт.

Під час склеювання було використано два види клею:

- 1) ПВА;
- 2) епоксидну смолу.

Склеювання загалом задовільне, але на окремих ділянках спостерігаються значні нестикування, що призвело

до викривлення профілю. Унаслідок старіння ПВА частина фрагментів почала самодемонтуватися. Окремі шви склеювання замазані будівельною сумішшю (цемент або шпаклівка; гіпс); з неї ж зроблено доповнення (загалом, некоректні, що порушують пропорції посудини). З внутрішнього боку частину швів продубльовано паперовими стрічками, приклеєними клеєм ПВА. Значна кількість швів склеювання заповнена скрученим та просоченим клеєм папером.

У приденцевій частині склеєного тулуба посудини фіксуються сліди ремонту прийомом скріплювання тріщини. Це – наскрізний просвердлений отвір (d=5 мм, свердлення одностороннє, з зовнішнього боку).

Такий же отвір виявлено на окремому блоці, склеєному з 6-ти фрагментів.

З'ясувати точну кількість втрат фрагментів тулуба на момент огляду посудини до проведення підбору, на жаль, неможливо. У ділянці вінець втрачено три великі фрагменти (250x110, 115x100 та 120x150 мм). Таким чином, загальні втрати вінець становлять 37 %.

Загальний висновок про експонат: повну форму експоната не було відновлено – денце відокремлено від тулуба; склеювання було проведено некоректно, унаслідок чого зафіксовано значні нестикування фрагментів та порушення пропорцій посудини; клейова суміш застаріла й втратила свої адгезивні властивості. У зв'язку з цим, виникла необхідність повного демонтажу всіх фрагментів експоната з наступним їх очищенням та склеюванням.

Для того, щоб уникнути проблем, пов'язаних з підбиранням фрагментів після демонтажу (майже всі фрагменти склеєної частини тулуба подібні один до одного за формою та розмірами), було ухвалено рішення створити об'ємну 3D-модель, з якою можна б було працювати, повертаючи в усіх проекціях.

Нині методи фотограмметрії повсякчасно використовують під час неінвазійних досліджень археологічних пам'яток, так само, як і 3D-моделювання окремих археологічних експонатів. Музеї світу створюють окремі колекції музейних артефактів, які доступні пересічному глядачеві в режимі онлайн (Godin etc., 2002, р. 28). Переваги такого способу експонування музейних предметів численні, адже кожен бажаючий може побачити колекції відомих музеїв світу, не виходячи з дому. Але переваги стосуються не тільки музейно-експозиційної сфери, але й інших напрямків прикладної археології, зокрема керамології як наукової сфери

дослідження глиняних виробів. Однією із переваг використання фотограмметрії та 3D-моделювання на археологічних артефактах є можливість створення точних копій об'єктів у електронному вигляді та їх подальше відтворення завдяки 3D-принтерам. Такий вторинний витвір може виступати об'єктом дослідження (Бородкин, Жеребят'єв, 2012).

Спроба простежити протокол створення 3D-моделі на прикладі ліпленої корчаги має варіативний характер. Процедура може бути доповнена чи змінена, виходячи з конкретних вимог та завдань, які ставить собі дослідник під час створення моделі певного об'єкта. Так, під час створення моделі корчаги ми ставили за мету можливість її подальшої реконструкції, простеження конструктивних особливостей, щоб під час реставрації можна було з'ясувати, на якому місці був розташований той чи інший фрагмент. Після створення моделі посудину потрібно було розібрати й більш якісно й надійно зібрати. Особливістю зйомки було й те, що горщик був у аварійному стані і майже не підлягав перенесенню. Враховуючи немалі розміри горщика, фотозйомка проходила в складних умовах.

Обладнання та зйомка. Враховуючи поставлені завдання, а це, насамперед, отримання пакета якісних фотографій, та беручи до уваги складні умови зйомки, ми вирішили зупинитися на дзеркальній фотокамері з сенсором CMOS 23.6x15.6 mm для забезпечення високої якості зображення з низьким рівнем шумових артефактів. Максимальний розмір кадру 4928x3264 та наявність NEF (RAW) формату дає високу роздільну здатність (Barreau etc., 2014). Під час тестової зйомки було вирішено, що в умовах слабкого освітлення з можливістю швидкого фокусування краще за все використовувати об'єктив з фіксованою фокусною відстанню, тобто 35 та 50 мм (35 мм у плівковому еквіваленті). Ці фокусні

відстані на кроп-факторі 1,5 дають картинку з найменшими похибками в дисторсії об'єкта, тобто форма посудини не зазнає викривлених змін та параксичних похибок. Натомість, ультраширококутні об'єктиви (наприклад, «риб'яче око») та телеоб'єктиви не підходять для цих завдань.

Наступним важливим моментом є наявність переносного світла з розсіюючою поверхнею. Ми використовували звичайний білий зонтик та спалах з дистанційним керуванням. Використовуючи переносне світло, потрібно постійно спостерігати за тим, щоб кут падіння світла не створював надто сильних тінювих провалів. Для освітлення також можна використовувати звичайні галогенові лампи спрямованого світла. Якщо зйомка планується з використанням природного сонячного світла, то сценарій зйомки слід будувати вже виходячи з оточуючих можливостей. У цьому випадку можна використовувати відбивачі або розсіювати світло тканиною.

Як уже зазначалося, експонат небажано було часто рухати. До того ж він був важкий, і надмірне пересування могло призвести до його пошкодження й унеможливити відтворення повної цифрової моделі. З цією метою краще використовувати поворотний столик, що дозволить обертати виріб навколо його осі. При цьому центр обертання об'єкта залишається на одній осі, тобто пересувати камеру не потрібно, тому фокусна відстань, зона фокусування, налаштування експозиції лишаються незмінними. При цьому фотоапарат бажано встановити на штатив та міцно зафіксувати в одному положенні.

Під час зйомки ми використовували вертикальне положення кадру для максимального охоплення об'єкта. Було визначено фокусну відстань та зафіксовано її за допомогою блокування функцією AF-L AE-L. Для більшої глибини різкого простору діафрагму встановлено на f8, а швидкість

реагування затвору 1\50, ISO200, що дало найбільш чітку та проексповану картинку. Подальше корегування в RAW-конверторі (Adobe Lightroom, CameraRaw, CaptureOne та ін.) дозволило виправити незначні помилки в експозиції та в кольоровому просторі. Бажано відразу знімати у форматі RAW з подальшою конвертацією в TIFF, адже конвертація в JPG може викликати появу небажаних шумів на зображенні. Слід пам'ятати, що кожен елемент об'єкта необхідно зафіксувати щонайменше з двох різних позицій.

Для збереження кольорового забарвлення археологічного об'єкта, особливо, якщо це глиняний виріб, перед зйомкою слід налаштувати баланс білого, зважаючи на умови освітлення. Можна це зробити вручну за кольоровою температурою Кельвіна – значна частина сучасних цифрових фотоапаратів дозволяє це робити. Для налаштування балансу білого ми використали сіру карту. Також важливим моментом є використання чистого білого фону. Для цього можна використовувати білу тканину чи листи щільного картону. Бажано покривати більшу частину площі за об'єктом однорідним фоном. Ми використали два листи від рекламного аракалу, які під час зйомки переміщували під необхідним кутом.

До початку фотозйомки всі фрагменти посудини були промарковані паперовими наліпками з порядковими номерами (мал. 4). По-перше, це було необхідною умовою, щоб під час побудови цифрової моделі корчаги програмі було легше знаходити поєднані між собою місця під час вирівнювання фотографій. По-друге, за маркуванням планувалося визначати місце кожного фрагмента в структурі посудини, використовуючи 3D-модель під час склеювання експоната.

Також потрібно було слідкувати за тим, щоб один ракурс об'єкта було знято

Мал. 4

Корчага. Маркування фрагментів для створення 3D-моделі. Глина, ліплення, h-375 мм.
Острів Хортиця, балка Велика Молодняга. Сабатинівська культура.
Національний заповідник «Хортиця». Фото Анатолія Волкова. Публікується вперше

з кількох позицій камери. Якщо зйомка відбувається зі штативу, то можна піднімати центральну штангу (Bargeau etc., 2014).

Щоб процес зйомки та подальшої обробки пройшов якомога краще, слід скласти сценарій роботи, зважаючи на умови й потреби. Під час зйомки посудину було встановлено на дерев'яний круглий стілець з намальованим контуром, щоб об'єкт надто не зміщувався щодо своєї центральної осі. Фотоапарат було встановлено на штатив за 1,5 м від об'єкта. Після кожної серії фото, що охоплювали вигляд корчаги повністю з різних боків, об'єкт повертали навколо його осі на 10-15 градусів. Важливо, щоб знімки охоплювали не тільки центральну частину, а й верхню та нижню частини об'єкта під різними кутами.

Для 3D-реконструкції об'єкта було вирішено використовувати програмне забезпечення Agisoft PhotoScan v1.4.4. Ця програма доволі проста у використанні й дозволяє генерувати детальні 3D-моделі.

Для розрахування масштабу та об'єму можна використати MeshLab.

3D-моделювання. Процес створення 3D-моделі в програмі Agisoft PhotoScan максимально автоматизовано, тобто втручання в алгоритм створення відбувається перед початком кожного з етапів. Спочатку, після проведення кольорової та експозиційної коректури отриманий пакет фотографій завантажують у програму для вирівнювання фото. На початку кожного етапу треба вибрати максимальну якість обробки даних, на яку здатний ПК, виходячи з його характеристик. Якщо буде задано надто високу якість і комп'ютеру не вистачить можливостей, процес може обірватися. Для реконструкції об'єкта програма Agisoft PhotoScan дозволяє використовувати знімки з будь-якого фотоапарата чи іншого засобу для фотозйомки.

На етапі побудови щільних хмар точок слід провести коректуру зайвих частин

зображення, виділити й видалити небажані зони у вигляді скупчень точок і залишити під час побудови лише сам об'єкт.

Зазвичай, Agisoft PhotoScan під час вирівнювання фотографій (первинні операції під час побудови 3D-моделі) використовує EXIF дані кожного знімка. Якщо камера не фіксує ці дані, то перед початком роботи слід вручну ввести параметри зйомки (фокусну відстань, баланс білого, ISO та ін.) у калібровку камери в налаштуваннях програми.

Побудова текстурованої 3D-моделі в програмі відбувається в чотири етапи:

1. На першій стадії Agisoft PhotoScan знаходить загальні точки на фотографії і за ними визначає всі параметри камер: положення, орієнтацію, внутрішню геометрію (фокусна відстань, параметри дисторсії тощо). Результатами цього етапу є розріджена хмара загальних точок у 3D-просторі моделі й дані про положення та орієнтацію камер. Розріджена хмара точок служить лише для візуальної оцінки якості вирівнювання фотографій. Але вона може бути експортована для подальшої роботи в інших програмах.

2. На другому етапі відбувається побудова щільної хмари точок на підставі розрахованих на першому етапі обробки положень камер та використаних фотографій. Саме на цьому етапі можна провести корегування об'єкта та видалити небажані зони, які потрапили на фото.

3. На третьому етапі програма Agisoft PhotoScan будує тривимірну полігональну модель, що описує форму об'єкта на основі щільної хмари точок. Також можливо швидко побудувати модель на основі тільки розрідженої хмари точок. Agisoft PhotoScan дозволяє вибрати два основні алгоритмічні методи для побудови полігональної моделі: карта висот – для плоских поверхонь (таких як ландшафт або барельєф) і довільний – для будь-якого типу поверхонь.

Під час побудови полігональної моделі в Agisoft PhotoScan доступні деякі інструменти редагування моделі, що дозволяють оптимізувати її, видаляти ізольовані компоненти, заповнювати отвори, загладжувати текстури та ін.

4. На останньому етапі відбувається побудова текстури. Програма аналізує наявні текстури, зважаючи на якість фото, та переносить їх на об'єкт.

Побудова 3D-моделі може зайняти тривалий час. Це залежить від потужності ПК, а також кількості та якості отриманих фотографій. Але проект можна зберегти на початку кожного з чотирьох етапів. Agisoft PhotoScan також дозволяє проводити вимірювальні роботи, але це слід враховувати на етапі зйомки, тобто фотографувати слід з масштабом, щоб надалі в налаштуваннях програми можна було закласти розміри. Це дозволить провести вимірювання будь-якої частини горщика.

Після фотофіксації та обробки фотографій ми отримали якісну 3D-модель тулуба корчаги (найбільшої склеєної зі 147 фрагментів частини експоната), після чого було проведено повний демонтаж усіх фрагментів з видаленням доповнень, виконаних будівельним розчином, паперових заповнень тріщин та дублювань. Отримана 3D-модель дозволила значно зекономити час під час підбору демонтованих фрагментів, позбавляючи помилок під час наступних реставраційних робіт, та провести коректне покрокове склеювання окремих частин експоната. Необхідно додати, що використання 3D-моделей експонатів замість звичайних фотографій придатне не лише для реставрації великогабаритних пам'яток, а й для будь-яких інших об'єктів, що складаються з багатьох дрібних фрагментів. І все ж таки, під час роботи з великогабаритним посудом 3D-модель

виявляється дуже зручною й незамінною. Водночас, використання лише 3D-моделі під час підбору фрагментів, у нашому випадку, повністю виправдало себе лише тому, що на момент початку реставраційного втручання ми вже мали великий склеєний блок експоната. Тому, використавши цифрову об'ємну модель, ми уникли стадії повторного підбору фрагментів.

Наша спроба фіксації та роботи з глиняним виробом за допомогою 3D-моделювання не є єдиним робочим варіантом. Нині доволі поширена методика

обробки керамологічних матеріалів за допомогою 3D та подальшої його реставрації. Так, для створення повного профілю глиняної посудини частіше за все роблять моделі окремих уламків. Далі, маючи необхідне програмне забезпечення, відтворюють об'єкт у його первісному вигляді. Використовуючи наявний контур уламка, щільність, кольорові особливості, мікротріщини та сліди виробництва й експлуатації, поступово реконструюють первинний вигляд (Andreetto etc., 2003).

-
- Бородкин, Л. И., Жеребятъев, Д. И. 2012. Технологии 3D-моделирования в исторических исследованиях: от визуализации к аналитике. *Историческая информатика*, 2, с. 49-63.
- Зайцева, О. 2014. «3D революция» в археологической фиксации в российской перспективе. *Сибирские исторические исследования*, 4, с. 10-20.
- Козачек, Н. Л. 1994. *Отчет о работе археологической экспедиции Национального заповедника «Хортица»-1994 г.* Науковий архів Національного заповідника «Хортиця», спр. № 762.
- Румянцев, М. В., Смолин, А. А., Барышев, Р. А., Рудов, И. Н., Пиков, Н. О. 2011. Виртуальная реконструкция объектов историко-культурного наследия. *Прикладная информатика*, 6 (36), с. 62-77.
- Andreetto, M., Brusco, N., Cortelazzo, G. M. 2003. Automatic 3D modeling of archaeological objects. *Conference on Computer Vision and Pattern Recognition Workshop*, с. 1-7.
- Barreau, J.-B., Nicolas Th., Bruniaux, G., Petit, E., Petit, Q., et al. 2014. Ceramics Fragments Digitization by Photogrammetry, Reconstructions and Applications. *International Conference on Cultural Heritage*.
- Godin, G., Beraldin, J.-A., Taylor, J., Cournoyer, L., Rioux, M., El-Hakim, S., Baribeau, R., Blais, F., Boulanger, P., Domey, J., Picard, M. 2002. Active Optical 3D Imaging for Heritage Applications. *Computer Graphics in Art History and Archaeology*, 22(5), p. 24-36.

© **Anatoliy Volkov**

Researcher
of the National Reserve *Khortytsia*.
v.anatolion@gmail.com (Zaporizhzhia, Ukraine)

© **Polina Petrashyna**

Senior Research Fellow
of the National Reserve *Khortytsia*.
ORCID ID 0000-0001-6325-7936.
ilitzp8@gmail.com (Zaporizhzhia, Ukraine)

Some Features of the Restoration of Large Handmade Ware (an Experience of Using of 3D Modelling in the Restoration)

Conservation of archaeological handmade ware, especially of the large size, has certain features and difficulties due to firing at low temperatures and the composition of the molding mass (the clay was coarse with large inclusions).

Such vessels usually come to our time in a worse condition than pottery, mostly in a form of a collapses broken into many fragments, with a fragile surface, so they require a special approach to the choice of methods, techniques and materials used for their restoration. In such cases the main task for the conservator is to find such methods of working with handmade vessels, which on the one hand would be completely safe, on the other – would provide the comprehensive study, restoration and preservation of broken archaeological ceramics.

It should be noted that with the development of digital technologies in archaeology and restoration, the methods of photogrammetry used in non-invasive research of archaeological sites have spread.

The article deals with the application of photogrammetry methods, in particular 3-d modeling during restoration work with handmade ware of a large sizes. We try to describe in detail the way of creating a three-dimensional model at the stage of photo-fixation of the archaeological vessel before the beginning of restoration measures using as the example the handmade large pot (korchaga) of Sabatyn culture of the Late Bronze Age.

In our case, a three-dimensional model of the exhibit was created to simplify the selection of fragments for gluing (almost similar in shape and size) before the dismantling of a partially glued exhibit of 147 fragments. Prior to photography, all fragments of the vessel were marked with paper stickers.

Agisoft Photoscan v1.4.4 software was used for 3D reconstruction of the object.

Keywords: Ukrainian ceramology, archaeological ceramology, photogrammetry, RAW, 3D modeling, amphora, the Sabatynivka culture, cordon, slip.

References:

- Borodkin, L. I., Zhrebiatev, D. I. 2012. Tekhnologii 3D-modelirovaniia v istoricheskikh issledovaniikh: ot vizualizatsii k analitike. *Istoricheskaia informatika*, 2, s.49-63.
- Zaitseva, O. 2014. «3D revoliutsiia» v arkhologicheskoi fiksatsii v rossiiskoi perspektive. *Sibirskie istoricheskie issledovaniia*, 4, s. 10-20.
- Kozachek, N. L. 1994. *Otchet o rabote arkhologicheskoi ekspeditsii Natsionalnogo zapovednika «Khortitsa»-1994 g.* Naukovyi arkhiv Natsionalnoho zapovidnyka «Khortytsia», spr. № 762.
- Rumiantsev, M. V., Smolin, A. A., Baryshev R. A., Rudov, I. N., Pikov, N. O. 2011. Virtualnaia rekonstruktsiia obiektov istoriko-kulturnogo nasledii. *Prikladnaia informatika*, 6 (36), s. 62-77.
- Andreetto, M., Brusco, N., Cortelazzo, G. M. 2003. Automatic 3D modeling of archaeological objects. *Conference on Computer Vision and Pattern Recognition Workshop*, c. 1-7.
- Barreau, J.-B., Nicolas Th., Bruniaux, G., Petit, E., Petit, Q., et al. 2014. Ceramics Fragments Digitization by Photogrammetry, Reconstructions and Applications. *International Conference on Cultural Heritage*.
- Godin, G., Beraldin, J.-A., Taylor, J., Cournoyer, L., Rioux, M., El-Hakim, S., Baribeau, R., Blais, F., Boulanger, P., Domey, J., Picard, M. 2002. Active Optical 3D Imaging for Heritage Applications. *Computer Graphics in Art History and Archaeology*, 22(5), p. 24-36.

Отримано 06 березня 2021

Received March 06, 2021

Застосування фотограмметричних методів у керамології

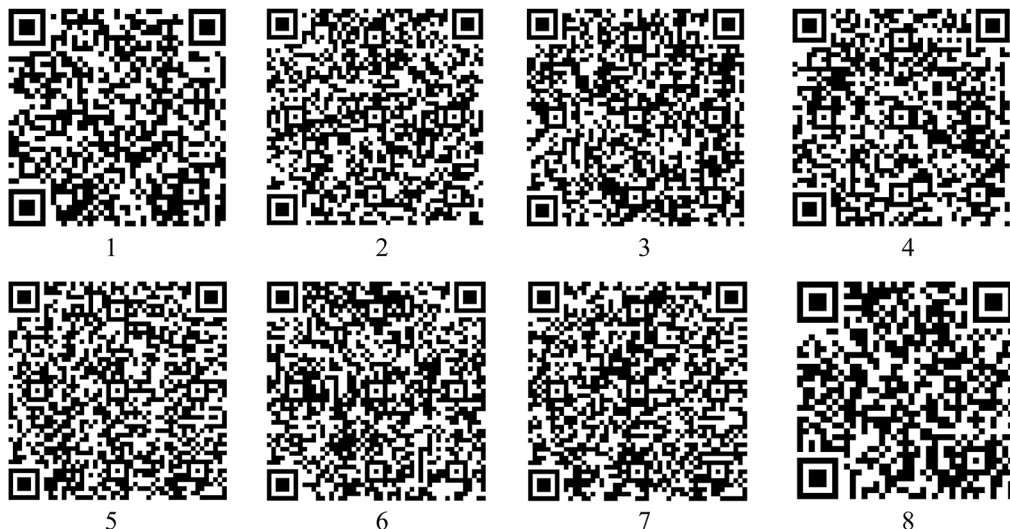
Подано досвід використання фотограмметрії в керамології (необхідні прилади, обладнання, програмне забезпечення, процес фіксації та його особливості для певних глиняних виробів, опрацювання вихідних результатів). Описано метрологічні дослідження 3D-моделей, розрахунки площі та об'єму, створення цілої форми виробу.

Ключові слова: українська керамологія, археологічна керамологія, фотограмметрія, 3D-модель, метрологія, кераміка, реставрація.

Нині тривимірне моделювання та фотограмметрія все більше застосовуються в різних галузях історичної науки – від фіксації значних площ археологічних пам'яток і об'єктів до найменших рухомих артефактів. Усебічне висвітлення здобутих під час досліджень даних розширює інформативну базу, яка є необхідною складовою для наступних описових і аналітичних робіт. Із розвитком сучасних технологій до традиційних описових методів «*текст – рисунок – фотографія*» було додатково введено фотограмметричну фіксацію артефактів. 3D-моделювання дозволяє використовувати моделі для додаткової фіксації та цифрового збереження інформації, візуалізації результатів досліджень, додаткових метрологічних

досліджень, комп'ютерних реконструкцій тощо (Жигола, Скороход, 2019, с. 120). Для отримання якісної моделі та можливості проведення точних метрологічних досліджень необхідно правильно й ретельно провести фотограмметричну зйомку артефакту, що залежить від багатьох чинників. У статті розкрито особливості процесу тривимірного моделювання на прикладах глиняних виробів.

З 2016 року автори статті почали впроваджувати нові методи під час археологічних досліджень пам'яток та артефактів Лівобережжя України (Жигола, 2017; 2018а; 2018b; 2020; Жигола, Скороход, 2017). Нині в камеральній лабораторії створено понад 30 моделей артефактів, у тому числі й глиняних виробів. Опрацьовані 3D-моделі в інтерактивному

Мал. 1

QR-коди з посиланням на електронні ресурси:

- 1 – сторінка Центру археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя; 2 – модель люльки;
- 3 – модель давньоруського горщика X століття; 4 – модель горщика X століття роменської археологічної культури;
- 5 – модель давньоруського горщика XII століття; 6 – модель амфори київського типу;
- 7 – моделі фрагмента миски та її відновленої форми; 8 – відео з прикладом реконструкції артефакту

варіанті опубліковано в Інтернеті на сторінці Центру археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя і є загальнодоступними (sketchfab.com/centerarchaeologyChernihiv; мал. 1: 1). Накопичена база дозволяє використовувати й розробляти новітні методи в археологічній науці та керамології.

Одним із найбільш масових матеріалів під час археологічних досліджень є залишки глиняного посуду. Кераміка слугує своєрідним хроноіндикатором під час вивчення як археологічних культур, так і окремих пам'яток, що належать до того чи іншого періодів. Під час археологічних розкопок камеральна обробка кераміки є невід'ємним елементом методики досліджень. Як правило, фрагменти глиняних посудин ретельно вивчають для можливості фізичної реконструкції (склеювання), після чого проводять їх статистичний аналіз та графічне відтворення

(в окремих випадках – фотографування).

Автори розробили методику створення моделей глиняних виробів та їх фрагментів, відновлення цілісної форми виробу та метрологічні дослідження моделей. Крім того, методика дозволяє реконструювати повну форму виробу з навіть незначних фрагментів.

Для проведення фотограмметричної зйомки кераміки використовується камеральна лабораторія – стаціонарний та уніфікований процес, тому має відбуватися без зовнішніх і природних подразників. Найкраще використовувати темне приміщення без вікон або з важкими завісами, де наявність та зміна сонячного світла не впливають на фіксацію. Освітлення об'єкта фотографування має бути однокольоровим, рівномірним і всебічним, щоб не створювати тіней та напівтіней. Потужність і колір освітлення не мають впливати на оригінальні кольори об'єкта.

Предмет фотографування має знаходитися на рівномірному тлі одного кольору (і бажано одного матеріалу).

Для фотографування артефактів і незначних за розміром глиняних посудин використовують безтіньовий бокс (лайткуб, світловий куб, кублайт) – пристрій для якісної безтіньової предметної зйомки і макрозйомки. У лайткубі необхідно розмістити спеціальну обертальну платформу (або стіл) для предметного фотографування, на якій встановити об'єкт фіксації або конструкцію для його утримування в необхідному положенні. Для всебічного фотографування предмета, окрім обертальної платформи, також необхідно застосовувати штатив (триногу) для фотоапарата, який також забезпечує стабільне положення камери (Thion, 2010). Сучасні фотограмметричні програми на основі Exif-метаданих знімків з фотоапарата (враховується фокусна відстань, ступінь наближення тощо) здатні розпізнавати розміри об'єкта фотографування й використовувати відповідні дані. Для правильності вимірів необхідно використовувати сталу фокусну відстань упродовж усієї фіксації.

Для фотограмметричного фіксування застосовують цифрові камери з електронною світлочутливою матрицею. Традиційно цифрові камери працюють з форматами JPEG, TIFF та RAW – найбільш придатним для подальшої роботи із зображенням (Вестон, 2010; Exchangeable image..., 2016, р. 9). Під час фотографування в камеральній лабораторії важливо утримувати стаціонарне положення камери на штативі, тому для безконтактної роботи варто застосовувати програми й додатки, що керують камерою дистанційно (Camera Control Pro 2, 2020).

Для створення 3D-моделей методом фотограмметрії застосовують спеціальний алгоритм зйомки об'єктів з усіх боків, під

різними кутами, зони фотографування на кожному наступному знімку мають перекриватися не менше ніж на 70 %. У лабораторних умовах для цього використовують обертання артефакту довкола своєї осі на спеціальній платформі, а також зміну положення камери за висотою та її кута нахилу. Унаслідок того, що артефакт має точку опори на платформі, яку неможливо сфотографувати, необхідно робити другу серію знімків із перевернутим на 180° об'єктом для отримання зображення невідзнятих частин. Пізніше обидва блоки знімків зводять в єдину модель.

Для об'єктів із простою округлою геометричною формою (кружало, писанка, незначний фрагмент глиняного виробу, трипільський моноколь) застосовують простий метод зйомки – 2 блоки фотографій по 3 кола обертання: I коло – фронтально по центру об'єкта; II коло – під кутом згори; III коло – під кутом знизу. Зображення на II і III колах мають частково перекривати зображення на I колі. Для простих об'єктів достатньо 30 фотографій за коло (кожні 12° обертання). II коло має якнайповніше зафіксувати краніальну (верхню) частину артефакту, адже вона буде недоступною під час фотографування другого блоку.

Перевагою простих об'єктів є компактність розмірів і рівномірне розміщення в кадрі фотоапарата, унаслідок чого немає додаткових потреб змінювати позицію камери, перелаштовувати фокус, щоб усі деталі артефакту входили в глибину різкості та уникнули дефокусування, яке негативно впливає на модель.

Інша ситуація складається із непропорційними або зі складною геометричною формою артефактами. До таких належать великі чи довгі глиняні вироби (або їх фрагменти), цілі посудини тощо. Під час їх фіксації через глибину різкості деякі частини можуть бути дефокусовані. У такому випадку

необхідні точніші налаштування камери, а саме – зменшення значення діафрагми, максимальне збільшення фокусної відстані та, відповідно, вибір позиції камери, за якої всі деталі артефакту мають бути в кадрі. Водночас варто слідкувати за фоновим зображенням на тлі об'єкта фіксації, адже елементи платформи чи лайкуба під час наступної обробки програмою можуть бути зараховані як частина артефакту.

Якщо артефакт має складну будову з виступаючими деталями (вуха, носики, декоративні елементи) варто звертати увагу на правильність її встановлення (кріплення) для обох блоків знімків. Необхідно впевнитися, що точка опори першого блоку буде повністю доступна для фотографування другого блока. Для об'єктів простих геометричних форм точки опори знаходяться на протилежних частинах, для складних вони можуть бути поруч, не перекриваючи одна одну. Крім того, в окремих випадках для всебічного охоплення об'єкта складної форми може бути застосовано додаткове коло фотографій або серія окремих знімків певної частини артефакту, на яких будуть зафіксовані всі необхідні деталі. Якщо під час обертання знахідки разом із її проекцією змінюється різкість зображення окремих деталей, необхідна постійна зміна значення діафрагми для кожного кадру або серії знімків.

Глиняні вироби мають таку особливість, як внутрішній простір (об'єм) виробу, що також має свою форму й текстуру. Їх також необхідно зафіксувати для тривимірного моделювання. Якщо для першого блоку фотографій (денцем угору) застосовують простий метод зйомки (3 кола), то для фіксації внутрішнього простору таких об'єктів влаштовують додаткові кола, залежно від форми й розміру посудини. Так, для моделей люльки і горщиків X століття було достатньо розмістити камеру так, щоб

у кадрі одного кола була вся внутрішня поверхня від вінець до денця (мал. 1: 2-4). Під час моделювання великого горщика XII століття внутрішній простір фіксували двома колами зі зміною позиції камери. Також додаткові кола й серії знімків важкодоступних елементів застосовували й під час фотографування амфори київського типу з пошкодженнями й отворами (мал. 1: 5, 6).

Після завершення фіксації необхідно підготувати фотографії до експортування у фотограмметричні програми. Зважаючи на кількість знімків (до кількох сотень на один артефакт), краще за все застосовувати програми для пакетної обробки фотографій з наступною уніфікацією налаштувань. До них входять баланс температури, відтінку, експозиції, контрасту, яскравості, тіней, насиченості кольору. Під час налаштувань необхідно звертати увагу на недопустимість зміни натуральних кольорів або відтінків артефакту.

Далі програмне забезпечення (найбільшою популярністю користується Agisoft PhotoScan®, Autodesk 123D Catch®, Meshroom) зіставляє отримані фотографії, виявляє спільні точки (будує «*хмару точок*»), вимірює відстань та кути між ними, застосовує «*силуетну техніку*» (виокремлення об'єкта на контрастному фоні). На цьому етапі програма потребує людського втручання, адже до об'єктива фотокамери потрапляють предмети, які не належать до майбутньої моделі, тому потрібно позбуватися зайвого. Потім, за допомогою математичних алгоритмів, програма будує тривимірну поверхню, на яку вже накладаються текстури, які, знову ж таки, програма сама запозичує з фотографій.

Отримані 3D-моделі можуть бути збережені в кількох варіантах розширень (.obj, .fbx, .3ds, .u3d, .wrl тощо), які можна експортувати в будь-які програми з обробки

3D-моделей для наступного корегування, сполучення їх з іншими моделями, створення відео та анімацій і т. п. (Жигола, 2017, с. 51).

Програма обробки буде модель зі збереженням усіх натуральних пропорцій та розмірів, що дозволяє проводити точне цифрове метрологічне вимірювання. Також можна експортувати ортофотоплани артефакту в будь-якій проєкції. За допомогою маркерів програма проводить вимірювання об'єкта, може це зробити в місцях, які складно виміряти в лабораторних умовах на натуральному артефакті. Редактор дозволяє робити перетини артефакту та його профілі (Жигола, 2018а; Жигола, Скороход, 2019).

На основі моделі програма проводить низку додаткових вимірювань, зокрема враховує площу полігонів створеної моделі – площу артефакта, що може стати в нагоді під час окремих досліджень. До впровадження новітніх технологій було майже неможливо виміряти об'єм глиняної маси, з якого сформовано виріб. Програмне забезпечення обробляє параметри створених полігонів, враховуючи потовщення/потоншення стінок, пророблені отвори, декоративні чи функціональні деталі посудини, орнамент тощо.

Ця інформація дозволить ввести в керамологічну науку новий показник для характеристики посуду, а саме щільність (г/см^3) формувальної маси. Знаючи об'єм матеріалу, з якого виготовлено посудину, та зваживши артефакт, можна отримати відповідні значення. Ці показники, разом із показниками якості сировини (домішки, тип глини тощо), стануть у нагоді під час визначення належності виробу до певної партії виготовлення, певному майстру чи навіть до одного процесу випалювання. Такі ж вимірювання можна проводити й для окремих фрагментів кераміки. Подальша систематизація цих відомостей

дозволить класифікувати групи виробів за кількістю/вагою/об'ємом витраченої сировини на їх виготовлення, віднайти уніфіковані стандарти, що розширить спектр керамологічних досліджень.

До одного з принципів математичного опису кераміки Володимир Генінг відносив об'єм посуду (Генінг, 1992, с. 53). У сучасній вітчизняній керамології об'єм у типології використовують окремі археологи (Пеляшенко, Гречко, 2011, с. 71; Ромашко, 2014; 2015, с. 7; Веремейчик, 2018, с. 302-303). Для визначення внутрішнього об'єму посуду Володимир Генінг запропонував складну формулу з низкою вимірювань абсолютних розмірів горщика. Формула розділяє горщик на три усічені конуси, вираховує об'єм кожного й додає їх. Вона надає приблизні значення, адже не враховує індивідуальні особливості артефакту, такі як відсутність чи складність визначення певних морфологічних характеристик посудини (і, таким чином, неможливість підставити дані у формулу), асиметричність виробу, різну товщину черепка, складність вимірювання пошкоджених виробів тощо. Саме тому доцільно використовувати програмне забезпечення та 3D-моделі посудин для точного визначення їхнього об'єму, де буде враховано всі індивідуальні особливості конкретного артефакту.

Задля вимірювання об'єму 3D-моделі посудини необхідно повністю видалити зовнішні полігони й залишити полігони внутрішньої поверхні горщика, яка саме й відповідає об'єму посудини. Для прикладу: горщик XIII століття з Любеча мав корисний об'єм $11\,265\text{ см}^3$ (розрахунки проведено за верхнім краєм вінець) (Веремейчик, 2018, с. 303-306, рис. 7-11).

Подібне вимірювання цілого непошкодженого виробу проводити нескладно, на відміну від неповних артефактів, що під час досліджень трапляються набагато частіше. У такому

випадку в 3D-редакторі можна відтворити цілу форму виробу. Для прикладу було обрано ліплений горщик роменської археологічної культури із досліджень 1992 року посаду городища біля с. Радичів (Чернігівська область). Горщик цікавий ще й тим, що він досить асиметричний і був реконструйований із окремих фрагментів, частини яких бракує, що ускладнює окремі вимірювання. На створеній 3D-моделі знахідки відновлено відсутні її частини методом їх замонтовування копіями із сусідніх полігонів і текстур (Жигола, 2018а, рис. 4). Потім проведено вимірювання автентичної моделі (з відсутніми деталями) та цілої форми. Площа автентичного горщика з Радичева склала $0,261 \text{ м}^2$, площа цілого виробу могла становити $0,311 \text{ м}^2$; об'єм формувальної маси дорівнював 929 см^3 , можливий об'єм формувальної маси цілого горщика міг бути 998 см^3 ; можливий внутрішній об'єм – $5\,551 \text{ см}^3$ (хоча за формулою Володимира Генінга повинен був дорівнювати $8\,827 \text{ см}^3$).

Таким чином, за допомогою цифрових програм можна відтворити віртуальну цілу форму горщика без фізичної реставрації самого артефакту, а також провести його точні вимірювання, частину з яких важко або неможливо зробити на реальному виробі. Крім того, 3D-фрагменти відсутніх деталей, якими доповнювали модель, можливо роздрукувати на 3D-принтері й застосувати для реставрації автентичного горщика.

Крім досліджень повних форм виробів та відновлення пошкоджених, 3D-редактор дозволяє створювати модель артефакту навіть на основі незначного його фрагмента. Для прикладу використано археологічно цілий фрагмент виготовленої на гончарному крузі миски першої половини XVIII століття з досліджень у м. Чернігів (мал. 2).

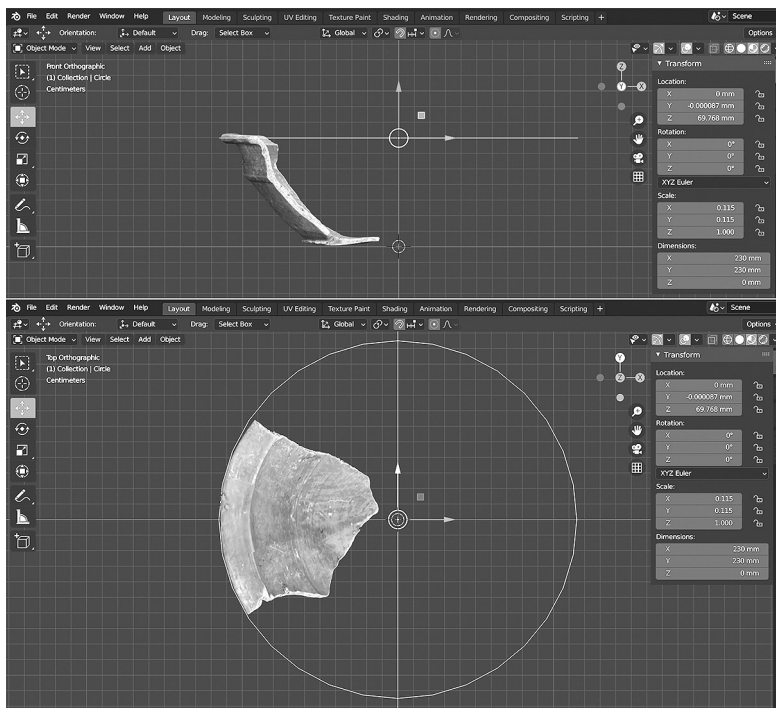
Для початку створено фотограмметричну модель фрагмента. Далі її

імпортовано в 3D-редактор Blender, де на основі відомого діаметра вінець встановлено для наступної обробки (мал. 3). Фрагмент дублювали кілька разів, доки не отримали ймовірну цілу форму миски (мал. 4). У нашому випадку також додано відсутню деталь денця. Хоча миску було виготовлено на гончарному крузі, але фрагмент виявився не ідеально круглої форми (деформований), тому на отриманій моделі помітно розбіжності в місцях з'єднання дубльованих частин (мал. 5). У такому вигляді метрологічне вимірювання не буде точним.

Задля нівелювання розбіжностей необхідно виокремити більш-менш рівну частину моделі фрагмента для більш точного дублювання (мал. 6: 1). Навіть у такому випадку довелося прибирати нерівності між фрагментами за допомогою інструментів редактора (мал. 6: 2). Отримана ціла форма миски без розбіжностей цілком придатна для проведення метрологічних досліджень та створення ортофотопланів у різних проєкціях (мал. 6: 3, 4). Площа фрагмента

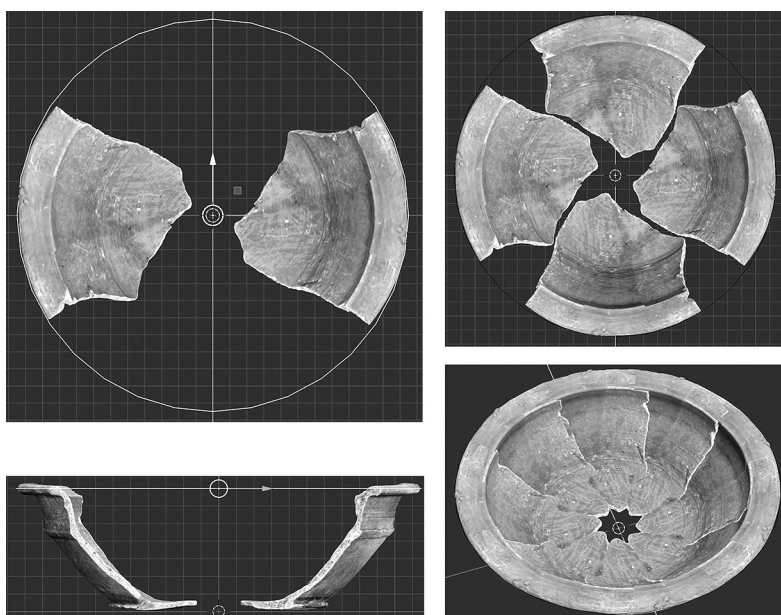

Мал. 2
Модель фрагмента миски.
Чернігів. Перша половина XVIII століття. Знімок з екрана

Мал. 3

Імпортована в 3D-редактор Blender модель фрагмента миски. Знімок з екрана

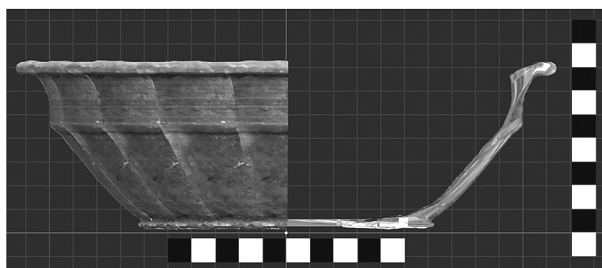
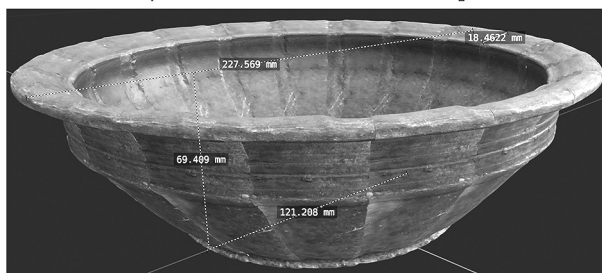
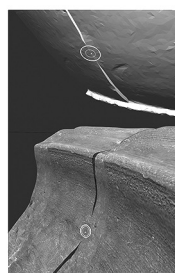
Мал. 4

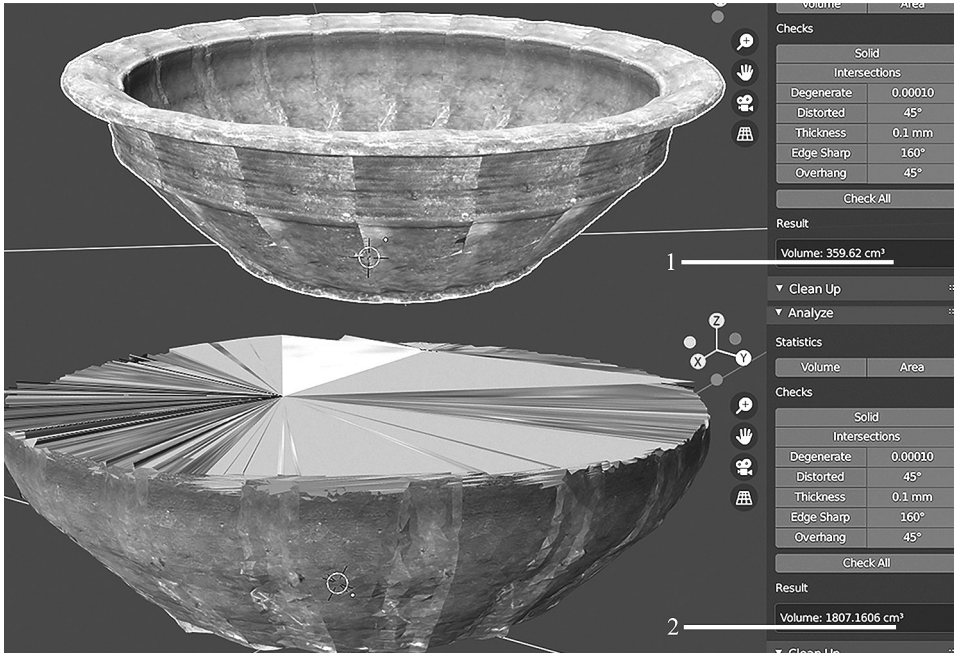
Дублікація моделі. Знімок з екрана

Мал. 5
Ймовірний вигляд цілої миски
на основі моделі фрагмента.
Знімок з екрана

Мал. 6
Створення точної моделі миски:
1 – виокремлення рівного фрагмента;
2 – редагування нерівностей
між фрагментами;
3 – готова модель цілої миски
та можливі виміри на ній;
4 – приклад ортофотоплану профілю миски.
Знімок з екрана

Мал. 7
Вимірювання об'єму формувальної маси (1)
та внутрішнього об'єму (2) моделі миски. Знімок з екрана

становить 263 см², об'єм формувальної маси – 57 см³; площа моделі миски – 1954 см², об'єм глиняного матеріалу – 359 см³, внутрішній об'єм – 1807 см³ (мал. 7). На готовій моделі представлено оригінальний знайдений фрагмент та відтворений можливий зовнішній вигляд повної миски (мал. 1: 7).

Подібне відтворення цілої форми можна застосувати також для фрагмента невідомого досі типу глиняного виробу, щоб мати уявлення про зовнішній вигляд посудини. Програма також дозволяє відтворювати відсутні деталі виробу (вухка, носик тощо) на основі аналогій подібних артефактів, що було застосовано під час реконструкції зовнішнього вигляду хреста-енколпіона з досліджень на посаді

Виповзівського археологічного комплексу (мал. 1: 8).

Отже, за допомогою фотограмметричної фіксації глиняних виробів та їх 3D-моделей можна без зусиль провести низку метрологічних досліджень, зокрема таких, які дуже складно чи неможливо провести на натуральному артефакті, можна без проблем виміряти площу та об'єм формувальної маси, що до цього часу було вкрай складно зробити, обчислити щільність сировини, відтворити можливий зовнішній вигляд цілого артефакту (навіть з одного фрагмента) та виміряти його внутрішній об'єм. Ці точні розрахунки займають незначний відрізок часу, що дозволяє опрацьовувати значну кількість артефактів та створювати точні статистичні описи.

- Веремейчик, О. М. 2018. Кераміка середини XIII ст. з садиби ювеліра в Любечі. *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с. 297-316.
- Вестон, К. 2010. *Цифровая зеркальная камера. Искусство съемки и работа с изображениями*. Москва: Арт-Родник.
- Генинг, В. Ф. 1992. *Древняя керамика: методы и программы исследования в археологии*. Київ: Наукова думка.
- Жигола, В. С. 2017. 3D-сканування в археології: досвід та перспективи. В: Дятлов, В. О. (відп. ред.). *Середньовічні та ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи*. Матеріали XVI Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. Чернігів: Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Тараса Шевченка, с. 48-55.
- Жигола, В. 2018а. Метрологічні дослідження 3D-моделей археологічної кераміки. В: Дятлов, В. О. (відп. ред.). *Середньовічні та ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи*. Матеріали XVII Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. Чернігів: Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Тараса Шевченка, с. 47-54.
- Жигола, В. 2018b. Фотограмметрія в археології. В: Чабай, В. П. (год. ред.). *І Всеукраїнський археологічний з'їзд*. Програма роботи та анотації доповідей. Київ: Інститут археології НАН України, с. 36.
- Жигола, В. С. 2020. Цифрова фіксація поховання X ст. *Археологія і давня історія України*, 2 (35), с. 321-326.
- Жигола, В. С., Скороход, В. М. 2017. Фотограмметрична фіксація у польовій археології на прикладі пам'яток Подесення. В: Корохіна, А. В. (ред.). *Інтерпретація археологічних джерел: збудитки та виклики*. Матеріали наукової конференції молодих вчених. Київ: Стародавній світ, с. 134-137.
- Жигола, В. С., Скороход, В. М. 2019. Новітні методи фіксації в археології. *Археологія*, 1, с. 118-130.
- Пеляшенко, К. Ю., Гречко, Д. С. 2011. Лепные кувшины V–IV вв. до н. э. Днепро-Донецкой Лесостепи. *Российская археология*, 1, с. 68-80.
- Ромашко, О. В. 2014. Типологія скіфських металевих казанів Півдня Східної Європи за об'ємом. В: Світленська, С. І. (ред.). *Історичні етюди*. Збірник наукових праць, 4. Дніпро: Пороги, с. 200-202.
- Ромашко, О. В. 2015. *Металеві казани скіфської культури (VII–III ст. до н. е.)*. Автореферат дисертації к. і. н. Київ: Інститут археології НАН України.
- Camera Control Pro 2 - Nikon продукція: програми та програмне забезпечення. 2020 [online]. Режим доступу: https://www.nikon.ua/uk_UA/product/software/camera-control-pro-2#overview
- Exchangeable image format for digital still cameras: Exif Version 2.31. 2016. Tokyo: Camera & Imaging Products Association.
- Thion, L. 2010. *Photographeur en toute stabilité: Matériel, prise de vue et défis créatifs*. Paris: Dunod.

© Vitaliy Zhyhola

Research associate of the Editing and Publishing Department
Institute of Archaeology National Academy of Sciences of Ukraine.
ORCID ID 0000-0002-9420-4893.
gvjredaktor@gmail.com (Kyiv, Ukraine)

© Viacheslav Skorokhod

PhD, Senior Researcher of the Department of Old Rus and Medieval Archaeology
Institute of Archaeology National Academy of Sciences of Ukraine.
ORCID ID 0000-0001-5317-0896.
skorokhod-sv@ukr.net (Kyiv, Ukraine)

Application of Photogrammetric Methods in Ceramology

Three-dimensional modeling and photogrammetry are increasingly used in various fields of historical science – from the capture of large areas of archaeological sites and objects, to the smallest artifacts. Authors of the article have created more than 30 models of artifacts, including ceramics, in the photo laboratory. The accumulated base allows to use and develop the newest methods in archaeological science – creation of models of ceramic products and their fragments, restoration of an integral form of a product and metrological researches of models, creation of a full form of a product from even small fragments.

The processing program builds a model with preservation of all natural proportions and the sizes, that allows to carry out exact digital metrological measurements. You can also export orthophotos of the artifact in any projection. With the help of markers the program measures the object, allows to do it in places that are difficult to measure in the laboratory on a natural artifact. The 3D-editor allows to cross sections of the artifact and its profiles. The program calculates the area of the polygons of the created model – the area of the artifact, which can be useful in certain studies. The volume of the ceramic material of the model can be also calculated. This information will allow us to introduce into archaeological science a new indicator for the characteristics of utensils, namely the density (g/cm³) of ceramic material. With the help of a 3D model, it became possible to measure the internal useful volume of the vessel.

The digital programs can reproduce a virtual whole shape of the vessel without the physical restoration of the artifact itself, copying parts of the product and replacing them with missing parts. In addition, the 3D-editor allows to create a model of the artifact, even on the basis of a small fragment of it.

Keywords: Ukrainian ceramology, archaeological ceramology, photogrammetry, 3D-model, metrology, ceramics, restoration, reconstruction.

References:

- Veremeichyk, O. M. 2018. Keramika seredyny XIII st. z sadyby yuvelira v Liubechi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (29), p. 297-316.
- Veston, K. 2010. *Tsyfrovaia zerkalnaia kamera. Iskusstvo semki i robota s izobrazheniiami*. Moskva: Art-Rodnyk.
- Gening, V. F. 1992. *Drevniaia keramika: metody i programmy issledovaniia v arkheologii*. Kyiv: Naukova dumka.
- Zhyhola, V. S. 2017. 3D-skanuvannia v arkheolohii: dosvid ta perspektyvy. In: Diatlov, V. O. (ed.). *Serednovichni ta rannomoderni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy*. Materialy XVI Mizhnarodnoi studentskoi naukovoï arkheolohichnoi konferentsii. Chernihiv: Natsionalnyi universytet «Chernihivskiy kolehium» imeni Tarasa Shevchenka, s. 48-55.
- Zhyhola, V. 2018a. Metrolohichni doslidzhennia 3D-modelei arkheolohichnoi keramiky. In: Diatlov, V. O. (ed.). *Serednovichni ta rannomoderni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy*. Materialy XVII Mizhnarodnoi studentskoi naukovoï arkheolohichnoi konferentsii. Chernihiv: Natsionalnyi universytet «Chernihivskiy kolehium» imeni Tarasa Shevchenka, s. 47-54.
- Zhyhola, V. 2018b. Fotogrammetriia v arkheolohii. In: Chabai, V. P. (ed.). *I Vseukrainskyi arkheolohichnyi z'ezd. Prohrama roboty ta anotatsii dopovidei*. Kyiv: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy, s. 36.
- Zhyhola, V. S. 2020. Tsyfrova fiksatsiia pokhovannia X st. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (35), p. 321-326.
- Zhyhola, V. S., Skorokhod, V. M. 2017. Fotogrammetrychna fiksatsiia u polovii arkheolohii na prykladi pam'iatok Podesennia. In: Korokhina, A. V. (ed.). *Interpretatsiia arkheolohichnykh dzherel: zdobutky ta vyklyky*. Materialy naukovoï konferentsii molodykh vchenykh. Kyiv: Starodavnii svit, s. 134-137.
- Zhyhola, V. S., Skorokhod, V. M. 2019. Novitni metody fiksatsii v arkheolohii. *Arkheolohiia*, 1, p. 118-130.
- Peliashenko, K. Yu., Hrechko, D. S. 2011. Lepnye kuvshyny V–IV vv. do n. e. Dnepro-Donetskoi Lesostepi. *Rossiiskaia arkheologia*, 1, p. 68-80.
- Romashko, O. V. 2014. Typolohiia skifskykh metalevykh kazaniv Pivdnia Skhidnoi Yevropy za ob'ємom. In: Svitlenska, S. I. (ed.). *Istorychni etudy*. Zbirnyk naukovykh prats, 4. Dnipro: Porohy, s. 200-202.
- Romashko, O. V. 2015. *Metalevi kazany skifskoi kultury (VII–III st. do n. e.)*. Avtoreferat dysertatsii k. i. n. Kyiv: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy.
- Camera Control Pro 2 - Nikon produktsiia: prohramy ta prohramne zabezpechennia. 2020 [online]. Rezhym dostupu: https://www.nikon.ua/uk_UA/product/software/camera-control-pro-2#overview
- Exchangeable image file format for digital still cameras: Exif Version 2.31. 2016. Tokyo: Camera & Imaging Products Association.
- Thion, L. 2010. *Photographier en toute stabilité: Matériel, prise de vue et défis créatifs*. Paris: Dunod.

Отримано 25 березня 2021

Received March 25, 2021

Штрих до портрета Миколи Макаренка (рецензія 1924 року на працю Вадима Щербаківського «Мальована неолітична керамика на Полтавщині. З додатком щоденника розкопів»)

Публікацію присвячено постаті відомого українського археолога, мистецтвознавця, музеєзнавця й пам'яткоохоронця Миколи Макаренка (04.02.1877 – 04.01.1938).

Уперше опубліковано його рецензію (1924) на працю українського історика, археолога, етнографа й мистецтвознавця Вадима Щербаківського «Мальована неолітична керамика на Полтавщині. З додатком щоденника розкопів», яка побачила світ 1923 року на сторінках Наукового збірника українського університету в Празі (т. 1). Документ зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського.

Подано короткі біографічні відомості про Миколу Макаренка. Зазначено основні напрямки його наукової діяльності. Опубліковано стисло інформацію про головні досягнення й відкриття, здійснені вченим у царині археології впродовж 1902–1930 років. Подано відомості щодо відкритих листів, листування й звітів про археологічні розкопки й вивчення пам'яток матеріальної культури, здійснені вченим упродовж 1903–1918 років.

Ключові слова: українська керамологія, археологічна керамологія, археологічні розкопки, трипільська культура, рецензія, Київщина, Микола Макаренко, Вадим Щербаківський.

Уперше загальні відомості енциклопедичного характеру про мистецтвознавця, археолога, музеєзнавця Миколу Омеляновича Макаренка було опубліковано 1913 року у виданні «Первое дополнение к «Краткому биографическому словарю ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века» (Павловський, 1913, с. 26-28). У ньому дослідник історії Полтавщини,

архівознавець Іван Павловський повідомив, що він народився «...4 Феврала 1877 г., в селе Москалевке Роменского уезда, Полтавской губернии. Сын казака. Окончил училище технического рисования Барона Штиглица в Спб. с дипломом первой степени, со званием художника, в Декабре 1904 года, и Императорский С.-Петербургский Археологический Институт со званием члена Института,

Мал. 1
Микола Макаренко (1877–1938)
(ред. Ростовцев, 2016)

в Мае 1904 года» (Павловский, 1913, с. 26; Макаренко Николай..., 2009). У сучасних виданнях містяться більш детальні біографічні відомості про Миколу Макаренка. Він був дійсним членом Санкт-Петербурзького археологічного інституту (1905–1919), Російського археологічного і географічного товариств (1907–1919), Українського наукового товариства (1917), членом Полтавської вченої архівної комісії та Полтавського церковно-археологічного комітету (1908–1919), Всеукраїнського археологічного комітету (1923). Свою першу освіту здобув у Лохвицькій гімназії (нині – Полтавська область; 1897). 1902 року закінчив Центральне училище технічного малювання барона О. Штігліца (Санкт-Петербург), 1905 – Санкт-Петербурзький археологічний інститут (Макаренко, 2017; Ханко, 2015). Вважаю, що ці відомості є більш достовірними, оскільки закінчення навчальних закладів зазначено в різні роки, з проміжком, упродовж якого відбувався процес навчання.

Іван Павловський також писав: «С 1902 года по 1912 год ежегодно командировался по различным губерниям России для археологических исследований и раскопок Императорской Археологической комиссией. Состоит действительным членом Императорского Спб. Археологического Общества, Общества Архитекторов-Художников, Тверской, Полтавской и Оренбургской Ученых Архивных комиссий, Членом Императорского Спб. Археологического Института, Секретарем и хранителем Музея Дюпюитровского Искусства и Быта. С Янв. 1906 по июль 1912 г. состоял преподавателем в Спб. 1-м Реальном Училище. С 1906–07 уч. года состоял помощн. инспектора и преподавателем в школе Императорского Общества Поощрения Художеств. С 1912 г. состоит преподавателем художественных предметов и лектором по истории искусства в той же школе. В 1906–07 г.г. состоял преподавателем в Спб. Общественном Реальном Училище. С 23-го Февраля 1911 г. состоит причисленным к Императорскому Эрмитажу. Надворный Советник» (Павловский, 1913, с. 28).

До 1912 року Микола Макаренко виконав понад дві тисячі малюнків з предметів старовини для різноманітних археологічних видань, головним чином, для «Записок Императорского Русского Археологического Общества», видань Імператорської археологічної комісії та інших (Павловский, 1913, с. 28).

Про наукову й викладацьку діяльність Миколи Макаренка стислі відомості віднаходимо у статті Дмитра Макаренка, розміщеній в «Енциклопедії Сучасної України», де повідомлялося, що з 1902 року Микола Макаренко – співробітник Ермітажу (Санкт-Петербург), де пройшов шлях від асистента до помічника головного хранителя й завідувача античного відділу (з 1910). Брав участь у багатьох мистецтвознавчих

та етнографічних експедиціях. Проводив археологічні розкопки, зокрема в Роменщині (відкрив у Посуллі поселення сіверян, які згодом виокремив у роменську культуру) та Полтавщині (описав Малоперещепинський скарб). Одним із перших дослідив творчість Тараса Шевченка як художника. Описав 14 запорізьких прапорів із запасників Ермітажу. 1914 року вивчав організацію музейної справи в Німеччині. 1917 року в складі експедиції Російської академії наук досліджував пам'ятки мистецтва й старовини у м. Трабзон (Трапезунд, Туреччина) (Макаренко, 2017). Друкував праці в часописі «*Старые годы*» (Макаренко Микола...).

Археологічній діяльності приділяв більшу частину свого часу. Упродовж 1903–1918 років отримав 16 відкритих листів на здійснення археологічних розкопок на території Полтавської (9), Харківської (2), Чернігівської (2), Катеринославської (2), Таврійської (1), Воронежської (2), Оренбурзької (1), Тверської (2), Ярославської (1) і Новгородської (2) губерній, а також дозволи на вивчення церков, пам'яток мистецтва й старовини на території Полтавщини. Ці відкриті листи, листування й звіти про проведену роботу зберігаються у фонді Імператорської археологічної комісії Наукового архіву Інституту історії матеріальної культури Російської академії наук (див. Додаток 1).

1918 року отримав громадянство УНР і оселився в Києві (Макаренко Микола...). 1919 року переїхав до Києва, де працював у ВУАН: з 1919 року – головою Секції мистецтв, з 1920 – науковим співробітником Історико-філологічного відділу. Упродовж 1920–1925 років – директор Музею мистецтв ВУАН, що відкрився на основі унікальної збірки Ханенків. Микола Макаренко багато зробив для її збереження й дослідження. 1921–1922 роки – голова Археологічної комісії,

1921–1929 – член Софійської комісії, 1924–1933 – дійсний член Всеукраїнського археологічного комітету, з 1932 – керівник Сектору рабовласницького суспільства при Секції історії матеріальної культури; 1919–1921 – за сумісництвом – приват-доцент Київського університету; 1919–1929 – професор Київського, 1930–1931 – Одеського художнього інститутів; 1921–1930 – член Українського наукового інституту книгознавства (Макаренко, 2017; Макаренко Микола...). У складі Софійської комісії та Археологічного Комітету досліджував Софійський собор, пам'ятки Київської держави, Києво-Печерської лаври, Михайлівського Золотоверхого собору (Макаренко Микола...).

У 1920-х роках Микола Макаренко брав участь в археологічних розкопках Ольвії, Спаського собору в Чернігові, Крейдищанського комплексу поблизу Сум (Макаренко Микола...), здійснював розкопки пам'яток трипільської культури в Київщині; у Києві – на місці Десятинної церкви. 1930 року в м. Маріуполь (нині – Донецька область), на місці будівництва заводу «Азовсталь», відкрив великий Маріупольський неолітичний могильник (124 поховання з багатим інвентарем) (Макаренко, 2017). У Полтавщині здійснив обстеження околиць Опішного, дослідження поселення скіфського часу поблизу с. Головач, городищ і могильників слов'яно-руської доби в Роменському повіті (Полтавська губернія, нині – Сумщина). Вивчав слов'яно-руські старожитності, зокрема городище «*Монастирище*», поховальний обряд племен скіфського часу (Броварки), першовідкривач роменської археологічної культури (Ханко, 2015).

Учений наполегливо дбав про збереження архітектурних пам'яток світового значення: досліджував Софійський собор і Андріївську церкву (Київ), Спасо-Преображенський собор (Чернігів) та ін.

1934 року був єдиним членом офіційної комісії, який не підписав документи про знищення Свято-Михайлівського Золотоверхого собору в Києві. 26 квітня того ж року Миколу Макаренка заарештували й вислали на 3 роки у м. Казань (нині – Татарстан, Росія). У засланні викладав у Казанському художньому технікумі, працював консультантом у місцевому історичному музеї (Макаренко, 2017).

1936 року, після повторного арешту, засуджений на три роки і відправлений у Томську виправно-трудова колонію № 2. 25 грудня 1937 року за звинуваченням у членстві в контрреволюційній фашистській організації постановою «трійки» НКВС СРСР був засуджений до розстрілу. Вирок виконано в тюрмі 4 січня 1938 року. Місце поховання кати приховали. Частково реабілітований 1960 і 1965, повністю – 1989 року (Макаренко, 2017; Макаренко Микола...).

Свою плідну археологічну діяльність Микола Макаренко висвітлив у численних друкованих працях (див. Додаток 2). Бібліографія його друкованих праць складає щонайменше 164 позиції. Їх перелік подано в біографічному дослідженні Дмитра Макаренка «Шлях до храму» (Макаренко, 2006).

Іван Павловський 1913 року повідомляв також, що Микола Макаренко написав «целый ряд рецензий, отзывов и заметок, главным образом, по вопросам историко-художественным и археологическим...» (Павловский, 1913, с. 28). Цю діяльність він продовжував і в наступні роки.

У даній публікації до наукового обігу введено одну з рецензій Миколи Макаренка, яка може стати в нагоді сучасним дослідникам української археологічної керамології 1920-х років.

Мал. 2
Микола Макаренко (1877–1938)
(Макаренко, 2017)

Йдеться про рецензію 1924 року на працю українського історика, археолога, етнографа й мистецтвознавця Вадима Щербаківського «*Мальована неолитична керамика на Полтавщині. З додатком щоденника розкопів*», яка побачила світ 1923 року на сторінках Наукового збірника українського університету в Празі (т. 1). Документ зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського (Макаренко, 1924). Вона доповнює уявлення керамологів про непересічну постать видатного вченого – Миколи Макаренка (див. Додаток 3).

Таким чином, переконаємося у важливості дослідження архівних фондів, які зберігають досі невідомі науковцям джерела. Їх зміст може доповнити, здавалося б, ретельно вивчені біографії відомих учених, зрозуміти їхнє бачення того чи іншого історичного факту.

**Відкриті листи, листування й звіти
про проведену роботу Миколи Макаренка,
що зберігаються у фонді Імператорської археологічної комісії
Наукового архіву Інституту історії матеріальної культури
Російської академії наук**

- «Макаренко Н. Е. Открытый лист № 1107 на раскопки в ст. Красногорском Орского у. Оренбургской губ. Рукопись отчета. Рисунки погребений, план курганной группы, план местности. Выделено 200 руб. (1903 г., д. 82)».
- «Макаренко Н. Е. – член-сотрудник Археологического института в Санкт-Петербурге. Открытый лист № 1184 на раскопки в пределах Роменского у. Полтавской губ. Отчет о раскопках совместно с С. А. Мазараки у с. Коровинцы с планом кургана (1904 г., д. 120)».
- «Макаренко Н. Е. Открытый лист № 731 на раскопки в пределах слободы Верхние Салты Волчанского у. Харьковской губ., в окрестностях г. Харькова, Старо-Ивановской вол. Бирючинского у., Валуйского у. Воронежской губ. и Полтавской губ. Опись находок. Планы и разрезы Донецкого городища, планы и разрезы майдана у с. Герасимовка Валуйского у. Фотография местности. Выделено 450 руб. (1905 г., д. 70)».
- «Макаренко Н. Е. Открытый лист № 593 на раскопки в пределах Остерского у. Черниговской губ. и течения р. Сулы Полтавской губ. (1906 г., д. 69)».
- «Макаренко Н. Е. – член-сотрудник ИАК. Открытый лист № б/н на раскопки в пределах течения р. Сулы в Полтавской губ., р. Днепра Екатеринославской губ. и окрестностей Пятигорска Тверской обл. Не использован (1907 г., д. 43)».
- «Макаренко Н. Е. Открытый лист № 545 на раскопки в пределах Екатеринославского, Александровского и Павлоградского у. Екатеринославской губ. Опись находок (1907 г., д. 43; 1909 г., д. 84)».
- «Макаренко Н. Е. Открытый лист № 546 на раскопки в пределах Лохвицкого и Лубенского у. Полтавской губ. Опись находок. Выделено 300 руб. (1907 г., д. 43; 1909 г., д. 84)».
- «Макаренко Н. Е. Открытый лист № 758 на раскопки в пределах Полтавского у. Полтавской губ. Опись находок (1907 г., д. 43; 1909 г., д. 84)».
- «Макаренко Н. Е. Открытый лист № 547 на раскопки в пределах окрестностей Пятигорска Тверской обл. Сведений нет (1907 г., д. 43)».
- «Макаренко Н. Е. Открытый лист № 765 на раскопки в пределах Коротоаякского и Острогжского у. Воронежской губ. и Гадячского у. Полтавской губ. Опись находок близ с. Мастючино Коротоаякского у. Воронежской губ., переписка. Выделено 500 руб. (1908 г., д. 65; 1909 г., д. 84)».
- «Макаренко Н. Е. Сведения о выдаче открытого листа № 699 на раскопки в пределах Новгородского у. Новгородской губ. (1910 г., д. 62, л. 2; д. 321, л. 3)».
- «Макаренко Н. Е. – член РАО. Открытый лист № 991 на раскопки в пределах Череповецкого у. Новгородской губ., Мологского и Рыбинского у. Ярославской губ. (1911 г., д. 115)».
- «Макаренко Н. Е. – член РАО. Открытый лист № 1106 на раскопки в пределах Воронежской губ. Финансовые документы (1912 г., д. 145)».

- «Макаренко Н. Е. Открытый лист № 1198 на раскопки в пределах Роменского у. Полтавской губ. (1912 г., д. 145)».
- «Макаренко Н. Е. – действительный член РАО. Открытый лист № 1378 на раскопки в пределах Днепровского у. Таврической губ. Отчет напечатан в журнале «Гермес» под названием «Первый Мордвиновский курган». Командирован М. И. Ростовцев для наблюдения. Записка В. В. Саханева о неточностях в публикации Н. Е. Макаренко (1914 г., д. 339)».
- «Макаренко Н. Е. Открытый лист № 914 на раскопки в пределах Сумского у. Харьковской губ., Роменского и Прилуцкого у. Полтавской губ., Новгород-Северского у. Черниговской губ. (1915 г., д. 94)».
- «Макаренко Н. Е. – художник, коллежский советник. Удостоверение № 972 для беспрепятственного изучения церквей Полтавской епархии для описания их в одном из изданий ИАК (1916 г., д. 6, л. 75)».
- «Макаренко Н. Е. Удостоверение № 302 о командировке в Полтавскую губ. для продолжения изучения, фотографирования, обмера, описания, зарисовок церковных и иных памятников искусства и старины (1918 г., д. 23)» (ред. Носов, 2009, с. 93, 208, 212, 226, 231, 232, 467, 477, 586, 655, 872, 875-877, 1093, 1127/10, 75, 77, 83, 87, 91, 95, 97, 98, 102, 106, 110, 115, 119, 130, 131, 133, 137, 140).

ДОДАТОК 2

Основні друковані праці археологічної тематики Миколи Макаренка

- Макаренко, Н. 1904. Отчет о раскопках, произведенных в 1902 г. в Ярославской и Тверской губерниях. *Известия Императорской Археологической комиссии*, 6, с. 21-31;
- Макаренко, Н. 1904. Поездка 1903 г. по верхнему течению р. Волги. *Известия Императорской Археологической комиссии*, 6, с. 79-100;
- Макаренко, Н. 1906. Отчет об археологических исследованиях в Харьковской и Воронежской губерниях в 1905 г. *Известия Императорской Археологической комиссии*, 19, с. 117-156;
- Макаренко, Н. 1906. Продолжение раскопки кургана около пос. Красногорского Оренбургской губ. *Труды Оренбургской ученой архивной комиссии*, 16. Оренбург, с. 76-94;
- Макаренко, Н. 1906. Результаты археологических экскурсий в Тверской и Ярославской губерниях; могильник медного века в Зубцовском уезде Тверской губернии. *Труды Второго областного Тверского археологического съезда 1903 года, 10-20 августа*. Тверь: Типография губернского правления, 1906, с. 63-72;
- Макаренко, Н. 1907. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. *Известия Императорской Археологической Комиссии*, 22, с. 38-90;
- Макаренко, Н. 1908. Выставка XIV Археологического съезда в Чернигове. *Труды Полтавского церковного историко-археологического комитета*, 2, с. 56-59;

- Макаренко, Н. 1908. Материали по археологии Полтавской губернии. *Труды Полтавской учёной архивной комиссии*, 5. Полтава, с. 201-212;
 - Макаренко, Н. 1908. Новленский и Заколпский могильники Владимирской губернии и археологическая поездка по Владимирскому, Судогодскому, Муромскому и Меленковскому уездах. *Труды Владимирской ученой архивной комиссии*, 10. Владимир, с. 1-63;
 - Макаренко, Н. 1908. Памятники украинского искусства XVIII века. *Зодчий*, 24, с. 211-215;
 - Макаренко, Н. 1908. Памятники украинского искусства XVIII века. *Зодчий*, 25, с. 219-222;
 - Макаренко, Н. 1911. Археологические исследования 1907–1909 годов. *Известия Императорской Археологической комиссии*, 43, с. 1-130;
 - Макаренко, Н. 1912. Мало-Перещепинский клад. *Аполлон. Русская художественная летопись*, 13, с. 177-179;
 - Макаренко, Н. 1912. Перещепинский клад (предварительное сообщение). *Известия Императорской Археологической комиссии*, доп. к вып. 46, с. 207-211;
 - Макаренко, Н. 1916. Первый Мордвиновский курган. *Гермес*, 12, с. 267-272;
 - Макаренко, Н. 1917. *Городища и курганы Полтавской губернии*. Сборник топографических сведений. Полтава: Издание Полтавской ученой архивной комиссии;
 - Макаренко, Н. 1925. Городище «Монастирище». В: Грушевський, М. (ред.) *Науковий збірник за рік 1924*. Т. 19. Київ: Державне видавництво України, с. 3-23;
 - Макаренко, М. 1926. Етюди з обсягу Трипільської культури. В: Козловська, В. (ред.) *Трипільська культура на Україні*, 1. Київ: З друкарні Української Академії Наук, с. 165-186;
 - Макаренко, М. 1926. Халеп'є. *Коротке звідомлення Всеукраїнського археологічного комітету за археологічні досліді року 1925 (з каталогом звідомної виставки)*. Київ, с. 33-50;
 - Макаренко, М. 1929. *Чернігівський Спас: Археологічні досліді року 1923*. Київ: З друкарні Всеукраїнської Академії Наук;
 - Макаренко, М. 1931. Скульптура й різьбярство Київської Русі передмонгольських часів. *Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва*, 1. Київ: видання Академічної комісії історії Києва Всеукраїнської академії наук, с. 27-96;
 - Макаренко, М. 1933. *Маріюпільський могильник*. Київ: Видавництво Всеукраїнської академії наук
- (Перелік публікацій сформовано за: Павловський, 1913, с. 26-28; Макаренко, 2017; укл. Сологуб, 2012, с. 20-27).

**«Проф. Вадим Щербаківський.
Мальована неолитична керамика на Полтавщині.
З додатком щоденника розкопів».**

(«Науковий Збірник Українського Університету в Празі.
Т. І. Прага. Наклад Українського Університету в Празі. 1923»).

Праця В. Щербаківського торкається древних ментів життя чоловіка на території України. Справа йде про так звану «Трипільську» культуру. До речі, з огляду на все ясніший і яскравіший стан цієї культури на Україні між інших європейських місць доведеться мабуть зовсім забути так штучні назви її як «передмикенська», «передісторична Грецька» і т. п. і залишитись при тій назві, яку вона одержала по першому місцю знахідок у першого дослідувача В. Хвойки – «Трипільська культура». Бо, здається і в походженні її все менше і менше сумнівів.

Треба зазначити, що до дослідів В. Щербаківського знахідок цієї культури на Лівобережжю майже не було відомо, за винятком двох випадків. Дослідами ж автора район їх росповсюдження збільшується і річі набувають все більшого і біль- і яснішого освітлення.

В. Щербаківський зробив досліди біля села Лукашів Переяславського повіту на Полтавщині. Річі з розкопів переходять в Полтавському Музеї. Цей Лукашівський матеріал відмінний від решти знахідок.

Трипільська культура, як відомо займає велику територію від Києва до Тессалії (з якою між іншим найбільш звязана) і до Адрійського моря, а крім того трапляється і на сході: в останні часи виникає питання про відношини її до Уру Ерідю і Ларса – цих древне-вавилонських центрів культури, а далі – і до Китаю.

Головну роль За останні часи нашою культурою дуже зацікавлені західньо європейські вчені, особливо англичане, якими присвячені цікаві праці як новим відкриттям так і питанням що до звязків цієї культури з іншими. Уелс і д. Чайльд в Англії і Андерсон в Германії вмісті з іншими значно поширили наші знання відносно цієї культури.

Головну ролю в знахідках цієї культури грає керамика. Великий, цікавий своїми формами посуд, чудово пофарбований вільно розміщеними орнаментами, або прикрашений різним орнаментом зверта на себе увагу. Глиняні черні, або точки невиясненого ще досі характеру, кістяні та камяні вироби, майже повна відсутність металу – все це ті явища які дали можливість надати їй певний термін – кінець неолиту.

Серйю Матеріал Лукашівських знахідок має такі відміни: точки були розміщені в долині, майже в болоті, тоді як на правобережжю і далі, вони завжди відомі на високих місцях; керамика їх однобарвна. Різаного та ліпного орнаменту дуже мало. Автор гадає що ця однобарвність є «ушляхотнілість смаку» і тому визнача сій культурі пізнішу добу. Не знаю, можливо що се й так, але поки що фактичних підстав для такого міркування не бачу, їх бракує. Тим більше що й мідяних виробів і навіть камяних шліфованих і свердених туті не було відмічено. Тому гадаю що рано ще висловлювати свою певність в належності Лукашівських чернів до пізнійшої доби енеолиту як робить це автор.

Далі – з огляду на те що керамика мальована, такого ж характера як трипільська, знаходиться і в таких віддалених країнах як середземно морські, як Персія, як і інші країни, у вчених виникали різні теорії що до походження цієї культури. Вони поділялись на дві

групи. Одна виводить сю кераміку з південного сходу. Друга – рахує її автохтонною європейською, що в свій час впливала і на Микенську. Раптова поява цієї культури з Азії пояснялась як наслідок приходу людности з Азії. А раптовий заник її приписують руху, натиску кочовників з північ-сходу бувшої Росії. Автор ^{га}дає інші пояснення инакше.

Мешканцями Придунайщини Наддністрянщини Надбужанщини, Наддніпрянщини і иншим потрібна була сіль, за якою вони чумакували на чорноморські лимани. Сюди ж могли приходити і мешканці инших етн країн Егейського моря і Месопотамського Межиріччя. Хто нібудь з них міг занести і знайомство з вищою керамічною технікою і з ритуалом палення небіжчиків «а чумаки рознести знайомство з сим по своїм країнам». Так!... але ж, всякому відомо о скільке традиційні, оскільки непохитні принципи ріжних древних народів в його ритуалах. Це перш за все треба взяти на увагу. Зміна релігійних та культових звичаїв – річ занадто трудна у якого б то ни було народу, а тим більше у народів на низькі ступні розвитку. Крім того, мандрівки за сілью з одного боку і приїзд з другого, з Азії – сполученне, хоть і можливе, але ж ледві чи було коли небудь постійним остільке аби дати можливість великого впливу однієї культури на ряд инших. Тому ледві чи можливо погодитись з чумацькою теорією.

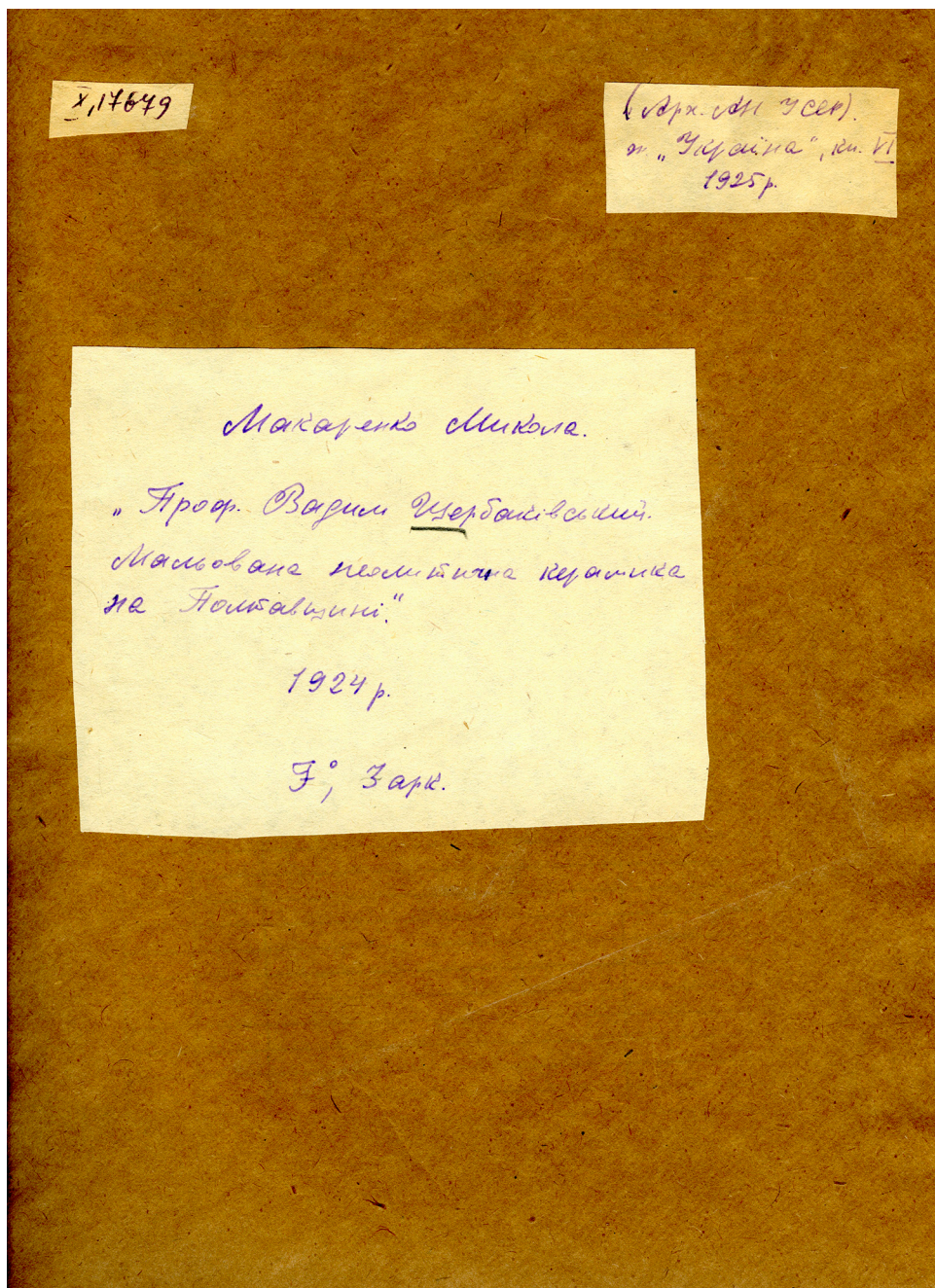
Цікаве запитання автора в останних рядках його роботи про походження звичаю вважати постійним святим кутком так зване «покуття» у нашого селянина і пропозиція відповіді на нього теоретично е правдоподібна. Автор запитує, чи не е цей звичай – відгук далеких часів, коли в цьому кутку хати закопували в долівку урну з паленим небіжчиком. Але ж практично до сього часу ні один дослідувач не знайшов абсолютно ніяких вказівок на такий звичай, на таку урну, на таке місце в долівках древнийших відомих хат, яку бажалось би автору знайти для підтримки своєї теорії. І не допоможе туті авторові і бажана «працьова гіпотеза». Бо, коли буде стояти урна в долівці, в кутку будови, то дослідувач цього пам'ятника знайде її і без працьової гіпотези, инакше він не буде дослідувачем і нехай ніколи не береться за заступ археолога дослідувача. А коли урни нема, то – повторюю – і гіпотеза не допоможе.

Праця В. Щербаківського крім своєї першої частини має ще додаток – щоденник розкопів. Він з'являється після цілого ряду мало задовольняючих відчотів про досліди таких пам'яток одним з кращих по тим спостереженням які туті подані. Але, все ж таки бажалось би мати відчит ще подрібніший.

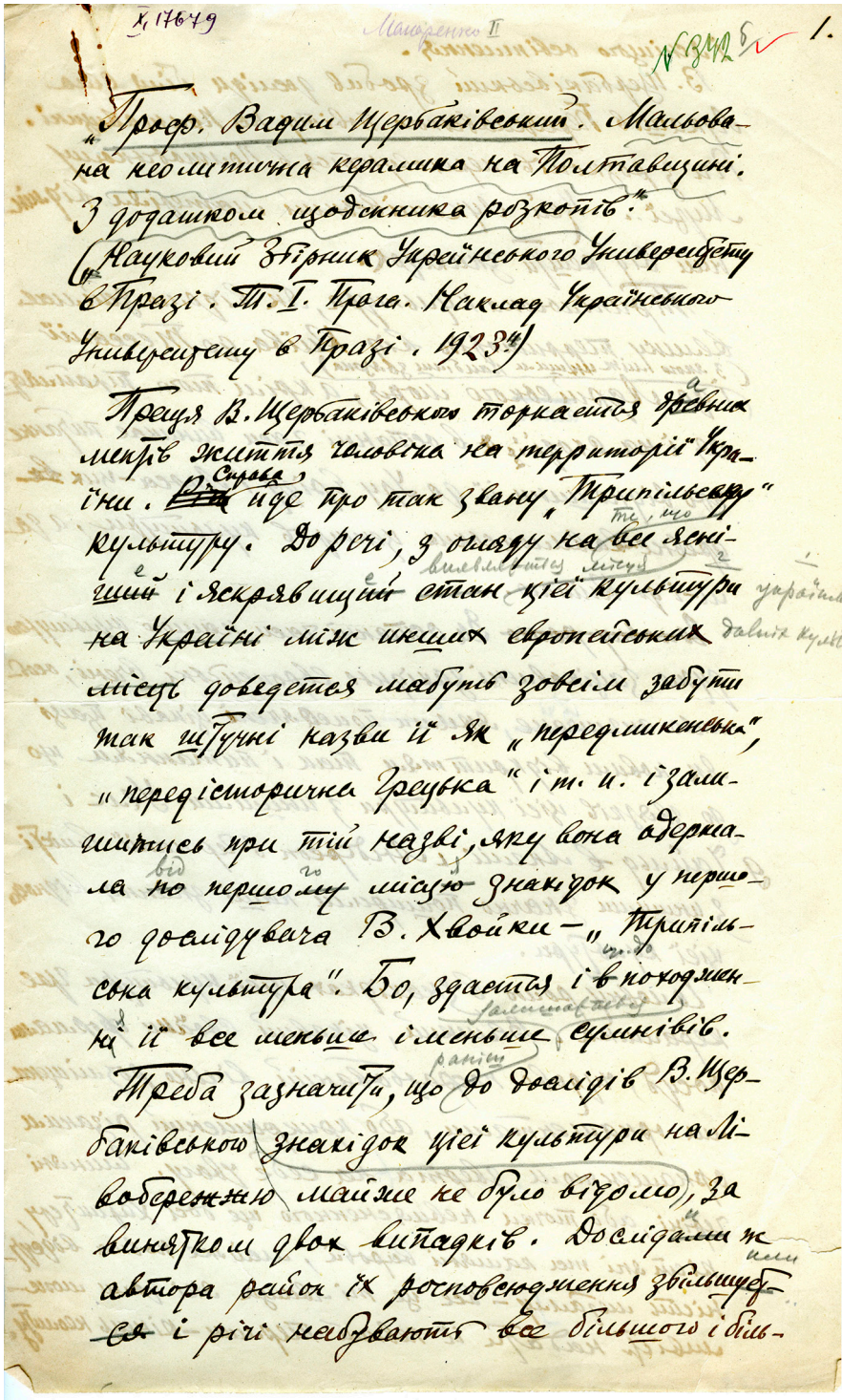
За Лукашівською знахідкою – я певен в тому – мусять відкритись інші і Полтавщина поки що буде крайним східним пограничем Трипільської культури. В всякім разі прибережна частина Полтавщини вмісті з Чернігівськими знахідками на прилегающі до Полтавщини часті Чернігівщини дали початок таких знахідок і початок цікавий.

Микола Макаренко» (Макаренко, 1924)

Вересень 1924 р.

Мал. 3 (стор. 201-206)
Рецензія Миколи Макаренка
«Проф. Вадим Щербаківський. Мальована неолітична кераміка на Полтавщині. 1924 р.»
(Макаренко, 1924)

і значного освітлення.

В. Шербарківський зробив дослід біля села Лукашів Тернопільського повіту на Подільщині. Ріги з розкопів переходять в Подільському Музеї. Цей Лукашівський матеріал вірніший від решти знахідок.

Трипільська культура, як вірно зауважує Вашик, територія від Кієва до Тесеалії (з якої ^{вона} ~~вона~~ ^{найближче зв'язана}), і до ^{Адріатичного моря}, а крім того північно-східно і на сході: ^і в останні часи виникає питання про відношення її до Уру Ерідру і Ларса-чик ~~в~~ древньо-вавилонських центрів культури, а саме до Китаю.

Важко розв'язати. В останні часи нашої культури дуже зацікавлені західні європейські вчені, особливо англійські, як і ^в ~~в~~ ^{привертати} ~~привертати~~ ^{увагу} ~~увагу~~ ^{на} ~~на~~ ^{цього} ~~цього~~ ^{бачи} ~~бачи~~ ^{що} ~~що~~ ^{до} ~~до~~ ^{зв'язків} ~~зв'язків~~ ^з ~~з~~ ^{іншими}. Уелс і Д. Тайлор в Англії і Андреас в Германії висвітлюють з інших знахідок поширили наші знання про цю культуру.

Головну роль в знахідках цієї культури грає кераміка. Вашик, цікавий своїми формами посуду, чудово попрацьований і різноманітним орнаментом, або крикращим різаним орнаментом, звертає на себе увагу. Глиняні терки, або точки невідомого ще досі характеру, квіти і т.п. кам'яні вироби, майже повна відсутність металу — все це ті речі які дали можливість надати їй певний період — кінець камені.

~~Судячи~~ Матеріал Лукашівських знахідок має такі відлики: точки були розміщені вгорні, майже в болоті, тоді як на довговершню і дні, вони завжди відліки на високих місцях; Кераміка їх однобарвна. Різатого та іншого орнаменту дуже мало. Автор гадає що ця однобарвність є „уминяютинієм смаку“ і тому визначає цю культуру низній добу. Не знаю, можливо що се й так, але поки що фракційних підетнів був такого міркування не бачу, як бракує. Тим більше що й місцевих виробів і навіть кам'яних мікро-сканних і скердженних тутти не було відлічено. Тому гадаю що рано ще висловлювати свою певність в належності Лукашівських ^{точок} знахідок до низнійшої доби неоліту як робить це автор.

Дані з опису келіт що кераміка мазовська, такого ж характера як тритильська, знаходиться і в таких віддалених країнах як середземно морські, як Персія, як і інші країни, у всіх яких велика різниця термії що до походження цієї культури. Вони погіршилися на дві групи. Одна виводиться з кераміки з південної Сходу. Друга - ракує її півночному Європею, що в свій час впливала і на Мекенку. Раніша палва цієї культури з Азії походить як завжди приходу мідності з Азії. А раніший ^{внесок} дані її приносять руку, катиску когочників з тій-Сходу бувшої Росії. Автор гадає ~~швидше~~ ^{швидше} походить

Мешканцями Тридукейцини Наднієпрянщина
 Надбужанщини, Надніпрянщини і інших ~~потреб~~
 на буса єнів, за якого вони утворювали на чорно-
 морські мисли. Сюди ж могли приходити
 і мешканці інших ~~сторон~~ країн Єврейського моря
 і Месопотамського Месирітід. Хто мав би з них
 міг занести і знайомство з високою керамічною
 технікою і з ритуалом палення кебіжників.
 „а чумаки рознесли знайомство з сими по своїм
 країнам“. Так!... але ж, вельми вдало
 оскільки традиційні, оскільки кейомитні при-
 цити різних древніх народів в його ритуалах.
 Це перш за все треба взяти на увагу. Змітка
 рашійських та кучинських звигай-рігь закладо
 туретка у якого б то ни було народу, а тим
 більше у народів на низькі етнічні розвистку.
 Крім того, мандрівки за єнією з одного боку і триїу
 з другого, з Азії - етнотичне, квітв і можливве,
 але ж мовлячи ти було коши кебурт потімлітним вефін
 ке, аби даїти можливість вашого впливу однієї етні-
 тичної на ряд інших. Тому мовлячи ти можливо
 погодитиєв з чумацького теорією.

Цікаве запитання автора в останніх рядках
 його роботи про походження звигай-сважатиї по-
 тійкими святими кутіком так зване „покутійє“
 у кашого святина; і пропозиція відповіди на кля
 територічно є пророзподібга. Автор запитує,
 чи не є цей звигай-відгук дашких гасі'в, коли
 в цьому кутку лати дажочували в дошівку урну
 з паленням кебіжником. Але ж практично

- Макаренко, Д. Є. 2006. *Шлях до Храму*. Науково-історичне есе. Київ: Хрещатик.
- Макаренко, Д. Є. 2017. Макаренко Микола Омелянович. *Енциклопедія Сучасної України*. Т. 17. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, с. 546-547.
- Макаренко, М. 1924. *Проф. Вадим Щербаківський. Мальована неолітична кераміка на Полтавщині. З годатком щоденника розкопів*. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського, ф. X, од. зб. 17679.
- Макаренко Микола Омелянович. *Вікіпедія* [online]. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Макаренко_Микола_Омелянович
- Макаренко, Николай Емельянович. *История Полтавы (Сайт Бориса Тристанова)* [online]. Режим доступу: <http://histpol.pl.ua/ru/lichnosti/iskusstvovedy?id=2488>
- Носов, Е. Н. (отв. ред.). 2009. *Императорская Археологическая Комиссия (1859–1917): К 150-летию со дня основания. У истоков отечественной археологии и охраны культурного наследия*. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин.
- Павловский, И. Ф. 1913. *Первое дополнение к краткому биографическому словарю ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века*. Полтава: Т-во Печатного Дела (тип. бывш. Дохмана).
- Ростовцев, Е. А. (отв. ред.) 2016. Петербургская историческая школа (XVIII – начало XX вв.): Макаренко Николай Емельянович (1877–1938). *Биографика* [online]. Режим доступу: <https://bioslovhist.spbu.ru/histschool/1999-makarenko-nikolai-yemel-yanovich.html>
- Сологуб, В. І. (укл.). 2012. *Визначний археолог і мистецтвознавець: до 135-річчя від дня народження Миколи Омеляновича Макаренка (1877–1938)*. Біографічний покажчик. Ромни (б. в.).
- Ханко, В. М. 2015. Макаренко Микола Омелянович. *Полтавіка*. Полтавська енциклопедія. Т. 9. Образотворче і декоративне мистецтво. Кн. 2: М–Я. Полтава: АСМІ, с. 12-13.

© **Lюдмила Ovcharenko**

Doctor of History,
Senior scientific worker of the Ceramology Institute –
the branch of the Ethnology Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine,
leading researcher of the National Museum of Ukrainian Pottery.
ORCID ID 0000-0003-0849-3287.
ovcharkolm@gmail.com (Opishne, Ukraine)

**A Stroke to the Portrait of Mykola Makarenko
(Review of Vadym Shcherbakivsky's Paper of 1924
Painted Neolithic Ceramics in Poltava Region.
With the Addition of an Excavation Diary)**

The publication deals with the figure of the famous Ukrainian archaeologist, art critic and museologist Mykola Makarenko (04.02.1877–04.01.1938).

*There is his review (1924) of the paper of Ukrainian historian, archaeologist, ethnographer and art critic Vadym Shcherbakivsky *Painted Neolithic Ceramics in Poltava Region. With the Addition of the Diary of Excavations* in this article, which was published in the Scientific Collection of the Ukrainian University in Prague (vol. 1) in 1923. The document is stored in the funds of Volodymyr Vernadsky Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine and is published for the first time.*

Brief biographical information about Mykola Makarenko has been given. The main directions of his scientific activity have been indicated. Some information about the main achievements and discoveries made by scientists in the field of archaeology during 1902–1930 has been published. There are represented the information about license, correspondence and reports on archaeological excavations and study of material culture of sites carried out by Mykola Makarenko during 1903–1918, which are stored

in the fund of the Imperial Archaeological Commission of the scientific archive of the Institute of History of Material Culture of the Russian Academy of Sciences. The list of publications of Mykola Makarenko on archaeological studies is also given. The author of this publication hopes that this paper will be useful for ceramologists and complement our knowledge of the scientific heritage of Mykola Makarenko.

Keywords: Ukrainian ceramology, archaeological ceramology, archaeological excavations, Trypillia culture, review, Kyiv region, Mykola Makarenko, Vadym Shcherbakivsky.

References:

- Makarenko, D. Ye. 2006. *Shliakh do Khramu*. Naukovo-istorychne ese. Kyiv: Khreshchatyk.
- Makarenko, D. Ye. 2017. Makarenko Mykola Omelianovych. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*. T. 17. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy, s. 546-547.
- Makarenko, M. 1924. *Prof. Vadym Shcherbakivskiy. Malovana neolytychna keramyka na Poltavshchyni. Z dodatkom shchodennyka rozkopiv*. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni Volodymyra Vernadskoho, f. Kh, od. zb. 17679.
- Makarenko Mykola Omelianovych. *Vikipediia* [online]. Rezhym dostupu: https://uk.wikipedia.org/wiki/Makarenko_Mykola_Omelianovych.
- Makarenko, Nikolaj Emelyanovich. *Istoriya Poltavy' (Sajt Borisa Tristanova)* [online]. Rezhym dostupu: <http://histpol.pl.ua/ru/lichnosti/iskusstvovedy?id=2488>
- Nosov, E. N. (otv. red.). 2009. *Imperatorskaya Arxeologicheskaya Komissiya (1859–1917): K 150-letiyu so dnya osnovaniya. U istokov otechestvennoj arxeologii i ohrany' kul'turnogo naslediya*. Sankt-Peterburg: Dmitriy Bulanin.
- Pavlovskij, I. F. 1913. *Pervoe dopolnenie k kratkomu biograficheskomu slovaryu ucheny'x i pisatelej Poltavskoj gubernii s poloviny' XVIII veka*. Poltava: T-vo Pechatnogo Dela (tip. by'vsh. Doxmana).
- Rostovczev, E. A. (otv. red.) 2016. *Peterburgskaya istoricheskaya shkola (XVIII – nachalo XX vv.): Makarenko Nikolaj Emel'yanovich (1877–1938)*. *Biografika* [online]. Rezhim dostupu: <https://bioslovhist.spbu.ru/histschool/1999-makarenko-nikolai-yemel-yanovich.html>
- Solohub, V. I. (comp.). 2012. *Vyznachnyi arkeoloh i mystetstvoznavets: do 135-richchia vid dnia narodzhennia Mykoly Omelianovycha Makarenka (1877-1938)*. Biohrafichnyi pokazhchyk. Romny (n. p.).
- Khanko, V. M. 2015. Makarenko Mykola Omelianovych. *Poltavika*. Poltavska entsyklopediia. T. 9. Obrazotvorche i dekoratyvne mystetstvo. Kn. 2: M–Ia. Poltava: ASMI, s. 12-13.

Отримано 05 березня 2021

Received March 05, 2021